

Köszöntő

A kedves Olvasó egy korábban már megjelenő folyóirat új folyamának első számát tartja a kezében. A Fordulat 1985-ben jelent meg először egy szűk értelmiségi-szakkollégiumi közösség szakmai lapjaként. Huszonhárom évvel később a már folyóiratként újrainduló lap nem kisebb motivációval jelenik meg, mint elődje: egy olyan korban kíván a társadalomtudományi folyóiratok piacán markáns szellemi felhajtóerőként és közösségépítőként jelen lenni, mely kor világnézete korántsem olvasható ki egyértelműen a történelmi folyamatokból.

A Fordulat születési helye és bölcsője a hosszú múltra visszatekintő Társadalomelméleti Kollégium. Ez a szakkollégium mindig is megtartotta szellemi elköteleződését a kritikai hagyomány mellett, de – megpróbálva elkerülni a dogmatizmus csapdáit – a történelmi kontextusra reflektálva folyamatosan újraértelmezte azt. A Fordulat társadalomelméleti folyóiratként ebből az elköteleződésből és ambícióból kíván meríteni. Ez a szándék és látásmód meghatározott értékvalasztást feltételez. A kritikai társadalomtudomány kimondatlanul is többet akar, mint megismerni és leírni. Már sajátos megközelítési módjában benne rejlik a társadalmi valóság meghaladásának igénye valamely Sollen jegyében. Egy társadalomtudományi folyóirat azonban a problémák megszólításán túl többre nem vállalkozhat.

Éppen az utóbbi évtizedek ideológiai hegemóniáját követő világnézeti pluralitás tanította meg az értelmiséget arra, hogy egyrészt a társadalom egyetlen nézőpont felőli megközelítése nem más, mint „hamis tudat”, másrészt, hogy nem lehet egy elképzelt jövő felől olvasni korunk társadalmi folyamatait. Egyet lehet érteni Göran Therbornnal, aki szerint „amikor valamely alternatív jövő eltűnik vagy kifakul, akkor a gyökerek, a tapasztalat és a háttér válik fontossá”. Ugyanakkor ezen gyökerek elméleti kikezdésére is sor került már, és ma leginkább a revízió igazságának elismerése van napirenden. A Fordulat a kritikai társadalomelmélet módszerével összhangban a tudományágak közötti átjárhatóságot kívánja – nem csak elméletileg, hanem a gyakorlatból vett példák segítségével – illusztrálni. Ugyanakkor fenntartja magának azt a jogot, melyet Karl Marx így fogalmazott meg A hegeli államjog kritikája című művében: „Hegelt nem azért kell hibáztatni, mert a modern állam lényegét úgy ábrázolja, ahogy van, hanem azért, mert azt, ami van, az állam lényegének tünteti fel.” Ebből is kitűnik, hogy a Fordulat az interdiszciplinaritás ellenére sem mond le a fennálló társadalmi viszonyok kritikájáról.

A Fordulat hozzá kíván járulni a társadalomtudományon belüli „paradigmaegyeztetéshez”, s nem zárkózik el a saját háttéréül szolgáló elméleti iskolák, nézetek revíziójától sem.

A nyolcvanas évek Fordulata a kopott és szürke kelet-európai modernitás válsága idején kezdte meg működését. Régiókat mára viszont a modern és posztmodern átmenetének problémahalmaza kínozza és foglalkoztatja. Ebben a helyzetben a Fordulat célja nem is lehet más, mint a plurális valóság adekvát leírása, az összekuszálódott modernitás kibontása. További kutatási területe azon struktúrák és hatalmi viszony leírása, melyek veszélyeztetik az egyes ember autonómiáját.

Szemben a kelet-európai értelmiség évtizedek óta önmaga elé állított csapdahelyzetével, szerzőink a tudományosság fogalmi keretei között kívánnak maradni, és elméleti következtetéseikkel nem akarnak átvándorolni a politika szűkszavú és redukált világába. Ez nem jelenti azt, hogy a folyóirat univerzálissá tenné szemléletmódjában az esetlegesség „politikáját”. A történelem kataklizmái megtanították nekünk, hogy „nincs ártatlan világnézet”. Ezt követően a szellemi dekonjunkúra és a politika egymásra találásának – lásd „az ideológiák vége” programja – egyik rejtett mondanivalója lett, hogy nincs laikus világnézet sem. Minden egyes ideológia tartalmaz egy rejtett üzenetet a politikáról is. Nem lehetnek illúzióink afelől, hogy a korszak versengő eszméi nem a tudományos ráhatástól függetlenül tesznek szert motivációs bázisukra. S ezzel a Fordulat szerzői is tisztában vannak.

Reméljük, Olvasóink értékelné fogják igyekezetünket és elköteleződésünket egy a kritikára jócskán megérett világban.

a szerkesztők

Dorothee Bohle és
Greskovits Bla
llam,
nemzetk ziesed s
s a kapitalizmus
v ltozatai Kelet-Eur p ban

Rezümé:

Ez a tanulmány a kelet-európai kapitalizmusok változatosságával foglalkozik, az erről szóló irodalomhoz három dimenzióban járul hozzá. Az első, hogy empirikusan négyféle kapitalista rezsimtípus azonosítható be intézményi konfigurációik és azok teljesítményei alapján: a balti államok állam által vezérelt neoliberais, a volt FÁK-országoknak az előző csoportnál direkbben piac által vezérelt neoliberais, a visegrádi államok beágyazott neoliberais, valamint a szlovének neokorporatista rezsimje. A második dimenzió, hogy a kapitalista rendszerek diverzitását egyrészt külső tényezők bonyolult összjátéka magyarázza, különösen a globális áru- és pénzpiacok, a nemzetközi intézmények és a külföldi közvetlen tőkebefektetések, másrészt a reformok megvalósítására vonatkozó különböző szintű állami kapacitások. Harmadsorban: óvatosan kell eljárni a domináns összehasonlító politikai gazdaságtani megközelítés, a kapitalizmus változatainak egy az egyben történő, a térség elemzéséhez való felhasználásakor, mivel az nem illeszkedik az ottani intézmények kialakulásának körülményeihez, azok nemzetközi beágyazottságához és a kelet-európai piacgazdaságok félperifériás jellegéhez.

Megjelent: The State, Internationalization, and Capitalist
Diversity in Eastern Europe. *Competition & Change*. 2007.
június, 11. kötet, 2. sz., 89–115. o.

1. Bevezetés

A kelet-európai társadalmakban az átmenet során meglepően változatos kapitalizmusok fejlődtek ki. A társadalomkutatók mély törésvonalat fedeztek fel a volt Független Államok Közösségébe (FÁK) tartozó országok társadalmi-gazdasági rendszereire, valamint a kelet-közép-európai államok (KKE) között. Amíg az előbbieket a nem piaci típusú kapcsolatok állandósulása és a politikai szférának a gazdaság feletti dominanciája jellemzi, addig az utóbbiak a nyugati típusú liberális piacgazdaságokhoz állnak közelebb. A két csoporton belül további jelentős eltérések mutatkoznak. Az első csoportban összességében számos állam esetét tekintve alábbhagyott a demokratikus piacgazdaság felé való elmozdulási elán, miközben a második csoportban több sikert könyvelhettek el a teljes nyugatosodás érdekében megtett erőfeszítéseket tekintve.

A kapitalizmusok változatosságának bemutatása és magyarázata céljából a jelenlegi kutatások egyre inkább építenek a manapság legbefolyásosabb összehasonlítható politikai gazdaságtani megközelítésre, a „*kapitalizmus változatai*” (KV) elemzési keretre, amit Hall és Soskice (2001) alkottak meg. Ez a módszer hathatós érveket prezentál a fejlett kapitalizmusok változatosságának magyarázatára. Ugyanakkor szerintünk sokkal kevésbé alkalmas arra, hogy megértsük a kelet-európai kapitalizmusok sokszínűségének okait. Először is, a KV egy szűk országcsoport – konkrétan az OECD-országok – elemzésére lett kitalálva. Azt feltételezve, hogy a fejlett világban uralkodó kapitalista modelleket egy az egyben át lehet ültetni egy olyan régióra, amelyben a piacgazdaság sokkal kevésbé fejlett, analóg azzal, mintha a középkori királyi udvar életét a parasztok vagy a csavargók életének tanulmányozása által szeretnénk megismerni. A két, a KV által azonosított kapitalista modellnél maradván megállapítható, hogy az alábecsüli a valódi diverzitást, különösen az OECD országain kívül. Másodsor: ameddig a KV-megközelítés adottnak veszi az intézményi konfigurációkat, illetve az olyan különböző

nemzeti stratégiáknak a vállalkozások viselkedésére gyakorolt hatásait igyekszik feltárni, amelyek a globális gazdaság kihívásainak próbálnak megfelelni, addig a KKE kapitalista intézményei csak mostanság jelentek meg, így még nem konszolidálódtak. Harmadszor, a KKE kapitalista intézményeinek megjelenését és formálódását sokkal áthatóbban alakították a nemzetközi és a transznacionális befolyások, mint a fejlett gazdaságok esetében.

Ezek fényében tanulmányuk a közép és kelet európai kapitalizmusok változatai elemzéséhez kíván egy jobban megfelelő elemzési keretet adni, empirikusan is megalapozni ezen új kapitalizmusok közötti különbözőségeket mibenlétét, és reflektálni arra, ahogyan ezek materializálódtak. A második részben áttekintjük az egyre növekvő posztkommunista kapitalizmusokról szóló irodalmat. Itt körvonalazzuk azokat az elméleti elemeket is, amelyek a nemzetközi és transznacionális kontextus jelentőségét hangsúlyozzák a régió transzformációjában, és az államot, mint a változás kulcsszereplőjét. A következő négy fejezetben bemutatjuk a divergáló kapitalista pályákat azon intézményi konfiguráció és teljesítmény indikátorainak segítségével, amelyek az állam kapacitásaira, a piaci reformokra, a politikai stabilitásra, a demokratizálódásra, az ipari átalakulásra és a makroökonómiai stabilitásra vonatkoznak. Elemzendő mintánkat a leginkább „nemzetköziesedett” országok alkotják: a nyolc új EU-tag (KKE), és három, a világgazdaságba leginkább integrálódott FÁK-ország. Az empiria segítségével a hetedik részben megkülönböztetjük a kelet-európai piacgazdaságok 4 fő típusát, valamint egyfajta interpretációját nyújtjuk azok kialakulási logikájának. A nyolcadik részben a következtetésekről lesz szó.

2. A kapitalizmus kelet-európai változatai: helyzetelemzés és kritika

A Kelet-Európával foglalkozó kutatók elemzései számára a 90-es évek második felében a kelet-európai politikai gazdaságok változatossága fő szempont lett. Addig a vitákat a kapitalizmushoz vezető út alapvető problémái dominálták. Ahogy Sachs megjegyezte:

A gazdasági reformról szóló vitának az átmenet eszközeiről, nem pedig a céljáról kell szólnia. Kelet-Európa ugyanakkor a célokon vitatkozik: például, hogy a svéd típusú szociáldemokrácia vagy a thatcheri liberalizmus kell-e. Ez még várhat. Svédország és Nagy-Britannia gyakorlatilag teljes magántulajdont ért el, a pénzüpiacokat a piacgazdaság normái irányítják, valamint működő munkaerőpiaccal rendelkezik. Kelet-Európa egyikkel sem rendelkezik; vagyis inkább az alternatív nyugat-európai modellek vágnak gyakorlatilag egybe (Sachs 1990: 19–24).

Mintha megerősítené az előbbi passzust, hogy 15 évvel az államszocializmus bukása és a sorozatos piaci reformok után a kelet-európai társadalmak szintén különböző irányba mutató kapitalista utakat választottak, és a tranzitológia tudománya továbbhaladt az összehasonlítás felé.

2.1 Kapitalista diverzitás Kelet-Európában

A kapitalizmus különböző változatairól szóló szakirodalom első fő megállapítása az, hogy alapvetően két posztoszocialista kapitalizmustípus között húzódik választóvonal. Ahogy King ezt összefoglalta: létezik a patrimonális típus, amely a nyersanyagexporttól függ, s egyben visszafejlődést jelent; valamint létezik egy liberális válfaj, amely a tőkeimportra és a feldolgozóipari exportra épül,

ezért bizonyos fokú fejlődéssel párosul (King 2002: 28). King e két típus elemzéséből vonja le következtetéseit, de e két típus létezését szélesebb kutatások is megerősítik. Olyan mutatók alapján, mint a gazdaság liberalizáltsága vagy a magánszektor kiterjedtsége, a globális világ-gazdasági integráció foka, a társadalmi egyenlőtlenség és az újraelosztás, Lane (2005) szerint a kelet-európai országok egy csoportja olyan jellemzőkkel bír, mint a kontinentális európai piacgazdaságok. Ez a csoport felöleli az összes kelet-európai EU-tag vagy EU-aspiráns államot. Amellett, hogy felismeri az ezen országok összességében sikeresnek mondható újbóli közeledést a kontinentális európai gazdasági standardokhoz, Lane eltérő jegyeket is azonosít: erősebb állami szerepvállalást a gazdaságban, alacsonyabb tőkeakkumulációt, és sokkal nagyobb fokú világgazdaságnak való kitettséget. Mindazonáltal állítása szerint „ezek az államok azáltal, hogy az IMF és az EU előírásai teljesítésén edződtek...”, nemcsak a kapitalizmus gazdasági előfeltételeit fejlesztették ki, de a politikaiakat és a társadalmiakat is: a megfelelő típusú kormányzást, a civil társadalmat és a feltörekvő tőkés osztályt” (Lane 2005: 245). Ezzel szemben számos FÁK-országban egy ettől eltérő válfajú kapitalizmus bontakozott ki, egy olyan, amely sokkal kevésbé mondható sikeresnek, sokkal inkább egyenlőtlen, megkérdőjelezhető demokratikus bizonyítvánnyal még a legsikeresebb országok esetében is.¹ A kapitalizmus és a demokrácia közötti feszültségekre fókuszálva Bruszt (2002) hasonló következtetésre jut: ameddig az EU-hoz újonnan csatlakozott országoknál a kapitalizmus és a demokrácia együttes evolúciója megfigyelhető meg, addig a másik csoportra jobban jellemző a kapitalizmus és a demokrácia párhuzamos szétesése.²

¹ Lane megkülönböztet egy harmadik országcsoportot is, amely mindent egybevetve nem ért el áttörést a demokratikus piacgazdaság felé vezető úton. Ide tartozik Üzbegisztán, Fehéroroszország és Türkmenisztán.

² Bruszt szintén definiál egy harmadik csoportot

Egy másik fontos forrás a KKE-kapitalizmusok változatosságáról szóló irodalomban az egyre növekvő figyelem a nemzetközi és transznacionális befolyások elemzésbe történő beemelésé iránt. A korábbi komparatív kutatások általában a nemzeti politikai intézményekre és a választásokra voltak kihegyezve, a mostani tanulmányok elkezdték vizsgálni a kelet-európai országokra ható nemzetközi és európai politikai gazdaságtani következményeket (Bohle et al. 2007). Alapvető feltételezésük az, hogy az EU beteretelte a KKE-országokat egy ígéretesebb növekedési pályára, viszont a transznacionális vállalatok (TNC) nagyban hozzájárultak azok modernizációjának függőségi viszonyához. Ezzel szemben az elsősorban nyersanyagexport által dominált FÁK-tagok sokkal kedvezőtlenebb pozíciókat foglalnak el a nemzetközi munkamegosztásban, az EU-hoz való csatlakozásuk nagyon távoli, s a kevésbé jótékony erőforráspiacok volatilitására, valamint az IMF-re vannak utalva.

Még ha ezeket a gondolatokat úgy is tekintjük, mint a kapitalizmusok diverzitásának feltárására irányuló hasznos kiindulópontokat, akkor is két főbb gyengeséget láthatunk. Az első az, hogy a legtöbb szerző számára megválaszolatlan kérdés marad, miért választottak az országok divergáló utakat, amelyek végül eltérő piaci társadalmakhoz vezetnek. Annak kudarca, hogy szisztematikusan azonosíthatóakká váljanak a kelet-európai kapitalizmusok fejlődésének tényezői és dinamikája, különösképpen jellemző vonása az olyan kutatásoknak, amelyek megkísérik felvázolni a hasonlóságokat és a különbségeket nagyszámú ország esetében. Másodsorban: egyre inkább az a megfontolás kerekedik felül, hogy a nemzetköziesedés és a transznacionalizálódás a kelet-európai kapitalizmusok tekintetében igenis fontos, s kevés figyelem fordul az előbbiekre sokszínű hatásaira.

(Romániával és Bulgáriával), ahol a gazdasági és demokratikus intézményi változások állandósuló feszültségben vannak, noha sem a demokrácia építése, sem a piaci reformok folyamata nem állt teljesen le.

Például King a liberális típust a tőkeimporttól való függőséggel azonosítja (King 2002). Hasonlóképp Vliegthart és Noelle (2006) is, csupán egy harmadik típusú függő kelet-európai kapitalizmus-típust adva hozzá a korábbi kettőhöz: a nyugati piaci liberális és koordinált piaci modellt.

Ezen elmélet megcáfolására íródott korábbi munkánk, mely szignifikáns különbségeket tárt fel Kelet-Európában az FDI és a TNC-k hatását tekintve, melyet a nemzetgazdaságok szektorális arányai, struktúrája jól tükröz (lásd Greskovits 2004; Bohle és Greskovits 2006, 2007). Hasonlóan, az EU befolyását sokkal kevésbé gondoljuk egyoldalúan lefelé irányulónak, mint néhány KKE KV-szerző vagy némely az europaizálódással foglalkozó irodalom (Schimmelfennig és Sedelmeier 2005). Még ha az EU által kifejtett nyomás az újonnan csatlakozottak körében erősebb és inkább átfogó, mint ugyanez a hatás a régi tagokra, számunkra az „europánizáció” végső soron a kelet-európai aktoroktól és intézményektől függ, pontosabban, hogy hogyan kezelik ezeket a nyomásokat (Bohle et al. 2007; Lindstrom és Piroška 2007). Az észti és a szlovén modellek összehasonlító elemzése szintén rámutat arra a tényre, hogy az EU-tagság kompatibilis jelentős mértékű intézményi konfigurációs eltérésekkel (Buchen 2006; Feldmann 2006).

2.2 A „kapitalizmus változatossága” keletre tart?

Az intézményi berendezkedés vizsgálata a KV egyik sarokköve. Hall és Soskice, valamint követőik kifejlesztettek egy hatékony elemzési keretet arra, hogy a különböző intézményi konfigurációk miképp alakítják a vállalkozások viselkedését és a nemzeti stratégiákat olyanná, hogy azok megfeleljenek a globális gazdaság kihívásainak. Két kapitalizmusmodellt különböztetnek meg. A liberális piacgazdaságot a piaci kapcsolatok túlsúlya jellemzi a vállalati irányításban, a munkavállalók és a munkáltatók közötti relációkban és a vállalatok közötti szerződéseikben. A piacnak köszönhető

rugalmasság különösen alkalmas a radikális innovációkra épülő stratégiák kivitelezésére. A liberális piacgazdaságok így sikeresen versenyeznek a high-tech, s a magas kockázatú szektorokban. A koordinált piacgazdaságok, ezzel ellentétben, sokkal inkább építenek a konszenzuális és kooperatív kapcsolatokra a vállalatok között, a vállalat és a vele kooperáló bank, valamint a szociális partnerek között. Noha a koordinált piacgazdaság kevésbé alkalmas radikális újításokra, sikerrel veszi fel a versenyt olyan szektorokban, ahol a növekvő innováció döntő fontosságú. Kétségtelen, hogy a KV-megközelítés számos kutatást inspirált a kelet-európai kapitalizmusok tárgykörében, köszönhetően kézenfekvő logikájának és egyszerűségének. Mi mégis problematikusnak tartjuk közvetlen módon történő alkalmazását, mégpedig három okból is kifolyólag.

Az első, hogy a KV-megközelítés nem veszi figyelembe az intézmények kialakulásának körülményeit, amely Kelet-Európában kardinális kérdés. Ehelyett a KV-ban gondolkodó szerzők általában feltételezik a konszolidált és jól kialakított intézmények a priori létezését, s ezeknek magyarázó erő tulajdonítanak a vállalkozások viselkedésében vagy a világgazdaság kihívásainak történő megfelelésben. Szerintünk ezek a feltevések nem állják meg a helyüket a posztoszocialista rezsimek vizsgálatakor. A térség intézményei a kommunizmus romjain csupán mostanság alakultak ki, illetve azokból nőttek ki (Stark 1996), s konszolidáltságuk nem vehető még adottnak. Jó okunk van tehát feltételezni, hogy az intézmények kisebb hatást gyakorolnak a vállalkozások működésére, mint azt a KV kerete feltételezi. Ehhez hasonlóan az állami aktorok és vállalatok is befolyással bírnak az intézményekre. A kelet-európai kapitalizmusok változatosságát vizsgáló elemzéseknek sokkal több figyelmet kell fordítaniuk a politikai és gazdasági aktorok tevékenységére. Ez azt is implicálja, hogy az intézményi konfiguráció bármely jelentős értelmezésének foglalkoznia kell mind az állam, mind a politikai rendszer dinamikus hatásainak elemzésével.

A második probléma az, hogy a legtöbb posztoszocialista intézmény még nem volt a helyén, mielőtt ezeket a gazdaságokat globális nyomások érték. Az intézmények megjelenése és konszolidációja sokkal inkább a nemzetközi és transznacionális befolyások által alakult, mint a nyugat-európai esetekben. Így az intézmény-építés transznacionális és nemzetközi aktorait és tényezőit komolyabban kell venni annál, mint ahogy azt a KV-megközelítés javasolja. A kapitalizmusok változatosságának vizsgálatát célzó megfelelő megközelítésnek dokumentálnia és körültekintően értékelnie kell a nemzeti intézmények nemzetközi és transznacionális beágyazottságának formáit, valamint azokat az ellentmondásos nyomásokat, melyek ebből a konstellációból származnak.

A harmadik szempont, hogy a KV-keretet a fejlett kapitalista gazdaságok elemzésére alakították ki. Lane mégis így érvel:

A posztkommunista gazdaságokban, csakúgy, mint más fejlődő országokban, a kapitalizmus számos komponense békésen megfér idegen vonásokkal – nem piaci alapú gazdasági kapcsolatok, kiegészítő ideológia, vállalkozói és tőkés osztályok. Ezek a gazdaságok kapitalizmus felé tartanak. Az elemzésnek nemcsak a kapitalizmus típusát kell megfognia, hanem a mértékét annak, hogy mennyiben tudatosan alakított/tervezett a szóban forgó piacgazdaság (2005: 231).

A KV-módszer szimpla alkalmazásának korlátait a posztoszocialista világra világosan demonstrálták (Knell és Srholec 2006). Megállapításuk szerint el kell azon gondolkodnunk, hogy az olyan leginkább liberális kelet-európai gazdaságok esetében, mint Észtország, Oroszország vagy Örményország, s különösen az utóbbi kettőnél, miként lehet összeegyeztetni azt a tényt, hogy kezdetben aligha rendelkeztek teljesen intézményesült piacgazdasággal. A három állam közül csupán Észtország az, amelyet szubsztantív értelemben liberális piacgazdaságnak lehet beállítani

(Buchen 2006; Feldmann 2006). Mégis, még az észet esetben is nehezen lehet elképzelni a liberális piacgazdaság intézményeit akként, hogy azok a vállalatok viselkedését oly módon befolyásolják, ahogy azt a KV-megközelítés implikálná. Ameddig a fejlett liberális piacgazdaságoknak komparatív előnyük van a radikálisan innovatív iparágak esetében, addig a legtöbb kelet-európai liberális piacgazdaság, ahogy azt majd látni fogjuk, úgy tűnik, hogy elsősorban a low-tech, tehát az alacsony képzettséget igénylő szektorokra specializálódott. Így *a fejletlen vagy félperifériás karaktert számos posztzocialista társadalomnál*, amikor a köztük levő különbséget próbáljuk megragadni, *komolyan kell venni*.

3. Nemzetköziesedés, transznacionalizáció és a piacépítő állam

A fent ismertetett irodalom kritikája után most belefogunk a kelet-európai kapitalizmusok változatosságáról kialakított saját koncepciónk ismertetésébe. Kritikánknak megfelelően a nemzetköziesedésre és transznacionalizációra, valamint a kezdeményező és változtató képességgel bíró aktorra, az államra koncentrálunk. Az állami kapacitások mellett hangsúlyozzuk az állam hatalmának alkalmazását is, mivel erős társadalmi aktorok hiányában az állam jelöli ki a változás irányát, illetve a kapacitások határozzák meg az új szabályok, a szabályozás vagy az alapvető intézmények sikerét vagy kudarát.

3.1 Nemzetköziesedés és transznacionalizáció

A különböző országcsoportok nemzetköziesedésének mintái megerősítik a kettéosztott-ság képét a kelet-közép-európai országok és a

FÁK-államok között.³ Az előbbi csoport gyorsan integrálódott a globális és az európai gazdasági rendbe. Elsősorban az EU-tagokkal bonyolítják kereskedelmüket, s a külkereskedelmük értéke megközelíti vagy meghaladja a folyó áras GDP értékét. A jelentős volumenű FDI-beáramlások keresztül integrálódnak a globális és európai termelési, kereskedelmi és pénzügyi rendszerbe. A 2000-es évek elején már a külföldi ellenőrzés a norma az összes fontosabb exportágazatban mind az ipar, mind az általános és közüzemi szolgáltatások területén. A bankszektor egy olyan stratégiai terület, ahol a külföldi penetráció rekordszintet ért el, amely gyakorlatilag precedens nélküli Európában vagy a világ más részein. A külföldi befolyásnak való kiszolgáltatottságot tovább növelte az IMF-, a világbanki, az OECD- vagy a WTO-tagság, majd hosszú felkészülési periódus után az EU-s. Összegezve tehát, a kelet-európai nemzetköziesedés és transznacionalizáció többszörösen erősen intézményesített csatornákon keresztül történt, így a folyamatokat mélyrehatóként lehet aposztrofálni.

Ezzel szemben a FÁK-3 – azaz Azerbajdzsán, Kazahsztán és Oroszország – még nem WTO-tag, és EU- vagy OECD-tagságuk is nagyon messze van.⁴ Miközben külgazdaságilag nyitottabbak, mint a többi FÁK-ország, globális integrációjuk gyökeresen eltér a KKE mintájától. Mindhárman óvatosan haladtak előre a kereskedelem és az FDI-áramlás liberalizálása terén. Megőrizték bankrendszerük nagyrészt hazai tulajdonosi szerkezetét, noha ez sem segített Oroszországnak abban, hogy elkerülje az 1998-as pusztító pénzügyi válság következményeit, amely érintette szomszédjait és kereskedelmi partnereit is. Exportjukat

³ Közép-Kelet-Európa a mintánk szerint tartalmazza Szlovéniát, a balti államokat (Észtország, Lettország, Litvánia), valamint a visegrádi országokat (Csehország, Szlovákia, Magyarország, Lengyelország). A FÁK-mintában Oroszország, Kazahsztán és Azerbajdzsán van benne.

⁴ A tanulmány írása alatt az orosz WTO-csatlakozás akadálya közel kerültek ahhoz, hogy megszűnjenek.

tekintve mindhárom ország erősen függ a globális energiapiac és egyéb nyersanyagpiac alakulásától.⁵ Az FDI döntő részét ugyanazok az iparágak vonzották mind Azerbajdzsánban, mind Kazahsztánban. Ezért, szemben a KKE többcsatornás intézményesített globális integrációjával, a FÁK mintája alulintézményesítettnek és „felszínesnek” tűnik, mivel az alapvetően csupán egy maroknyi globális termékpiacon keresztül valósult meg.

3.2 Az átalakítást vezénylő állami kapacitások

A kérdés tehát az, hogy a posztoszocialista államok a nagy hatalmú nemzetközi és transznacionális erők játékszereinek tekinthetők-e vagy sem. Meg tudják-e őrizni vagy ki tudnak-e fejleszteni egy olyan kompetenciát, amellyel „támogatni tudják a gazdaságot abban, hogy az önmagától átalakuljon és a globális gazdasági környezet változásaira reagáljon”, amely a gazdasági fejlődés és hatalom kulcsa (Gilpin 1987: 77)? A kevésbé fejlett országokról szóló irodalom a világ más részein fontos gondolatokat prezentál a globális integráció különböző csatornáinak hatásait és az állam kapacitását tekintve (Shafer 1994). Először is, a beáramló külföldi tőke típusa az egyik fontos tényezője az állam kapacitásainak. A tőkebeáramlás hatását

...kizárólag a nemzetközi piaci erők összjátéka dönti el ..., mint például az olajbevételek, az egyoldalú átutalások vagy a portfólióbefektetések; drasztikusan különböznek a külföldi investíciók vagy a nemzetközi kölcsönzés hatásaitól ..., melyek a nagyobb állami szerepvállalást részesítik előnyben a szükséges erőforrások igazgatásában és allokációjában (Chaudry 1997: 25).

⁵ 2003-ban a kőolaj, földgáz és egyéb természeti erőforrások sorrendben Azerbajdzsán, Kazahsztán és Oroszország teljes exportjának 94, 74, és 60%-át tette ki (saját számítás az ENSZ adatbázisa alapján).

Másodsorban, Chaudry szerint a kezdeti intézményi konfiguráció szintén fontos:

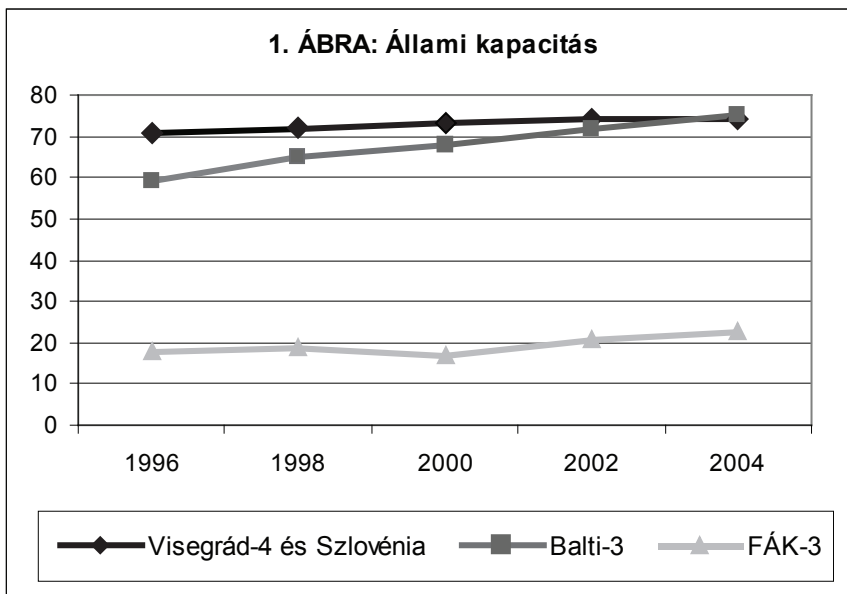
Az állam által kialakítandó és épülő központi intézmények potenciálisan szinte kizárólag a tőkeáramlásra adott válaszként alakulnak, olyan bürokráciát hívnak életre, amely a nemzetközi gazdasági folyamatok eredménye... Ezzel szemben, ahol erős intézmények már jelen vannak, mint Kelet-Ázsiában ..., a nemzetközi tőke inkább használható fel gazdasági célok elősegítésére” (Chaudry 27–28).

Ebből következik, hogy a behatóan intézményesített KKE nemzetközi integrációs pálya kedvezőbben hat az állami kapacitások kiépítésére, mint a sekélyes FÁK-út, amely a globális tényezők és pénzügyi piacok volatilitásának jobban ki van szolgáltatva. Ehhez hasonlóan azok a posztoszocialista államok, amelyek nemzeti intézményrendszerük újjászervezésének kevésbé égető feladatával szembesülnek, inkább potensebbek, mint ahol az alapvető intézményeket a „semmitől” kellene létrehozni.

Az állami kapacitások stilizált tényei megerősítik ezeket a várakozásokat, mivel kihangsúlyozzák a radikális divergenciát e téren a KKE és a FÁK országai között. A Világbank kormányzási minőséget mérő indikátorai szerint az előbbieket az inkább potensebb államok közé tartoznak (Kaufmann et al. 2006, lásd 1. ábra).

A kormányzati hatékonyság elfogadható mértéke és a szabályozási minőség elkülöníti a KKE-országokat a FÁK csoportjától, melyek sokkal rosszabbul teljesítenek ezeknek a dimenzióknak a mentén. Az állami kapacitások trendjét vizsgálva 1996 és 2004 között a balti államok, melyek alacsonyabb szintről kezdték a transzformációt, sikeresen felzárkóztak a többi KKE-országhoz. Ezzel szemben a FÁK az állami kapacitásokat illetően egyáltalán nem konvergált a KKE-átlag felé, sőt 2004-ben a FÁK-államok hasonlóan gyengék és cselekvőképtelenek voltak, mint 1996-ban.

Az állami cselekvőképtelenség egyik egyedi

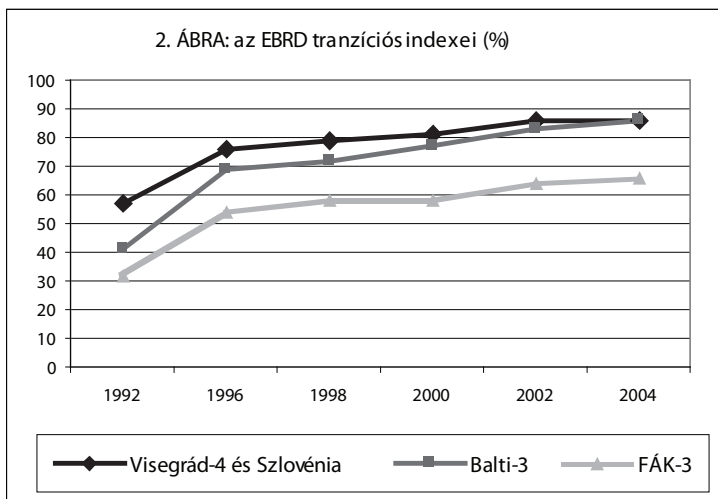
Forrás: A szerzők saját számításai Kaufman et al. (2006) alapján. Az állami kapacitást mérő mutatók a kormányzati hatékonyságot, szabályozási minőséget, jogállamiság fokát, és a korrupció feletti ellenőrzést foglalja magában

aspektusát, a jogállamiságot és a korrupció feletti kontrollt a Világbank kormányzás minőséget mérő adatai alapján szemléljük. Ezek szintén a két országcsoport közötti mély megosztottságról tanúskodnak az állam-társadalom viszonylatban, ami arra késztet, hogy feltegyünk pár kérdést a formális intézmények aktuális szerepével kapcsolatban az utóbbi országcsoport esetében. A FÁK csoportját az informális vagy illegális gazdasági tevékenységek gyakori előfordulása, a diszfunkcionális piacok – amelyeket gyakran helyettesít barter vagy erőszakos koordináció – és az olyan állam jellemzi, amely gyakran képtelen kikényszeríteni az érvényben levő szabályokat és előírásokat. Miközben tudatában vagyunk az informális és illegális ágensek szembeszökő erejével és következményeivel a kapitalizmus minőségét tekintve, sem ennél a csoportnál, sem a KKE-országoknál ebben e tanulmányban nem tudjuk elemezni részleteiben ezeket az aspektusokat. A tanulmányban a nemzetközi és transznacionális befolyásokat, illetve ezek hazai állami szereplőkkel való kapcsolatát fogjuk összehasonlítani az országcsoportok között.

Az állami kapacitások feltűnően eltérő mértéke döntő fontosságú, hogy megértsük a posztoszocialista kapitalizmusok diverzitását minden más fontos aspektusban. Annak ellenére,

hogy a fentebbi adatok lehetővé teszik az eltérések nyomon követését a KKE-országcsoporton belül – legalábbis részlegesen az állami kapacitások eltérő felhasználását arra, hogy különböző átalakítással kapcsolatos tennivalókat fogalmazzon meg –, nem tudjuk megmagyarázni a divergencia okát a KKE- és a FÁK-kapitalizmusai között ugyanazokkal a terminusokkal, mivel az utóbbiak esetében az állami kapacitások alig elégségesek ahhoz, hogy az összehasonlítható aspektusokat meglássuk. Ennélfogva az utóbbi esetekben elsődlegesen más tényezőkre és aktorokra kell fókuszálni.

Felteendő a következő értelmező kérdés: *mire való az állami kapacitás?* Mint azt sokszor állítják, a posztoszocialista átalakító állam napirendje olyan jelentős gazdasági, politikai és szociális kihívásokkal túlterhelt, amelyek a fejlődéssel kapcsolatban felmerülnek. Piacokat kell működtetni, megőrizni a politikai stabilitást, fenntartani a szociális kohéziót, demokratizálni kell a politikai rendszert, ipari átalakítással foglalkozni, és stabil makrogazdasági környezetet teremteni. Mi több, szimultán kell ezeket a javulásokat elérni, ráadásul rövid időintervallumok alatt. Mennyire sikeresen képesek az állami szereplők többszörös transzformációkat levezényelni, koordinálni?

Forrás: A szerzők saját számításai az EBRD Transition Reports indexei alapján

3.3 Piacépítés

A 2000-es évek elejére a KKE-rezsimek a liberalizáció, a magántulajdon és a piacokonform intézményrendszer megvalósításának magas szintjét érték el (2. ábra). Mégis van szisztematikus eltérés a reformpályák mélységében, melyeknek a különböző kimeneteket köszönhetjük. A reformok radikáltságának értékelésekor, azaz aszerint, hogy a piaci reformok vagy új intézmények milyen ütemben valósultak meg, az EBRD átmenetet mérő éves gyakoriságú indexét használjuk, ami arra enged következtetni, hogy a KKE-n belül a balti államok a piacosítás tekintetében radikálisabbak voltak, mint a visegrádiak vagy Szlovénia. A hosszú reformszocialista kísérletezés jóvoltából Magyarország, Lengyelország és Szlovénia 1989-re már viszonylagos piacosított gazdasággal rendelkezett, miközben a baltiaknak a nulláról kellett kezdeniük. Másodsorban, mivel az államszocializmus 1991-ig fennmaradt a balti országokban, reformjaikat csak később kezdték el, mint más KKE-országok.

Végül a FÁK országai, amelyek szintén későn kezdtek bele a reformokba, valamint a leggyengébb piacosító hagyományokkal rendelkeztek, a KKE-országok mögött kullognak. Mindazonáltal még a volt FÁK-tagok is megvalósítottak bizonyos

mértékű gazdasági szabadságot és nyitottságot, és 2004-ben már szignifikánsan közelebb voltak a piacgazdasághoz, mint a 90-es évek elején.

Ez a megfigyelés mégis felvet egy fejtörést okozó kérdést: hogyan magyarázzuk meg a FÁK fejlődését a piaci liberalizmus irányába a cselekvőképes állam hiányában? Érvünk az, hogy a FÁK relatív sikerességének inkább az adminisztratív, mintsem az egyszerű intézkedések voltak a záloga, miközben sokkal lassabban haladtak előre a szofisztikáltabb és politikailag bonyolult intézményi reformok területén.⁶ Nelson egy

⁶ A FÁK országaiban jól megfigyelhető a magánszféra és a piaci erők radikális előretörése a relatív „államnélküliség” közepette, csakúgy, mint azok a kezdeti hazai szereplők, akik elvonták az állami kapacitásokat a teljes körű reformok megvalósításától:

„Figyelembe véve a gazdasági reformok megkésített elkezdését a FÁK esetében, úgy tűnik, hogy számos volt szovjet tagköztársaság a kezdetekben gyors fejlődést ért el ... A kezdeti hajrá után mégis többségükben a megkezdett reformokat nem folytatták, s ezért visszaestek. Ez a tény arra enged következtetni, hogy a reformfolyamat korlátjai, amelyek például származhatnak a bonyolult kezdeti kontextusból, egyre komolyabb akadállyá válnak, ahogy a reformok bonyolultsági szintje nő. Ez összhangban van azzal a nézettel, hogy némely FÁK-országban a részleges liberalizációs és privatizációs

meggyőző magyarázatot nyújt arra, hogy miért, és pontosan hogyan akadályozza a hiányzó állami kapacitás az előrejutást a komplex reformok területén:

A liberalizáció és stabilizációs intézkedések első fázisában jellemző éles politikai viták ellenére számos köztük adminisztratív szempontból egyszerű abban az értelemben, hogy tartalmuk könnyen meghatározható és hatályba léptethető egy szűk körű, magas rangú gazdasági hivatalnokcsoport által. Az általában időben később következő intézkedések – mint például a pénzügyi szektor reformja, a nagy állami vállalatok privatizációja és racionalizálása, a munkaerőpiac liberalizációja, a közszolgáltatások és a társadalombiztosítás újjászervezése – sokkal komplexebb kérdések. Ezek átfogó intézményi és törvényi változtatásokat igényelnek, s ezekbe be kell vonnia a törvényhozás, a bíróságok, a központi kormány- és a helyi önkormányzati szervek támogatását... Mi több, miközben a stabilizáció számos kezdeti költségeleme ideiglenes jellegű és a társadalom nagy részére terhelődik rá, addig a szektorális és intézményi reformok általában állandó veszteségeket implikálnak partikuláris érdekeket tekintve. Így ezek azonnali és szívós ellenállást eredményeznek (Nelson 1994: 14).

Ezért abban a mértékben, ahogy a FÁK-országok kiépítették a piaccgazdasági viszonyokat, azok relatív szilárdsága erősen alulintézményesített, összevetve a KKE-re jellemző átlaggal. Ezzel párhuzamosan a politikai ellenállás, amelyet a komplex reformok provokáltak ki, egy másik típusú közjósággal felé irányítja figyelmünket, amit az államnak nyújtania kell, hogy a reformok általi fejlődési pályáról ne térhessen le: ez pedig a politikai stabilitás.

erőfeszítések nyertesek voltak a további progresszió meggátolására és a megszerzett előnyök bebiztosítására, amelyeket a részben liberalizált gazdaság hozott el számukra” (EBRD Transition Report 2000: 30 és Hellman 1998).

4. Politikai stabilitás társadalmi befogadáson versus politikai kizáráson keresztül

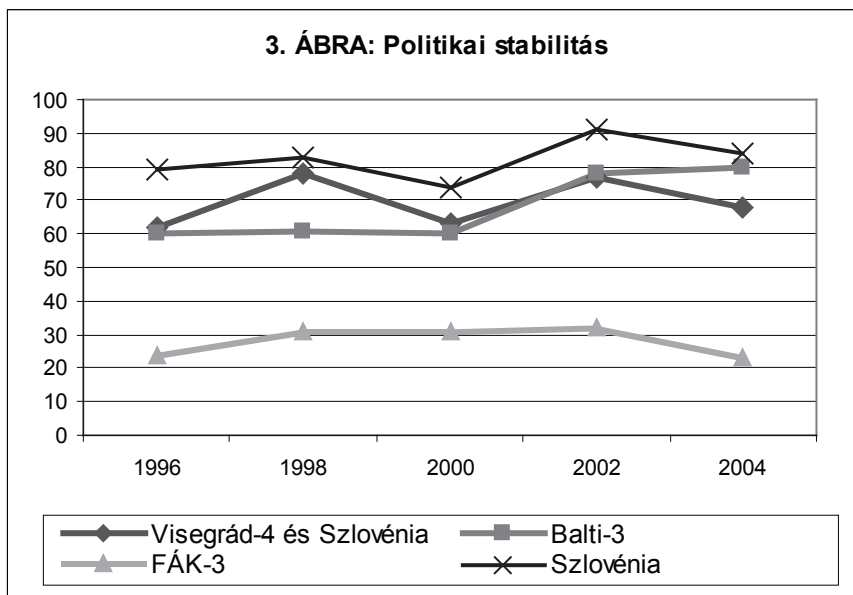
A Világbanknak a kormányzás minőségét jellemző adatai szerint a kelet-európai kapitalizmusok rangsorolása a politikai stabilitás szempontjából egyértelmű: Szlovénia bizonyult a legstabilabbnak az egész 1996–2004-es időszak alatt, amelyet általában a visegrádi országok követnek. Meglepő módon a 90-es években a balti államok álltak a harmadik helyen, a 2000-es évekre politikai értelemben stabilabbnak bizonyultak, mint a visegrádiak. Ezzel szöges ellentétben a FÁK-országok instabilak maradtak az egész időszak alatt (3. ábra).

Hogy megértsük ezt a mintát, segítségünkre lehet azon elkülönülő pályák felderítése, amelyekkel a kelet-európai kapitalista rezsimek megpróbálkoztak a politikai stabilitás elérésével. Ez egyik, a posztszocialista transzformációkról szóló tudományos és a politikai viták esetében is nagy figyelmet kapott téma a szociális háló szükségessége, amely az átalakulás veszteségeinek túlélését hivatott biztosítani a nehéz időkben, valamint a munkaerő intézményesített védelmének szükségessége, amely arra szolgál, hogy a munkavállalók érezzék: tevékeny részesei a megélhetésüket érintő drámai változásoknak. A kelet-európai reformerek az állam erejét és kapacitásait különböző nyomattékkal használták fel arra, hogy alacsonyabb vagy magasabb szintű befogadó (inkluzív) társadalom létrejöttét elősegítsék.

4.1 A társadalmi befogadás

Ahelyett, hogy bemutatnánk az alapvető választóvonalat a FÁK, illetve a nyolc KKE-ország között, a befogadó társadalom elérésének teljesítménye megerősíti az alapvető hasonlóságot a FÁK és a baltiak között, s ezáltal a visegrádiak és Szlovénia elkülönülését. Az egyenlőtlenség szempontjából így nincs jelentős különbség a

3. ÁBRA: Politikai stabilitás

Forrás: A szerzők saját számításai Kaufman et al. (2006) alapján

két előző országcsoport között, miközben Észtország kitűnik a mezőnyből, mint a legegyenlőtlenebb ország (1. táblázat).

Mind a 90-es évek gyenge gazdasági teljesítményének fényében, mind a hasonló fejletlenségi szinten, illetve hasonló nyersanyagexportra kényszerülő országokkal összehasonlítva, a jövedelem-eloszlás a FÁK-csoporton belül meglepően egyenlőnek nevezhető.⁷ Lane (2005) szerint a 0,3 helyett 0,5 körüli Gini-koefficiensek alapján a FÁK-országok társadalmi a legegyenlőtlenebbek egész Kelet-Európában. Még ha Lane adatait figyelembe is vesszük, az az állítás, hogy a baltiak és a FÁK-országok szignifikánsan egyenlőtlenebbek, mint a visegrádiak és Szlovénia, még mindig igaznak bizonyul.

De mi van a társadalom védelmét biztosító állami kapacitás mintáival? Mivel nem áll rendelkezésünkre összehasonlítható adat a társadalmi

⁷ A FÁK társadalmainak egyenlőtlensége a Gini-koefficiens alapján eltérően Venezuela vagy Mexikó 50% körüli értékeihez képest, a leggazdagabb és legszegényebb 10% közötti különbség sorrendben 60, illetve 45-szörös. A jövedelem-eloszlás egyenlőtlensége szintén kedvezőbb képet mutat a három FÁK-országban az Egyesült Államokénál (Human Development Report 2005).

költekezésre a FÁK-országok esetében, két közelítést használtunk: egészségügyi közkiadások és kormányzati kiadások a GDP százalékában. Ezek alapján összességében Szlovénia és a visegrádi országok rendelkeznek a baltiakkal összevetve kiterjedtebb újraelosztó jóléti állammal. A FÁK-államoknak van a leggyengébb jóléti funkcióra vonatkozó kapacitásuk minkét mutató alapján, de Oroszország mutatói a baltiak közelében mozognak. Fontos megjegyezni, hogy mind Oroszországban, mind a baltiaknál az orosz pénzügyi válság utóhatásaként kezdett a kormányzati költség drasztikusan csökkenni GDP-arányosan (EBRD Transition Report, különböző kötetek). Ezért különösen Oroszországban a jelenlegi „sovány” jóléti állam inkább pontosabban tükrözi a globális pénzpiaci sokk pusztító hatását, mint valamilyen formában társadalmi kirekesztésre épülő olyan politikáknak, amelyek tudatos és ideológiai alapon is megalapozott választásnak az eredményei.

Összegezve, a FÁK sovány teljesítménye a politikai stabilitás terén szorosan összefügghet ezen országok társadalmi bevonás megvalósítására fordítható állami kapacitásaival. Fordítottan, az inkább bevonásra törekvő szlovén és visegrádi politikák nem meglepőek. Mégis, ha a társadalmi szolidaritás hiánya lehet a demokrácia

destabilizálásának potenciális tényezője, akkor a balti stabilitási politika igazán fejtörést okoz, s rámutat a politikai egyensúly és az állam társadalomvédelmi erőfeszítései közötti meg nem felelésre. Az ellentmondás feloldását abban találjuk meg, hogy a baltiak a társadalmi szolidaritás erőteljes helyettesítőjére tudtak támaszkodni, pontosabban a nemzeti és etnikai politizálásra, és így állandósuló politikai támogatást mozgósítottak egy társadalmi kirekesztő transzformációs pálya fenntartásához – noha a demokratikus működés komoly minőségromlásának az árán.

4.2 Identitáspolitika és demokratizálás

Ahogy Anderson megfogalmazta: *„függetlenül az aktuális egyenlőtlenégtől és kizsákmányolástól, amely bárhol előfordulhat, a nemzet mindig felfogható úgy, mint egy mély horizontális elvtársi viszonylánc. Végző soron a testvériség az, ami lehetővé tette az elmúlt két évszázadot tekintve az emberek milliói számára, hogy nem is annyira a gyilkolás vágya, mint inkább az ilyen korlátozott képzelgésekért való hajlandóság vezérelje őket”* (1991: 7, saját kiemeléssel). Mivel a kommunizmus az ideológiai monopolhelyzetért folytatott küzdelmével elnyomta az embereket, mint a nemzet tagjai vagy mint hívók, sok kelet-európai érezhetett igazi elégedettséget az újra biztosított szabadsággal, hogy elképzelhessen egy ilyen közösséget vagy annak aktív részese legyen. Mégis, ez azt jelenti, hogy az ezzel összefüggő, érzelmileg erőteljes kapcsolódás alapvető és változatos hatással van arra, ahogy a kelet-európai politikum az olyan kiélezett témákkal boldogul, mint pl. a gazdasági elégedetlenség és konfliktus. Például Szlovéniában az újonnan függetlenedett nemzet létrehozott, valamint konszolidált egy társadalmilag befogadó politizálási normát. A visegrádiak többségében egészen mostanáig az identitáspolitikának nem volt sok szerepe. Észtországban és Lettországban (de Litvániában

nem) a kirekesztésre épülő identitáspolitika alapvető hatást gyakorolt a társadalmi szolidaritásra, aláásta azt a tranzíció leelejétől kezdve. Az elsődleges fontosságú nemzeti szuverenitás és biztonság miatt az oroszul beszélő kisebbséget megfosztották jogaitól, mielőtt a neoliberais reformok sorozata számos tagját a társadalom margójára nyomta. Miközben a radikális átmenet demokratikus ellenzékét elnémították, a társadalom a múlttal való drasztikus szakítást támogatta, amely csak alátámasztotta a kölcsönösen egymást erősítő kapcsolatot a gazdasági neoliberalizmus, az identitáspolitika és a korlátozott demokrácia között.

Észtország és Lettország politikai stabilitása így a demokrácia minőségének alacsonyabb színvonala árán valósult meg. Ez a megállapítás általában nem szerepel az elfogadott demokratikus konszolidáció intézkedései között, melyek a választások versenyképességére és a végrehajtó hatalom korlátozotttságára fókuszálnak. Egy közelmúltban született tanulmány, amely a demokrácia minőségét kísérli meg értékelni, bevonva a választásokon való részvételi arányt is, az észt és a lett demokráciát az oroszhoz közelinek minősíti 2003-ban (Moon et al. 2006).

Kissé leegyszerűsítve a dolgokat, az átmenet első évtizede alatt két fő politikai gazdaságtani berendezkedés létezett, amelyek keretein belül a kelet-európai országok a piacosítás vagy a társadalom újjáépítésének problémáit próbálták kezelni egy viszonylag stabil politikai kontextus fenntartásával. Ez lehet az antiliberais identitáspolitika vagy a demokratikus *ellenzék korlátozása, mint látható a balti államokban, de lehetnek a neoliberalis jellegű reformok káros hatásainak ellenúlyozására irányuló jóléti színvonalat védő intézkedések, mint a visegrádiaknál és Szlovéniában*. A FÁK-országok esetében, ahol konzisztens módon a politikai stabilitás megőrzésére irányuló jóléti politikák vagy a közösségek értelmezése kizárólagos igényének gyakorlata nem szerepeltek a repertoárban, viszont autoriter (Azerbajdzsán, Kazahsztán) vagy hasonló újjáéledő praktikák folyamatosak voltak (Oroszország), amelyek a

tekintélyelvűség szükségességét hivatottak alátámasztani a politikai stabilitás céljából. Folyamatában szemlélve, a fenti átváltás azt is jelenti, hogy miután a neoliberalizmus beágyazódik a szociális védelemről szóló megállapodásokba, tarthatatlanná válik, a demokratikus politizálás valószínűsíthetően elmozdul az egyensúlyból – ahogy a legutóbbi destabilizációs tendenciát megfigyelhettük az összes visegrádi állam esetében. Nem zárhatjuk ki a politikai egyensúly visszaállítását nagyobb dózisban alkalmazott antiliberalis identitáspolitikát vagy olyan politikán keresztül, amely a demokrácia minőségének feláldozását eredményezi.

5. Ipari transzformáció

Ez idáig elsősorban a rezsimváltozatok hazai tényezőivel foglalkoztunk, s kevés figyelmet fordítottunk a nemzetközi és transznacionális aspektusokra. Most ezeket fogjuk vizsgálni. A döntő fontossággal bíró nemzetközi tényezőt, pontosabban az EU-t, melynek bizonyosan volt a KKE-rezsimek transzformációs pályáinak divergálásában szerepe a FÁK-típusú kapitalizmushoz képest, részletesebben elemzik ebben a kontextusban Bohle és munkatársai, valamint Lindstrom és Piroška. Most itt a kulcsfontosságú transznacionális aktorokra, a TNC-kre fókuszálunk, amelyek hasonlóan az EU-hoz, nem a hazai politikán keresztül avatkoznak be, de rendelkeznek más eszközökkel, s otthagyják kézjegyüket a rendszerdiverzitás kialakulásán.

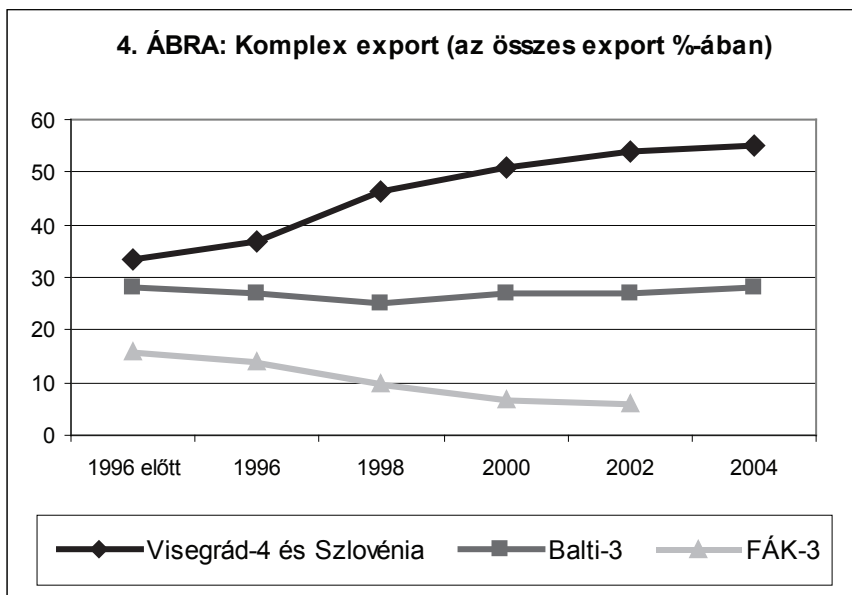
Az érvelés menete a következő. A beáramló FDI típusa erősen befolyásolja az adott államnak a gazdaság újjászervezésére és az ipari átalakításra vonatkozó képességét. Az ipari átalakítás folyamatára egy pillantást vetve nyilvánvalóvá válik, hogy a balti államok ipari profiljukat kevésbé sikeresen fejlesztették fel, mint a KKE-országok. Az exportjuk nagy része nyersanyag vagy munkaintenzív termékekből tevődik össze, erősen emlékeztetve számos kevésbé fejlett ország hasonló profiljára. A három FÁK-ország ennél is rosszabbul teljesít.

Drámai deindusztrializáción mentek keresztül és vagy sohasem, vagy gyakorlatilag teljesen elvesztették az ipari fejlődésükhöz szükséges képzettségalapjaikat és a komplexebb fejlődési mintákat. Következésképpen a feldolgozóipari export a teljes áruexportból olyannyira kicsi aránnyal bír, hogy iparosodott nemzetnek is aligha nevezhetőek. Az exportbevétel túlnyomó része nyersanyagokból vagy alacsony feldolgozottságú termékekből származik. Ezzel szemben a visegrádiak és Szlovénia a fejlett országokhoz hasonló export-termékszerkezettel rendelkezik, feltételezve a komplex tőke, megfelelő technológia és humán képzettség jelenlétét (4. ábra).

Végezetül, az ipari átalakulás eltérő pályái konzisztensnek tűnnek az állami intézményeknek olyan változatos mintáival, amelyek az öröklött szocialista iparágak átalakítást célozzák új külföldi ellenőrzéssel és beruházási műveletekkel.

A visegrádi országok enyhítették az ipari örökségükre gyakorolt piaci sokk hatását, ugyanakkor külföldi tőkét „importáltak” azáltal, hogy a tőke számára kedvező környezetet teremtettek: protekcionista szabályozás, exportzónák, külföldi kereskedelmi és beruházási szervezetekhez való csatlakozás, beruházás-támogató alapok és állami fejlesztési bankok létrehozása, valamint adómentességek. Ezzel szemben az iparpolitika nem kapott akkora figyelmet a baltiáknál, ugyanakkor a FÁK-tagoknál a cél inkább a konzerválása, mintsem az újjászervezése volt a kevés kiválasztott államszocialista iparágak.

A 4. ábra alapján feltehető a kérdés, hogy hogyan jött létre ez az eltérés. A kérdésre adott válasz fontos elemét láthatjuk meg az FDI típusában, amit az ország bevonni óhajtott. Az ipari exportteljesítmény eltérései szorosan összefüggnek a feldolgozóiparba beáramló külföldi működődőkével. A 2000-es években a feldolgozóiparban jelen levő FDI-állomány egy főre vetített értékét tekintve a visegrádiak a balti államok hasonló értékeinek tízszeresével rendelkeztek (Bohle és Greskovits 2007). Szlovénia helyenkénti kivételével, egy ország sem volt képes ipari bázisát fejleszteni anélkül, hogy nem támaszkodott volna erősen külföldi beruházásokra. Akkor hogyan

Forrás: A szerzők saját számításai az ENSZ Tradecom Databae alapján. Komplex export SITC kód 5 (vegyi termékek) és 7 (gépek és berendezések)

magyarázható az, hogy a visegrádiak sikeresebben vonták be az FDI-t a feldolgozóiparukba, mint a többi kelet-európai ország?

A hagyományos érvelés, miszerint az FDI a piacosító reformok előrehaladásának függvénye, s ennek alapján a baltiaki gyenge teljesítménye a komplex FDI bevonását illetően és az ebből adódó alacsony képzettséget igénylő exportstruktúra merő rejtély. Miért nem bizonyultak ezek az országok hatékonyak az iparági fejlesztések fő mozgatójának importjában, ha képesek voltak ennek feltételeit megteremteni: radikálisan megreformált gazdaság, alacsony adók, politikai stabilitás és belső biztonság? Miért preferálták a visegrádiakat a komplex FDI-t képviselő TNC-k a baltiakkal vagy a FÁK-országokkal szemben? Válaszunk az, hogy a TNC telephelye kiválasztásában fontos szerepet játszottak azok az ösztönzők, amelyek az örökölt iparági és újjászervezett iparági profilközötti összjátékából, az örökölt és újonnan kialakított piaci intézményekből, valamint a speciális szubvenciók csomagokból álltak össze.

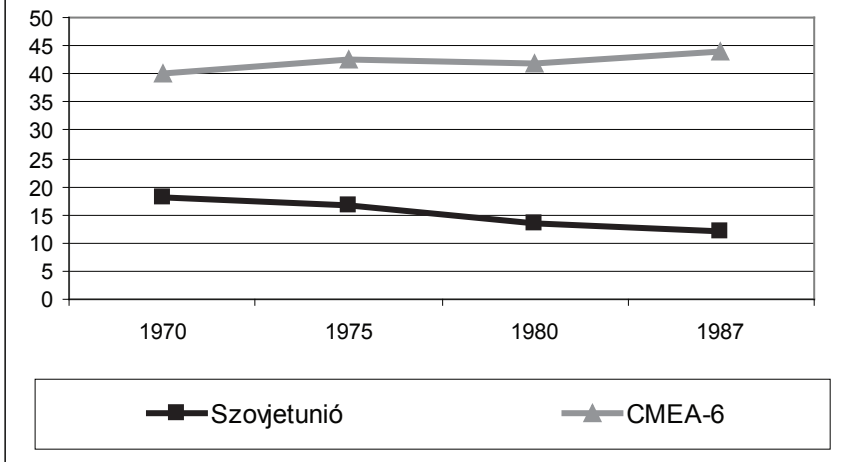
A TNC-k beruházási motivációinak megértéséhez a Vernon-féle termékélet-ciklus elmélete (1971) segítségével válaszolunk. Állításunk szerint az exportorientált összetett FDI leginkább azokba

a poszt-szocialista gazdaságokba áramlik először, ahol a kiindulási kínálati struktúrák (amit mi a késő 80-as, korai 90-es évek exportstruktúráival mérünk) relatíve komplexek voltak, azaz technológia-intenzív, illetve képzett munkaerőt igényeltek. Ebből következik, hogy a visegrádiak, melyek járműgyártásra, gépgyártásra vagy az elektronikai iparra specializálódtak a késői szocializmusban, jogosabban számíthattak magasabb szintű, iparág-specifikus FDI-ra, mint a FÁK-országai, ahol ezek a szektorok gyakorlatilag hiányoztak, vagy a szocialista időszak végére szignifikánsan visszafelődtek, mint azt az 5. ábra mutatja.

Ebből a szempontból a baltiaki sem voltak különösképpen hátrányos helyzetűek, mivel az államszocializmus végére a szovjet birodalom munkamegosztása alapján technológia- és szaktudásintenzív termékeket „exportáltak” a természeti erőforrásokért cserébe. Az ipari struktúrából kiindulva eredetileg minden KKE-ország hasonlóan vonzó volt tünhetett a transznacionális komplex export termelési egységei telepítése számára, így a termékéletciklus elmélete önmagában nem képes megmagyarázni a divergáló pályát a baltiaki és a visegrádiak között. Akkor mi alapján választottak a külföldi befektetők közöttük?

Egyik lehetséges válaszként figyelembe kell

5. ÁBRA: Komplex export az összeomlás előtt (az összes export %-ában)

Forrás: A szerzők saját számításai Lavigne (1991: 3–5. Táblázat, 388–391) alapján. CMEA 6: Bulgária, Csehszlovákia, NDK, Magyarország, Lengyelország, Románia

venni azt, hogy még a hasonló kínálati struktúra feltételei is vezethetnek oda, hogy a beruházók érdeklődését nem keltik fel, ha az intézményi és egyéb akadályok gátolják a helyi termelési tényezőkhöz való hozzáférést. Ebből az következik, hogy amikor a külföldi befektetők készen állnak és képesek is átlépni a korábbi hidegháborús határokat, azok az országok képesek leginkább vonzani az FDI-t, amelyek a legtávolabbi jutottak el a piacra lépési korlátok lebontásában, az intézmények újjáépítésében, valamint az iparpolitikai kurzusuk is megfelelőek a külföldieknek. Azt állítottuk fentebb, hogy a 90-es évek első felében a visegrádiak előnyt élveztek a baltikkal szemben, s ez utóbbiaknak csak késéssel és az alapoktól kezdve kellett a nyugaton hasonlatos intézményrendszerük kiépítését megkezdeni. Az átmenet első fázisában, a hasonló kezdeti kínálati struktúrák mellett, a visegrádiak intézményi előnye a befektetőket végül is meggyőzte. A komplex FDI-beáramlás függ a piacosság kezdeti szintjétől. Kiinduláskor viszont a FÁK-országok mind a TNC-k anyaországainak ipari struktúráját, mind a hasonló intézményi megfelelést nélkülözték, amely így dupla indok volt arra, hogy miért maradtak el szinte teljesen a beruházások, vagy ha voltak is, a nyersanyagok kiaknázásához kapcsolódtak.

A strukturális és intézményi tényezők összjátékának iránya azonban teljesen megfordult, a piacosság szintjéről a komplex FDI-áramlás lekapcsolódott a 90-es évek közepétől kezdve (2. táblázat). A balti államok fokozatosan ledolgozták intézményi lépéshátrányukat, intézményeiket tekintve 2003-ra viszonylag nagyfokú hasonlóság mutatkozott a nyugatiakkal és térségbeli riválisaikkal. De intézményi felzárkózásukat, úgy tűnik, nem értékelik a transznacionális komplex feldolgozóipari befektetők. A 90-es évek közepétől a balti FDI-vonzó képességének csekély szintje magyarázható azzal, hogy a radikális intézményi konvergencia ára a növekvő divergencia volt a kínálati struktúrákat illetően. A gyors ütemű, támogatás nélküli liberalizáció az átstrukturáláshoz szükséges idő hiányában az ipari termelés leépüléséhez vezetett, kigyomlálva a legtöbb összetett iparágat (Tiits 2006: 23). A 90-es évek végtől kezdve, a növekvő intézményi hasonlóság ellenére, a TNC-k továbbra is a visegrádi országokat preferálták a telephelyválasztásban, főleg a nyugathoz való közelebbi strukturális hasonlóság miatt, a balti kínálati profiljuk egyre nagyobb eltérő jellege miatt ettől estek. A FÁK gazdasági alulintézményesített és bizonytalan piacgazdaságuk, valamint a növekvő kínálati struktúra

eltérésének kombinációjával elrettentették a feldolgozóiparba befektetni szándékozó külföldieket.

A kezdeti befektetői preferenciák, melyeket a strukturális és intézményi tényezők együttesen motiválnak, a külföldiek által vezérelt tőkeakkumuláció áldásos vagy épp ördögi körét beindították be. Röviden: az ipari transzformáció hajtóerőit az ipari fejlődés és a deindusztrializáció ellentétes trendjei jelentik; látható olyan tendencia, hogy egyre többen követték az úttörő TNC-eket már kezdetben is a visegrádiakat preferáló telephelyválasztásban; kísérőjelenségként a komplex iparágak a visegrádiaknál csoportosulnak; és végül a visegrádiak a TNC-eknek bőkezű szubvenciók csomagokat biztosítanak.⁸

6. Makrostabilitás és gazdasági növekedés

A makroökonómiai stabilitás tipikus megnyilvánulási formái az alacsony inflációs ráta, az alacsony költségvetési hiány és az államháztartási adósságállomány feletti kontroll. Ez egyre fontosabb szemponttá vált amiatt, hogy a nemzetgazdaságok védelmét biztosítani lehessen a tőkeáramlás és árfolyamváltozás rövid távú káros fluktuációjától. Milyen mértékben képesek a KKE-országok biztosítani egy stabil makroökonómiai környezetet? Meglepő módon ez a dimenzió alapján is országcsoportokra való bontás nagyfokú hasonlóságot mutat a társadalmi befogadás mértékének értékelésével (lásd 3. táblázat). A 2000-es évek elején a FÁK-országok makrostabilitása számos szempont alapján nagyfokú hasonlóságot mutatott a hasonló balti államok és Szlovénia teljesítményével, de a visegrádiak számára sokkal nehezebbnek bizonyult a kiegyensúlyozott költségvetés megteremtése vagy az államadósság kordában tartása.

⁸ Ezeket az érveket és folyamatokat részletesebben tárgyaljuk máshol (Bohle és Greskovits 2007).

Hogyan juthatunk el ezekhez a megállapításokhoz a sajátos csoportosítás által? A 90-es évek folyamán a KKE- és a FÁK-országok pont a siker és kudarc szerinti ellentétes klaszterekben foglaltak helyet, jóllehet, hogy érdekelték voltak a stabilitás megteremtésében, hiszen szükség volt a makroökonómiai egyensúly visszaállítására a mély recesszió, a hullámzó infláció vagy a fenyegető pénzügyi válság közepette. Durván a 2000-es évtől kezdve új, a KKE-országokra ható fejlemények is megjelentek az EU stabilitási kultúrájának adaptálásából származó nyomás (Dyson 2006), mint az eurózóna-tagság feltétele által. A bekezdés elején feltett kérdésre a választ a nemzetközi integráció és nyomások kombinált hatásaiban lelhetjük meg, csakúgy, mint az állami aktorok eltérő saját gazdaságpolitikai teendői megvalósítására vonatkozó kapacitásaiban. A FÁK, s különösen Oroszország útját a makrostabilitás felé alapvetően két tényező határozta be: az 1998-as pénzügyi válság és annak következményei, valamint az olajárak esése. A pénzügyi válság azonnali pusztító hatást gyakorolt az orosz gazdaságra, valamint az orosz piacoktól függő szomszédokéira. Csupán a 98-as válság után tapasztalhatta meg Oroszország a jelentős gazdasági növekedést azóta, amióta a Szovjetunió összeomlott (Montes és Popov 1999). Ez utóbbi jelenségnek számos magyarázó tényezője van, ilyen többek között a rubel leértékelése a válság utóhatásának időszakában, valamint az, hogy a bankszektor először kezdett hitelezni a reál gazdaságnak.

A gyors gazdasági fellendülés döntő tényezőjének azonban a magas olajár bizonyult. A válság utáni növekedés és az olajárak alakulásának kombinált hatása segített az orosz és a többi FÁK-gazdaságnak abban, hogy lenyűgöző eredményeket érhessenek el a makrostabilitás terén (EBRD Transition Report 2005). Ez arra enged következtetni, hogy a FÁK-országok teljesítményéhez az energiapiaci ciklusoknak több közük van, mint az állami kapacitásoknak vagy az intézményi berendezkedésnek. A váratlan bevételek megkímélték a gyenge államot attól az igazgatási és politikai kihívástól, hogy bevételeiket az állampolgárok erősebb adóztatásából biztosítsák.

A pénzügyi válság a baltiakat is sújtotta, ugyanakkor meg is erősítette őket a makrostabilitás elérésére tett erőfeszítések helyes voltában. Szemben a FÁK-országokkal, a balti államok kormányzatai prioritásként tekintettek a makrostabilitásra már az átmenet elejétől kezdve, ezért sajátos intézményrendszereket hoztak létre annak biztosítására. A saját fizetőeszköz bevezetése az egyik legfontosabb eszköz és szimbólum volt az újonnan kivívott nemzeti szuverenitás kifejezésére. A világpiac és az európai piacok felé a hitelesség megszerzése érdekében messze a legalacsonyabb költségvetési deficiteket produkálták a térségben, felhasználva a legszigorúbb monetáris intézményeket, a valutatanácsot és az ERM-2 mechanizmusának adaptálását, mint a makrostabilitás nemzetközi pillérjét, amely korábban tartja gazdaságpolitikájukat (Feldmann 2006).

A makrostabilitás prioritása bármilyen más gazdaság- vagy társadalompolitikai megfontalással szemben az a tényező, amely elhatárolja a baltiakat a többi új EU-tagtól. Mind ez idáig a visegrádi országok (Szlovákia kivételével a közelmúlt eseményei alapján) kevésbé bizonyultak sikeresnek a fiskális deficit vagy más makrogazdasági fundamentum kontrollja felett. Társadalompolitikai intézkedésekkel és aktív, a TNC-ket favorizáló iparpolitika iránti igényekkel szembeesülve nem voltak képesek vagy hajlandók szigorú makrogazdasági politikát folytatni pontosan ezen igények miatt (Greskovits 2006; Zubek 2006). Csupán Szlovéniának sikerült mindhárom igényt párhuzamosan kielégíteni, ahol a neokorporatista intézmények – mint pl. előírt menedzsment-munkavállaló egyeztetések vagy a kiterjesztett kollektív szerződések – rendszerei eddig elősegítették a társadalmi kompromisszumok létrejöttét, amelyek feltételei a kiegyensúlyozott és befogadó politikázásnak.

7. A kelet-európai kapitalista diverzifikálás felől: állam vs piac vs állam iránti nyitottság, illetve beegyezés versus tisztán neoliberalis rezsimek

Az eddigi evidenciák alapján négyfajta kapitalista rendszert lehet megkülönböztetni Kelet-Európában a transzformáció és a világgazdaságba történő integráció eredményeként. A *baltiak* a radikálisan liberalizált piacok, alaposan megreformált piacot támogató intézményi keretük alapján határozhatók el, valamint itt vannak a leginkább szűkmarkú jóléti állapotok az újonnan csatlakozott EU-s országok közül. A világgazdaságba leginkább az igen mobil TNC-k által ellenőrzött munkaintenzív, hagyományos iparágakon, erőforrás alapú exportszerkezeten és az azokhoz kapcsolódó szolgáltatásokon keresztül integrálódtak. A soványka jóléti állomáshoz hasonlóan az iparpolitika is minimalista, alacsony egykulcsos adókkal kiegészítve, és nem célzott protekcionista intézkedésekkel a közép-pontban. Észtországban és Lettországon a kirekesztő demokratikus intézmények együtt járnak az intézményesített restriktív monetáris és fiskális politikával, hogy a rendszer stabilitását makroökonomiai és politikai szempontból is biztosítsák.

Előnyösebb kiinduló pozíciójuknál fogva a *visegrádi országok* hasonlóan sikeresen alakultak át kapitalista gazdaságokká. A társadalmi-gazdasági rezsimek ebben a csoportban három fő tényező alapján különböznek el a baltiaktól: először is, erősebb védelemben részesítették a társadalmiukat az átmenet társadalmi költségeinek kompenzációja által; másodsorban, ez lehetővé tett egy befogadóbb demokratikusságot, és harmadszor, ameddig a balti gazdasági prioritása a makrostabilitást jelenti, addig a visegrádiak elsősorban az ipari fejlesztésekre koncentrálnak. Az intézmények és szakpolitikák mozgósítása az FDI bevonására

kiemelt prioritással bírt, így a TNC-k betelepülése jelentette az újjászervezés fő irányát. A visegrádiak külföld által irányított viszonylag sikeres fejlődési pályája tükröződik az exportstruktúrában, amely igencsak emlékeztet a nyugati-európai országok gyakorlatára.

Az új EU-tagok közül Szlovénia kiemelkedik a társadalmi kohézióra, az ipar színvonalának emelésére, a markostabilitásra és a demokratikus befogadásra való szimultán és sikeresnek mondható törekvés alapján. Szlovénia kivételt jelent a kelet-európai országok között abban, hogy átmenete során nagyban támaszkodott nemzeti intézményeire és szereplőire, és valóban nyugati típusú kapitalizmussá alakult át: a neokorporatista rendszer számos kis nyugat-európai államban tipikus jelenség.

Végül, a 2000-es évek elejére úgy tűnt, hogy a FÁK országaiban is liberális piacgazdaságok működtek. Rezsimjeik teljesítménye és intézményeik igen hasonlóak a baltiakéhoz, hiszen mindkét országcsoport nagyon korlátozott jóléti állammal rendelkezik, nem sikerült jelentősen emelni az ipar színvonalát, de a makrostabilitást sikerült megőrizniük. Ezen felül mindkét országcsoportban vannak olyanok, amelyek demokratikus rendszere komoly minőségi problémákkal küszködik. Azért vannak szignifikáns különbségek is köztük. A közelmúltban a demokrácia minőségében bekövetkezett változások a balti országoknál javulást jeleznek, a FÁK-nál romlást. A deindusztrializáció sokkal hevesebb volt a FÁK-országokban, világgazdasági integrációs csatornájuk döntő mértékben épül a nyersanyagexportra, az import nagy részét feldolgozott iparcikkek adják. A legfontosabb különbség, amellyel a FÁK és az összes nyolc új EU-tag közötti elhatárolás megtehető, a viszonylagos gyenge állam, amely sokkal kiszolgáltatottabbá teszi ezen országokat a nemzetközi erők és tényezők befolyásának.

Hogyan jöhetett létre ilyen fokú változatoság? Elemzésünk annak az összjátéknak a fontosságát hangsúlyozza, amely egyfelől az államnak a társadalom és gazdaság átalakítására vonatkozó

kapacitásából (országspecifikus tennivalókkal kiegészülve), illetve annak hiányából, másfelől pedig a politikai gazdaságok nemzetközi és transznacionális beágyazottságából tevődik össze. Ennek alapján azonosíthatók a rendszerpályák.

A FÁK-országok az államszocializmus bukásával megtapasztalták a fő állami intézmények és kapacitások összeomlását. Ahogy ezt Oroszország esetében nyomon lehet követni, az átmenet első fázisát a központi állam szétzilálódása jellemezte (Bunce 1999). Az újonnan függetlenedett államok, növekvő mértékben független régiók és hatalommal bíró aktorok a birodalom romjainak szilánkjait használták fel arra, hogy töredezett különérdeket vagy személyes, de nem közösségi vagyont halmozzanak fel (Hellman 1998). Ebben a kontextusban nem létezett ahhoz állami kapacitás, hogy a gazdasági átalakításról koherens és átfogó értelemben beszélhessünk. Az első fázis katasztrofális reformteljesítménye ugyanúgy tükrözte a központi állam hiányát, mint a nemzetközi pénzügyi intézmények (NPI-k) befolyását. Annak ellenére, hogy az orosz reformer döntéshozók radikálisan liberalizálták a gazdaságot az IMF szakpolitikai előírásai és a washingtoni konszenzus ideológiájának fényében, nem sikerült piactámogató intézményeket kiépíteniük. A társadalmi és gazdasági következmények lesújtóak voltak. Az ipari termelés a GDP-vel együtt zuhant, a társadalmi egyenlőtlenségek drasztikusan növekedtek, a gazdasági tevékenységek gyors ütemben tolódtak el informális irányba, az orosz gazdaság új tulajdonosai dollármilliárdokat sajtoltak ki az országból, s az állam külső eladósodottsága gyorsan emelkedett. A „visszafejlődés” felé tartó fenn tarthatatlan pálya (Burawoy 1996) felrobbant az 1998-as pénzügyi válsággal.

A nemzetközi előrelépés, s nem az állami kapacitás az oka a FÁK-országok szocioökonómiai talpra állásának a krízis után; a precedens nélküli olajár-emelkedés segítségével volt lehetséges a növekedési ütem felgyorsítása, a makroökonómiai stabilitás vagy az adósságállomány visszafizetése. Az nyitott kérdés, hogy mennyire teszi lehetővé a hosszan tartó magas olajár korszaka azt, hogy

az ebből származó többleterőforrások segítségével szilárdabb intézményeket és erősebb államot építsenek. Az olajállamok tapasztalatai alapján a szakirodalom szerint az állam újjászervezése egybeesik az olajbevételek masszív felfutásával, az új intézmények valószínűleg a nemzetközi gazdasági folyamatok közvetlen termékei, így a jövőbeli visszaesési periódusokra igen érzékenyek (Chaudry 1997; Karl 1997). Ezért a FÁK által bejárt pályák, az intézményi kimenetek vagy a gazdasági teljesítmények a nemzetközi piaci erők vagy a NPI-k által meghatározottak. Ugyanakkor az erős hazai társadalmi csoportok, mivel ezek szintén e piacoktól függenek, az állami szereplőket nyomás alá helyezték, hogy az azok által végrehajtott változtatások a saját különérdekeikkel összhangban legyenek.

A FÁK-országokkal ellentétben a többi KKE-rezsim alapvetően állam által vezéreltnek tekinthető. A többi 8 KKE-ország működő államot és intézményrendszert örökölt a szocializmus időszakából, vagy képes volt azokat rövid idő alatt felépíteni. Ezért akármilyen hasonlóság is lehet a balti és a FÁK-országok között, három fontos aspektusban azért különböznek. Az első, hogy a neoliberális balti rezsim kialakulása tudatos reformválasztás eredménye volt. A gyors reformok egy radikálisabb múlttal való szakításból és az állam és a pártbürokrácia korábbi erejei forrásai felszámolásának óhajából táplálóztak (Bunce 1999). A radikális reformlépéseknek imperializmusellenes felhangjai voltak. Másrészt, a nómenklatúrától, azok intézményeitől és a tőlük örökölt iparágaktól való megszabadulás alapvetően az orosz kisebbség (etnikum) margóra való kényszerítését jelentette. A kezdeti reformokat nagyrészt az emigránsok tervezték meg és vezényelték le. A lett és észt privatizációs megközelítés sokkal kevésbé volt hasznos a hazai bennfentesek vagyongyarapodására, mint a FÁK-országok gyakorlata. Az orosz etnikumhoz tartozó munkavállalók többsége marginalizálódott a hagyományos iparágak leépülésével, tiltakozásaiknak a jogfosztottsággal vették elejét. A stratégiai fontosságú szektorokban a külföldi

befektetőket üdvözölték. A harmadik érv pedig az, hogy a balti rezsimet megfelelő intézmények támasztják alá, amelyek inkább bizonyulnak rezisztensnek a nemzetközi piaci erőkkel szemben, mint a FÁK-országai. A makrostabilitás, melynek a legmagasabb prioritása volt a gazdasági intézményi keretben, sokkal inkább a szigorú monetáris politika hatásának tulajdonítható, mintsem a nyersanyagexport véletlen következményének.

A nemzetközi és transznacionális folyamatok által terelgetett balti államok kezdeti stratégiai döntéseiktől várható volt, hogy egyaránt módosulhatnak vagy megszilárdulhatnak. Mind a szovjet gazdaság, mind később az 1998-as pénzügyi válság a baltiakat keményebben érintette, mint a KKE-országokat. Mégis, ezek a nemzeti krízisek megszilárdították az elitek kezdeti döntéseit, miszerint gyengíteni kell a kötődést a korábbi Szovjetunióval, és ezzel igazolták a makroökonómiai stabilitást hangsúlyozó politikát. Meg kell hagyni, az Oroszországgal való gazdasági kapcsolatok soha nem voltak teljesen harmonikusak. Ironikus, hogy az elmúlt években a baltiak, mint az orosz olaj, gáz és egyéb erőforrások tranzitútvonala, sokat profitáltak, vagy mint feldolgozóipari termékek exportőrei tértek vissza a növekvő orosz piacra. Az elmúlt években a baltiak látványos növekedési ütemében valószínűleg részben szerepet játszott az Oroszországgal való növekvő kereskedelmi volumen. Azaz újra csak a nemzetközi tényezők – ebben az esetben az erőteljes neoliberális politikai és policy hálózatok – erősítik meg a baltiak hazai választását, hiszen a magas növekedési ütemet a radikális neoliberalizmus győzelmeiként interpretálják.

A nemzetközi fejlemények még egy módon igazolják a hazai politikai-stratégiai döntéseket a rezsimválasztással kapcsolatban. A baltiak integrációja a nemzetközi munkamegosztás alsó ferdéjébe a transznacionális tőkét elsősorban olyan beruházásokban tette érdekeltté a régióban, amelyek a rugalmas munkaerőpiacok, az alacsony bérek, a munkaerő védelmében vagy a munkafeltételekben való minimális állami beavatkozás

kiaknázására irányultak. A TNC-k preferenciái összepasszolnak a balti neoliberális rezsimekkel és a minimális (jóléti) állammal. Másfelől az EU a csatlakozási folyamaton keresztül a finom korrektor szerepét töltötte be a baltiak túlbuzgó gazdasági liberalizmusát illetően. A kereskedelmi korlátok újból megjelentek, és a társadalmi és demokratikus befogadás standardjai téma volt a csatlakozási tárgyalásokon. Összességében mégis összhangban voltak az EU prioritásai a baltiak reformprioritásaival, s így az EU-csatlakozás a korai intézményi konfigurációválasztást és annak fejlődését leginkább behatárolt pályára zárta be.

A balti országokhoz hasonlóan a szlovén piacgazdasághoz vezető pálya a reformerek tudatos döntése alapján az állami kapacitások mozgósításával valósult meg. Mindazonáltal a döntések igen különbözőek voltak. A szlovén átalakulás az összes jelentősebb társadalmi erő konszenzusan nyugodott – munkavállalók, munkáltatók, szakértők, fontosabb politikai pártok –, ez a konszenzus a neokorporatista testületekben intézményesült. Szlovénia a makrostabilitás biztosítására általános kereteket fogadott el, de a reformerek számára világossá vált, hogy „ez önmagában nem fogja a sikeres gazdasági átmenetet elősegíteni” (Lindstrom 2005: 23). A kereskedelem-liberalizációt és a privatizációt csak fokozatosan valósították meg, miközben a szlovén reformelít erősen támaszkodott a hazai társadalmi erőkre, a munkavállalókat is beleértve a privatizációs folyamatba. Csak nagyon vonakodva és csak fokozatosan nyitották meg a gazdaságot a külföldi tulajdon és ellenőrzés előtt, különösen a stratégiai szektorokban, mint pl. a bankszektor.

Ez a gradualításra épülő hazai ihletésű transzformációs stratégia a legkedvezőbb örökségre épült a KKE-országokban. Nemcsak hogy Szlovénia volt a leggazdagabb ország a térségben, de ő örökölte a legliberálisabb, politikailag és társadalmilag leginkább differenciálódott szocioökonómiai rendszert, köszönhetően a jugoszláv reformkommunizmusnak. A vállalatok viszonylagos függetlenséget élveztek az államtól, képesek voltak sűrű kereskedelmi és termelési

kapcsolatokat kiépíteni a nyugati piacokkal már jóval az átmenet előtt. A szakszervezetek szintén függetlenedtek az államtól a 80-as években, s kevésbé játszottak transzmissziós, közvetítő funkciót, sok más régiós országgal ellentétben (Stanojevic 2003). Mindezen tényezők olyan megvalósítható átalakulási stratégiában kulminálódtak, amely széles körben magában foglalta az összes hazai társadalmi erőt.

Csakúgy, mint a balti országok esetében, Szlovénia nemzetközi beágyazódottsága többé-kevésbé igazolta a stratégiai döntéseket az átmenetrel illetően. Szlovénia csupán korlátozott FDI-beáramlást fogadott az exportszektorokban – és ezt meg is engedhette magának –, így kontrollálta a TNC-ktől való függést. Azokon a piacokon, amelyeken a TNC-k működnek – közép- vagy magas képzettséget igénylő feldolgozóipari ágazatokban –, nincsenek kitéve a rövid távú ciklikus ingadozásoknak úgy, mint azok a piacok, melyek munkaerő-intenzív javak vagy nyersanyagok exportjára szakosodtak. A szlovének által választott reformút szintén kompatibilis az EU-s kritériumokkal. Néhány esetben, ahol az EU eltérő irányba tolt a dolgokat, Szlovénia elutasította az együttműködést, anélkül, hogy ezzel EU-s csatlakozása kilátásait kockáztatta volna (Lindstrom és Piroska 2007).

Végezetül a visegrádiak rendszerei által bejárt pályát vizsgálva – még ha tükrözi is valamilyen nyire a tudatos választást –, az kevésbé bizonyult kézenfekvőnek, inkább szembesül kihívásokkal, és ellentmondásos is mind a baltiak, mind Szlovénia reformútjaihoz képest. Két aspektus alapján különíthető el a szlovén és a visegrádiak átalakulási stratégiája. Az első, hogy a politikai elit által vezérelt „felülről jövő reformokra” vezethető vissza a jóléti állam ebben a csoportban, nem pedig egyfajta intézményesített neokorporatista jellegű egyeztetésekre a társadalmi partnerek között. Másodsorban, a hazai kapitalista csoportok helyett a külföldiek jutottak domináns pozícióba ezekben a gazdaságokban. Mindkét különbség tükröződik a reformerek által tett engedményekben,

amelyeket meg kellett hozniuk az átmenet során tapasztalt bonyolult kihívások fényében, vagyis nem tisztán stratégiai döntések alapján alakultak a kimenetek. A visegrádiak szocialista örökségei nem voltak annyira kedvezőek, mint a hasonló szlovéneké. Ennek megfelelően nagyon is tudatában voltak azoknak a társadalmi nehézségeknek, amelyek az összeomlással és a piaci reformokkal együtt jöttek. Mégsem fordulhattak identitáspolitikában gyökerező megoldásokhoz, azaz a társadalom széles rétegei különböző jogainak megnyirbálása, s ezzel a tiltakozások elfojtása nem volt járható út, nem úgy, mint a baltiaknál. Ugyanakkor visszakoztak attól, hogy intézményesített tiltakozási formát kínálnak fel a szakszervezeteknek vagy a reformok veszteséinek, mivel tartottak attól, hogy ezek a csoportok blokkolnák a reformokat (Balcerowicz 1995). Ehelyett olyan ad hoc jellegű kompenzációs formákat kínáltak fel, amelyek relatíve bőkezű és célzott csomagok voltak, hogy meggyőzzék az ellenzőket (Vanhuysse 2006).

A nemzetközi tényezők erősebben, de másfajta módon fejtették ki hatásukat a visegrádiak esetében, mint Szlovéniában vagy a balti államoknál. Eredetileg Magyarország járt az élen a külföldiek egész gazdaságra kiterjedő tulajdon-szerzése elősegítésében. Ennek a privatizációs stratégiának az előzménye a 80-as évek végére felhalmozott jelentős mértékű külső eladósodottság volt. A tetemes mértékű adósságszolgálat miatt Magyarország erősen függött a kemény valutában érkező pénzáramlásoktól, ami az exporton és a privatizáción keresztül realizálódott. A másik jelentős adósságállományt felhalmozó Lengyelországnak a rendszerváltás kezdetén bizonyos fókig kevésbé volt megkötve a keze a reformdöntések tekintetében (Greskovits és Bohle 2001).⁹ Lengyelország hitelezői nemzeti

kormányok voltak, és nem magánpénzintézetek, mint Magyarország esetében. Ráadásul a lengyeleknek sikerült kiharcolniuk egy részleges adósságelengedést, így Lengyelország kezdeti reformválasztásai bizonyos mértékben hasonlítottak Csehszlovákiáéra (és később a Cseh és a Szlovák Köztársaságéra). Csakúgy, mint a két déli szomszéd, Lengyelország a kiinduláskor még reménykedett a hazai tulajdon magas szintjének fenntartásában a gazdaságban. Ezek a „nemzeti kapitalizálódási kísérletek” elbuktak, és a 90-es évek második felétől kezdve mind a négy visegrádi ország egyre növekvő mértékben olyan intézményi és gazdaságstratégiai keretekre épített, amelyek az FDI becsalogatására irányultak (Bohle 2002; Drahokoupil 2007; Shileds 2007).

Egyfelől az átmenet veszteségeinek fenyegetés-ként érzékelt mivolta, másfelől a külföldi befektetőknek a reformerek által tett engedményei részben magyarázzák a visegrádi rezsimek instabilabb természetét a többi KKE-országhoz képest. A fentebbi érvek alapján befogadó demokratikus politizálás esetében politikai stabilitás csak a neoliberalizmusnak a védelmet biztosító jóléti rezsimbe való beágyazásával érhető el. Hasonlóképp, az ipari termelés színvonalának emelése a KKE-ban – Szlovénia egyedüli esetének kivételével – csak a külföldi befektetők bevonásával valósítható meg bőkezű ösztönzések felkínálásával. De a társadalom tagjainak és a gazdasági kulcsszereplőknek nyújtott védelem sok új problémát vetett fel. Először is, nyomás alá helyezte a központi költségvetést, ami előbb vagy utóbb destabilizálta a gazdaságot. Másodsorban, az ipar és a társadalom ilyen típusú beágyazási kísérlete vezetett kölcsönösen ellentmondásos és túlzottan költséges célok megfogalmazásához. A költségvetési korlátokkal szembesülve, úgy tűnik, a visegrádiak egyre növekvő mértékben kényszerültek arra, hogy csökkenték jóléti kiadásaikat a teljes kiadáson belül. Ezt továbbgondolva a jólét növelésére fordított kiadások mégsem tűnnek elégségesnek ahhoz, hogy a piaccal szemben a társadalomnak megfelelő védelmet nyújtsanak (Shields 2007). Végezetül,

⁹ A harmadik kelet-európai nagy adós ország Jugoszlávia volt. Minthogy Szlovénia nem örökölt ebből az adósságból, ezért a kezdeti reformok kijelölésében ez nem korlátozta.

ebben a kontextusban az EU egy további korlátozó tényezőt testesít meg azért, hogy a maastrichti kritériumok teljesítését írja elő számukra, amely végső soron kulminálódhat a társadalom kiágyazódásában (piaci társadalom). A visegrádi országok jelenlegi hazai politikája és politikai irányelvei, úgy tűnik, az EU-nyomással együtt hozzájárulnak potenciálisan kevésbé stabil és kevésbé demokratikus rendszerek felé való elmozduláshoz.

8. Konklúzió

Az új évezred küszöbére változatos piaci társadalmak váltották fel a korábbi államszocialista politikai gazdaságokat Kelet-Európa-szerte. Tanulmányunkban kísérletet tettünk ennek a változatoságnak a feltérképezésére és magyarázatára. Hozzájárulásunk a kelet-európai kapitalizmusok irodalmához abban áll, hogy empirikusan megkülönböztetünk négyféle kapitalizmustípust intézményi konfigurációjuk és teljesítményük szerint. Két altípusát azonosítottuk egy olyan rezsimnek, amely első pillantásra számos jegyével megegyezik a neoliberális kapitalizmussal, a washingtoni konszenzus domináns ideológiai jegyeinek megfelelően. Mind a balti államok, mind a FÁK-tagok jól közelítik a reziduális jóléti államot a szigorú fiskális politikával, amely jól teljesít a makroökonómiai stabilitás kritériumai alapján.

Ezzel szemben – noha különbözőképpen – mind Szlovénia, mind a visegrádi országokban beágyazott neoliberalizmus működik (a fogalmat lásd Ruggie 1982 és van Apeldoorn 2002). Szlovéniát erre a címre neokorporatista intézményei és bőkezű jóléti szolgáltatásai kvalifikálják. A visegrádi országok ezt ad hoc kompenzációkon keresztül valósítják meg, azaz relatíve bőkezű – a veszteséket és a neoliberális reformok ellenzőit megcélzó – csomagok formájában. Továbbá olyan intézkedések és intézmények is szerepelnek ennél a csoportnál, amelyek a komplex export TNC-k termelési egységei bevonását célozzák számos iparágban.

Ezek a rezsimok nemcsak jelenlegi intézményi konfigurációikban vagy teljesítményeikben, hanem a bejárt utakban is különböznek egymástól. Egy másik hozzájárulásunk a kapitalista rendszerek kialakulásának logikájára vonatkozó elemzési keret volt. Mivel a legtöbb intézmény, amely manapság a kelet-európai kapitalizmusokat jellemzi, az átmenet során alakult ki, kulcsfontosságú feladat az ezt alakító szereplők és tényezők azonosítása. A rezsimtípusok döntő magyarázó változói kettősek. Egyfelől az állam átalakulást irányító képessége, valamint ennek alárendelése a piaci reformoknak, politikai stabilitásnak, társadalmi befogadásnak, demokratizálásnak, ipari átalakításnak és makroökonómiai stabilitásnak – illetve az állami kapacitások hiánya, hogy megvalósítsa ezeket – bizonyul fontosnak. Másfelől az adott politikai-gazdasági rezsim nemzetközi és transznacionális beágyazottságának konkrét formája szintén jelentőséggel bír.

Mindezek miatt fontos megkülönböztetni az alapvetően állam által vezérelt KKE-neoliberalizmusokat és a direktbben világszerte orientált FÁK-variánsokat, s a distinkció jól jelzi az államok különböző mértékű kontrollját intézményeik és teljesítményük felett. Ebből a szempontból a balti és a FÁK neoliberális kapitalizmusa, amely első pillantásra két variánsa ugyanakkor a fentebb említett fajtának, minőségileg különböznek bizonyul. A FÁK neoliberalizmusa nagyban betudható a fokozatos állami szerep meggyengülésének, s így igen érzékeny a nemzetközi erőforrási piacok ciklikus ingadozásaira. Ezzel szemben az intézményi szempontból konszolidálódott balti változatot a reformerek tudatos választása alakította ki. A nemzetközi tényezők megerősítik – inkább, mint kitermelik – ezeket a választásokat. Ugyanakkor a szlovén neokorporatizmus leginkább egy tudatos társadalmi és politikai döntést tükröz, amelyet megerősítenek a transznacionális és nemzetközi befolyásoló tényezők. Végezetül a visegrádi beágyazott neoliberalista ihletésű rendszerei nagyban tükrözik azokat az elitek által tett engedményeket és kompromisszumokat,

melyeket inkább az átmenet során tapasztalt kihívások generáltak, mintsem tudatosan felépített stratégiák. Nem aposztrófálhatók tisztán altuizmusként vagy szolidaritásként a reformerek által meghozott jóléti intézkedések, azokat sokkal inkább a neoliberais reformlépések kiváltotta tömeges tiltakozásoktól való félelem motiválta. Magyarországot kivéve a többi visegrádi állam csak azután vált bőkezűbbé a külföldi befektetőkkel szemben, miután a kezdeti nemzeti kapitalizációs kísérletek stratégiája elbukott.

A tanulmány harmadik hozzájárulását abban látjuk, hogy az számos javaslatot kínál az egyes rendszerek stabilitási és sebezhetőségi potenciáljára. Ha helyesen jártunk el és a FÁK-csoport szorosan kapcsolódik az állam gyengeségéhez és a nem csillapított világgpiaci befolyásokhoz, akkor óvatosaknak kell lennünk a jövőt illetően. Most még nyitott kérdés, hogy a magas olajárak hosszan tartó periódusa meddig biztosítja ezen országok számára a szükséges erőforrásokat, hogy stabilabb intézményrendszert vagy erős államot építsenek ki.

Az állam által vezérelt neoliberális rezsimek a Baltikumban, úgy tűnik, sokkal stabilabbak. Képesek voltak koherens és megfelelő intézményrendszert kialakítani, konszolidálva korán meghozott tudatos választásaikat. Ugyanakkor a társadalom nem valószínű, hogy megkérdőjelezi ezt a kurzust, feltéve, hogy a demokratikus jogokat csak fokozatosan terjesztik ki azokra, akik nincsenek benne a horizontális elvtársi viszonyrendszeren alapuló nemzeti testben (Anderson 1991). A szlovén szisztéma hasonlóan szilárdnak tűnik, de pontosan ellentétes okok miatt. Miközben nem kevésbé koherens és adekvát intézményrendszert épített ki a korai stratégiaválasztás támogatásának biztosítására, ez utóbbi teljesen magában foglalja a teljes társadalmat a legtagabb értelemben is. Éles ellentétben a balti államokkal, ahol a politikai stabilitás fenntartása a demokrácia csorbulásának árán valósul meg, Szlovéniában ezt a megvitatott társadalmi kompromisszumok tartják fenn.

Végül, de nem utolsósorban, a visegrádi országok jövője bizonytalan. Ezek a rendszerek kölcsönösen ellentmondó célokkal és vonásokkal rendelkeznek – társadalmi beágyazottság, befektetők becsábítása és a makroökonómiai stabilitás sorozatos helyreállítása –, amelyek finoman hangolt és összetett, a társadalmi egyensúlyra kényesen ügyelni kényszerülő cselekvéseket követelnek meg. Az egyensúlyra való törekvés bonyolult, különösen az eurózónához történő csatlakozás fényében. A közelmúlt eseményei előrevetítik azt, hogy a visegrádiaknak szükségük lehet a jelenlegi jóléti rendszerek feláldozására, ha meg akarnak felelni a maastrichi kritériumoknak. Ennek ára a növekvő politikai instabilitás és az antiliberais politikák előretérése lehet.

Végezetül, írásunk remélhetőleg kétségeket is felvet modellek, módszerek kritika nélküli alkalmazási gyakorlata iránt csakúgy, mint a KV-megközelítés KKE-országokra való alkalmazhatósága iránt. Azt is gondoljuk, hogy az ezekhez hasonló praktikák több problémát vehetnek fel, mint amennyi érdemleges ismeretet, következtetést generálnak. Ahol az intézmények még csak alakulnak, semmint konszolidálnak tekinthetők lennének, az olyan megközelítések direkt adaptálása, amelyek konceptualizálási kísérletek a konszolidált intézményrendszer vállalatok viselkedésére gyakorolt hatásának megragadására, elhibázott. Ahol a transznacionális és nemzetközi hatások befolyással bírnak az intézményrendszerek kialakulására, indokolt azok lehetséges és egymással is összefüggő hatásainak szisztematikus tanulmányozása. Ahol a kapitalizmus félperiferiális jellegű, nem pedig fejlett, hasonló intézmények igen különböző kimeneteket generálhatnak. Csak a fejlett kapitalista országok liberális intézményei és normái hasznosak a radikális váltások mintáira. A világ kevésbé fejlett részeiben a neoliberalizmus inkább okolható a leginkább innovatív iparágak hanyatlásáért, mivel ezek az első áldozatai a fejlett riválisokkal szembeni globális versenynek.

Fordította: Berki Tamás

Hivatkozott irodalom

- Anderson, B.** (1991): *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. Revised, Extended Edition.* London and New York: Verso.
- Balcerowicz, L.** (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation.* Budapest: Central European University Press.
- Bohle, D.** (2002): *Europas neue Peripherie. Polens Transformation und transnationale Integration.* Muenster: Westfaelisches Dampfboot.
- Bohle, D. és Greskovits, B.** (2006): Capitalism without compromise: strong business and weak labor in Eastern Europe's new transnational industries. *Studies in Comparative International Development.* 41(1): 3–25.
- Bohle, D. és Greskovits, B.** (2007): Neoliberalism, embedded neoliberalism, and neocorporatism: Towards transnational capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics.* Vol. 30, No. 3. 443–446.
- Bohle, D., Radice H. és Shields, S.** (2007): *Introduction, Competition and Change* 11(2): 81–88.
- Bruszt, L.** (2002): Making markets and eastern enlargement: diverging convergence? *West European Politics.* 25(2): 121–40.
- Buchen, C.** (2006): Estonia and Slovenia as Antipodes. In *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries.* D. Lane and M. Myant (szerk.). 65–89. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bunce, V.** (1999): *Subversive Institutions. The Design and the Destruction of Socialism and the State.* Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Burawoy, M.** (1996): The state and economic involution: Russia through a Chinese lens. *World Development.* 14(6): 1105–1117.
- Chaudry, K. A.** (1997): *The Price of Wealth. Economies and Institutions in the Middle East.* Ithaca and London: Cornell University Press.
- Drahokoupil, J.** (2007): The state of the capitalist state in east-central Europe: towards the Porterian workfare post-national regime? In *Industries and markets in Central and Eastern Europe.* B. S. Sergi, W. T. Bagatelas és J. Kubicová (szerk.). Aldershot, UK: Ashgate.
- Dyson, K.** (szerk.) (2006): *Enlarging the Euro Area: External Empowerment and Domestic Transformation in East Central Europe.* Oxford: Oxford University Press.
- EBRD** (various years) *European Bank of Reconstruction and Development: Transition Reports.* London: EBRD publications.
- Feldmann, M.** (2006): Emerging varieties of capitalism in transition countries: industrial relations and wage bargaining in Estonia and Slovenia. *Comparative Political Studies,* 39 (September): 829–54.
- Feldmann, M.** (2006): The Baltic states: using pace-setting on EMU accession to consolidate domestic stability culture. In *Enlarging the Euro-Area.* K. Dyson (szerk.). Oxford: Oxford University Press.
- Gilpin, R.** (1987): *The Political Economy of International Relations.* Princeton: Princeton University Press.
- Greskovits, B.** (2004): Beyond transition: the variety of post-socialist development. In *From Liberal Values to Democratic Transition.* R. Dworkin (szerk.). 201–225. Budapest: Central European University Press.
- Greskovits, B.** (2006): The first shall be the last? Hungary's road to the EMU. In *Enlarging the Euro Area: External Empowerment and Domestic Transformation in East Central Europe.* K. Dyson (szerk.). Oxford: Oxford University Press.

- Greskovits, B. és Bohle, D.** (2001): Development paths on Europe's periphery: Hungary's and Poland's return to Europe compared. *Polish Sociological Review* 1(133): 3–28.
- Hall, P. A. és Soskice, D.** (szerk.) (2001): Varieties of Capitalism, The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford: Oxford University Press.
- Hellman, J.** (1998): Winners take all. The politics of partial reform in postcommunist transitions. *World Politics*. (50): 203–234.
- Human Development Report** (2006): Beyond Scarcity. Power, Poverty and the Global Water Crisis. Elérhető az interneten: <http://hdr.undp.org/hdr2006/>. (2006. 10. 03.).
- Karl, T. L.** (1997): *The Paradox of Plenty. Oil Booms and Petro-States*. Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press.
- Kaufmann, D., Kraay, A. és M. Mastruzzi** (2006): *Governance Matters V: Governance Indicators for 1996–2005*, elérhető az interneten: www.worldbank.org/wbi/governance/govmatters5, (2006. 10. 31.).
- King, L.** (2002): Postcommunist divergence: a comparative analysis of the transition to capitalism in Poland and Russia. *Studies in Comparative International Development*, 37(3): 3–34.
- Knell, M. és Srholec, M.** (2006): Diverging pathways in Central and Eastern Europe. In *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. D. Lane és M. Myant (szerk.). 40–64. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lane, D.** (2005): Emerging varieties of capitalism in former state socialist societies. *Competition and Change* 9(3): 227–247.
- Lavigne, M.** (1991): *International Political Economy and Socialism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindstrom, N.** (2005): Contesting Europe from its margins: domestic politics of Europeanization in Estonia and Slovenia. Paper presented at the *Capstone Conference of the Cornell/CEU Mellon-Sawyer Group on a Transnational and Transcultural Europe*. June 17–18.
- Lindstrom, N. és Piroška, D.** (2007): The Politics of Privatization and Europeanization in Europe's Periphery: Slovenian Banks and Breweries for Sale? *Competition and Change* 11(2): 115–134.
- Montes, M. F. és Popov, V.** (1999): *The Asian Crisis Turns Global*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Moon, B. E., Birdsall, J. H., Ciesluk, S. et al.** (2006): Voting counts: participation in the measurement of democracy. *Studies in Comparative International Development*. 41(2): 3–32.
- Nelson, J.** (1994): Overview. How market reforms and democratic consolidation affect each other. In *Intricate Links: Democratization and Market Reforms in Latin America and Eastern Europe*. J. Nelson, J. Kochanowicz, K. Miszei és O. Munoz (szerk.). 1–37. New Brunswick, NJ, and Oxford: Transaction Publishers.
- Ruggie, J. G.** (1982): International regimes, transactions and change: embedded liberalism in the postwar economic order. *International Organisation*. 47(1): 379–416.
- Sachs, J. D.** (1990): Eastern Europe's economies: what is to be done? *The Economist*. January 12, 19–24.
- Schimmelfennig, F. és Sedelmeier, U.** (szerk.) (2005): *The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Shields, S.** (2007): Too much shock, not enough therapy: Transnational capital and the social implications of Poland's ongoing transition to a market. *Competition and Change* 11(2): 153–176.

- Shafer, M.** (1994): *Winners and losers: How sectors shape the developmental prospects of states*. Ithaca: Cornell University Press.
- Stanojevic, M.** (2003): Worker's power in transition economies: the cases of Serbia and Slovenia. *European Journal of Industrial Relations* 9(3): 283–301.
- Stark, D.** (1996): Recombinant property in East Europe – and capitalism. *American Journal of Sociology* 101(11): 993–1027.
- Tiits, M.** (2006): Industrial and trade dynamics in the Baltic Sea region – the last two waves of EU enlargement from a historic perspective. *Institute of Baltic Studies Working Papers*. 01-2006.
- Van Apeldoorn, B.** (2002): *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. London: Routledge.
- Vanhuysse, P.** (2006): *Divide and Pacify: The Political Economy of Welfare State in Hungary and Poland, 1989–1996*. Budapest: Central European University Press.
- Vernon, R.** (1971): *Sovereignty at Bay: The Multinational Spread of U.S. Enterprises*. New York: Basic Books.
- Vliegenthart, A. és Nölke A.** (2006): Varieties of capitalism go east: which variety for East Central Europe? Paper prepared for presentation at the *European Sociological Association Conference at Amsterdam*, 31 August–2 September 2006.
- Zubek, R.** (2006): Poland: Unbalanced Domestic Leadership in Negotiating Fit. In *Enlarging the Euro Area: External Empowerment and Domestic Transformation in East Central Europe* K. Dyson (szerk.). Oxford: Oxford University Press.

1. TÁBLÁZAT
Társadalmi befogadás

	Jövedelem- e g y e n l ő t - l e n s é g , G i n i e g y ű t t h a t ó (2002, %) ¹	Jövedelemeloszlás (leggazdagabb 10% és legszegényebb 10% aránya) ²	Egészség- ü g y i k ö l t é s (a G D P % - á b a n , 2000–2003 á t l a g a) ³	Államháztar- t á s i k i a d á s (a G D P % - á b a n , 2000–2003 á t l a g a) ⁴
Észtország	35	14,9 (2000)	4,0	35,6
Lettország	34	9,2 (2000)	3,3	35,7
Litvánia	30	7,9 (2000)	4,1	31,7
Balti átlag	33	10,6	3,8	34,3
Csehország	25	5,2 (1996)	6,4	42,1
Magyarország	24	5,5 (2002)	5,4	50,0
Lengyelország	31	8,6 (2002)	4,3	42,9
Szlovákia	31	6,7 (1996)	5,1	50,4
Visegrádiak átlaga	28	6,3/7,0 ¹	5,3	46,4
Szlovénia	22	5,9 (1998)	7,0	48,1
Azerbajdzsán	38	9,7 (2001)	0,8	23,9
Kazahsztán	32	7,5 (2003)	1,8	22,4
Oroszország	31	7,1 (2002)	3,5	35,1
FÁK-átlag	34	8,1	2,0	27,1

Forrás: 1. Eurostat az EU-tagokra, UNDP Human Development Report 2006 a FÁK-országokra. 2. UNPD Human Development Report 2006. 3. Transmonee Database, UNICEF 2006. 4. EBRD Transition Report 2005. 5.

A magasabb átlag Magyarországot és Lengyelországot tartalmazza, a cseh és a szlovák adatok az átmenet jóval korábbi időszakából származnak, mint az látható.

2. TÁBLÁZAT

A struktúrák és az intézmények összehatása az FDI beáramlására

	Első fázis: 1990-1995		
	Visegrád-4	Balti-3	FAK-3
Kínálati struktúra	+	+	-
Intézmények	+	-	-
Az FDI-beáramlás mintái a feldolgozóiparban	Az első beruházások a komplex iparágakban	Nincs FDI a komplex iparágakban	Nincs FDI a komplex iparágakban
Második fázis: 1995-től			
Kínálati struktúra	+	-	-
Intézmények	+	+	-
Az FDI-beáramlás mintái a feldolgozóiparban	Az FDI gyors akkumulációja a komplex iparágakban	FDI-beáramlás a hagyományos munkaintenzív szektorokba	Nincs FDI a komplex iparágakban

3. TÁBLÁZAT

Makroökonómiai stabilitás

	Államháztartási egyenleg (2000–2003, az átlag GDP %-ában)	Államháztartási ságállomány (2003, a GDP %-ában)	adós- Fogyasztói árszín- vonal (2000–2003, éves változás)
Észtország	+2,3	5,3	4,5
Lettország	-2,1	13,4	2,3
Litvánia	-2,1	21,9	0,9
Balti átlag	-0,6	13,5	2,6
Csehország	-7,2	38,8	3,5
Magyarország	-5,4	57,4	7,9
Lengyelország	-3,4	45,3	5,8
Szlovákia	-6,9	42,6	7,4
Visegrádiak átlaga	-5,7	45,9	6,2
Szlovénia	-2,6	29,3	8,3
Azerbajdzsán	-0,68	18,6	2,0
Kazahsztán	+1,3	12,1	9,1
Oroszország	+2,0	32,4	19,3
FÁK-átlag	+0,9	21,0	10,1

Forrás: EBRD Transition Report.

Beverly J. Silver és Giovanni Arrighi

A Polányi-féle „kettős mozgás”:
a brit és az amerikai hegemonia
Belle Époque-jainak összehasonlítása

Rez m :

E cikk középpontjában a késő tizenharmadik-kora tizenkilencedik század kettős mozgása (a brit hegemonia belle époque-ja és összeomlása), illetve a késő huszadik - kora tizenkilencedik század kettős mozgása (az amerikai hegemonia belle époque-ja és jelen válsága) összehasonlító elemzése áll. Az elmozdulás az állítólagosan önszabályozó piac irányába mindkét időszakban protekcionista ellenreakciókat váltott ki. Mindazonáltal jelentős különbségeket is felfedezhetünk – egyrészt a hegemon állam jellegének eltéréseiből fakadóan, másrészt abban, hogy az alárendelt erők a késő huszadik században jóval nagyobb szerepet játszottak abban, hogy elmozdulás történjen a piaci önszabályozás irányába.

Forrás: Beverly J. Silver–Giovanni Arrighi: “Polanyi’s ‘Double Movement’: The Belle Époques of U.S. and British World Hegemony Compared”. *Politics and Society*, 2003. június.

Egyáltalán nem meglepő, hogy Polányi Károly több mint fél évszázaddal ezelőtt publikált munkája, *A nagy átalakulás a késő huszadik - kora huszonegyedik századi „globalizáció” korában* is egyre több érdeklődő figyelmét kelti fel. Tele van briliáns, idézhető gondolatokkal a tizenkilencedik századi liberális credo helytelen irányultságáról, melyeknek nagy hasznát vehetjük, és vettük is e credo jelenlegi hitvallói – a Washingtoni Konszenzus és a „neoliberális globalizáció” támogatói – ellen irányuló retorikában, elemzések során.

Tekintve, hogy *A nagy átalakulás* a második világháború utolsó éveiben íródott, Polányi nagyon is optimista a jövőt illetően. Hitt abban, hogy a huszadik század második felének katasztrófái olyan leckét adtak az emberiségnek, amelyet az sosem fog elfelejteni, és a tizenkilencedik század utópikus törekvései nem fognak megisméltódni. Ezért is írja: „Az utókor minden bizonytalanságot tartja majd, hogy korunk volt a tanúja az önszabályozó piac kimúlásának.” Míg „a gazdasági liberalizmus presztízse a 20-as években volt a csúcspontján”, addig a következő évtizedben „megértük a húszas évek abszolút igazságainak kérdésessé válását”, a negyvenes években pedig „még súlyosabb vereséget szenvedett” (Polányi 2004: 188–189).

Polányi várakozásaival összhangban – bár nem váltva be minden reményét – a második világháborút követően a tömegfogyasztással összefüggő (tőke-munka), illetve a fejlődéspolitikai (Észak–Dél) társadalmi megállapodások következményeként jelentős korlátozások jelentek meg a munka, a föld és a tőke áruvá válását illetően.¹ A nyolcvanas, kilencvenes években azonban a gazdasági liberalizmus elégtételt vett.

A nagy átalakulás akkor is nagy jelentőségű munka marad, ha az utóbbi két évtized rá is cáfolt Polányi optimizmusára, mint olyan leckére, amelyet az emberiség megtanult. Ebben a cikkben

elsősorban nem a kortárs politikák és ideológiák kritikájának alapjaként tekintünk erre a munkára, sokkal inkább egy lehetséges útitervként a jövő felé. Írásunkban felfedjük azt a sok-sok háttérinformációt, melyet *A nagy átalakulás* szolgálat az előttünk álló út megvilágításához.

Mindezek előtt azonban még két kérdést tisztáznunk kell. Először is, mivel Polányi pusztán egyetlen epizódként tekintett *A nagy átalakulásra*, nem úgy írta le a „történetet”, hogy az hozzátenne a világtörténeti összehasonlító elemzésekhez, ami azonban szükséges lenne ahhoz, hogy felvázolhassuk azokat a lehetséges utakat, melyek ma nyitva (vagy éppenséggel zárva) állnak előttünk, hogy eligazítsanak az emberi tevékenységek rendszerében.² Másodsorban, bár Polányi tisztában volt azzal, mennyire különbözőek az osztályok, illetve az államok közti hatalmi viszonyok (és e különbség jelentősége milyen nagy), mindazonáltal meglehetősen alulbecsülte, mennyire fontos szerepet játszanak e hatalmi viszonyok az általa elemzett történeti ív meghatározásában.

Ahogy már másutt rámutattunk annak kapcsán, milyen fontos szerepet játszottak Polányi elemzései a munkások mozgalmainak megértésében, a szerző koncepciója hajlamos alulbecsülni az osztályok közötti hatalmi viszonyok jelentőségét (Silver 2003: 16–25). Az önszabályozó piac kiterjedése sok esetben aktív ellenállást válthat ki azok körében, akik munkája áruvá vált – részben, mert ez szükségszerűen felborítja a tisztas megélhetéshez való jog kapcsán létrejött társadalmi konszenzust. Mégis – Polányi elemzésében – a nem szabályozott piacot is végső soron korlátok közé szorítják a felülről jövő intézkedések, akkor is, ha az alsóbb rétegek nem is rendelkeznek a megfelelő lobbierővel ahhoz, hogy megvédjék

¹ Lásd Silver (2003) 4. fejezet.

² A holland, a brit és az amerikai belle époque (vagy amit itt „a világhegemónia változásának” nevezünk) részletesebb kifejtéséhez lásd Arrighi–Silver eds. (1999). Polányi elemzésének középpontjában a középső periódus (a brit belle époque, vagy a brit–amerikai hegemoniaváltozás) áll.

saját érdekeiket. Ennek az az oka, hogy az önszabályozó piac elképzelése egyszerűen utópikus és önmagában fenntarthatatlan – szükségszerűen szétzúzza a „társadalom építményét”, és olyan erőket hoz működésbe, amelyek megvédik a társadalmat az ördögi kör destruktív hatásaitól, függetlenül az alulról jövő ellenállás létezésétől (vagy hatékonyságától). Így például Polányi hangsúlyozza, hogy a földbirtokos osztályban voltak olyan „felvilágosult reakciók”, akik a tizenkilencedik században döntő szerepet játszottak az ébredező (bár még erőtlen) brit munkásosztály érdekvédelméért folyó harcban (Polányi 2004: 217).

Polányi egy olyan, a társadalmi osztály vezetéséről szóló elméletet dolgoz ki, amely számos analógiát hordoz Gramsci hegemoniakonceptiójával. Egy osztálynak/rétegnek ahhoz, hogy vezetővé váljon, más osztályokat/rétegeket is védenie kell. „A szűk osztályérdek-politika – írja Polányi – még ezt a szűk érdeket sem tudja megvédeni” (Polányi 2004: 205). Hasonlóan látja Gramsci, hogy amíg az államra egy adott csoport végrehajtó szerzeként tekintünk, addig e csoport fejlődése, felemelkedése az általános expanzió hajtóerejeként, az „össznezeti” energiák fejlődéseként tűnik, illetve tüntetik azt fel (Gramsci 1971: 181–2). Mindazonáltal Gramsci számára ez a hegemonia vagy „intellektuális és erkölcsi vezetés” csak az egyik összetevője a folyamatnak, amelyen keresztül egy csoport irányítani képes; a mechanizmus másik eleme pedig azon összeférhetetlen csoportok feletti uralom, melyeket fel akar számolni, meg akar dönteni – akár fegyveres erő által is (Gramsci 1971: 57–8). Ezzel szemben Polányi egy sokkal szervezesebb (összetartóbb) társadalom elképzelésére épít. Ahogy ő fogalmaz, a piac kiterjedése a „társadalmat mint egységes egészet” fenyegeti. És „mivel a piac a népesség különböző keresztmetszetének a társadalmi érdekeit fenyegette, különböző gazdasági rétegekhez tartozó személyek egyesítették öntudatlanul erőiket a veszély elhárítására” (Polányi 2004: 204).

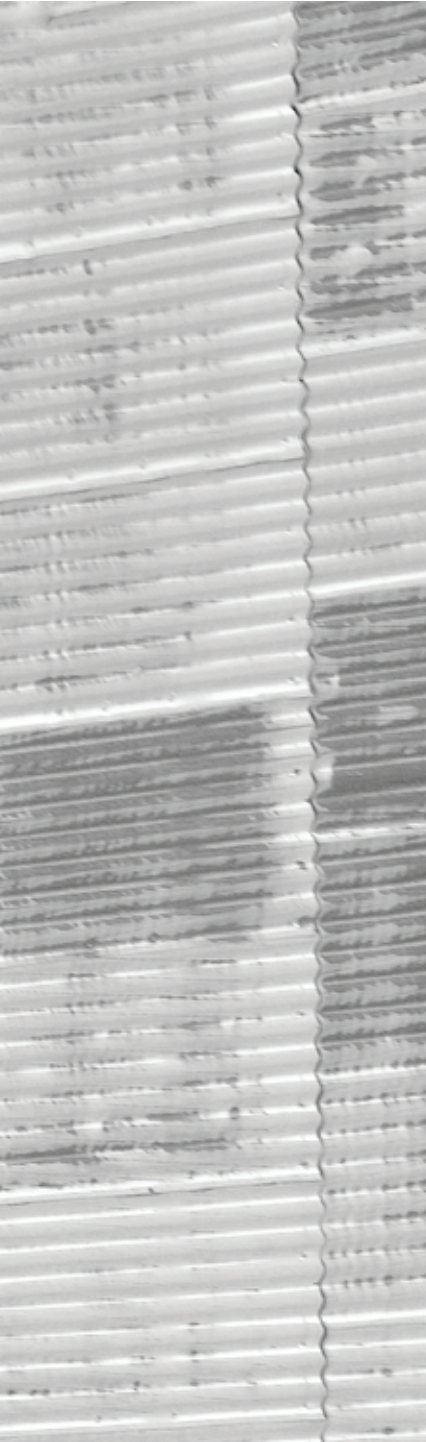
A kényszerhez és a beleegyezéshez kapcsolódó relatív súlyok problémája mellett fontos

kérdést vet fel a hegemon helyzet „szabályszerűsége, normalitása”. Gramscihoz, majd később Weberhez hasonlóan Polányi rendkívül instabil szabályozóként tekint a kényszerre (uralomra). „Egyetlen szélsőségesen önző osztály sem tudja megtartani vezető szerepét – írja Polányi –, ha az adott társadalmi berendezkedés alternatívája nem a fejesugrás a teljes pusztulásba” (Polányi 2004: 205). Számára ez a dinamika néhány kivételtől eltekintve arra enged következtetni, hogy rendes körülmények között a hatalommal, illetve szavazati joggal nem rendelkezők általában valóban haszonélvezői a legkiváltságosabb csoportok védelmének.

A nagy átalakulás olvasásakor legalább két, többé-kevésbé explicit kitételbe ütközünk. Egyrészt a „fejesugrás a teljes pusztulásba” kitételbe (ami a társadalmi berendezkedés teljes összeomlását takarja), melyet az előző bekezdésben idéztünk. Míg Polányi megfogalmazása inkább arra utal, hogy ilyen összeomlások viszonylag ritkán következnek be, ezek a jelenségek valójában meglehetősen gyakoriak a kora huszonegyedik században, ezért sokkal inkább tekinthetjük ezen összeomlásokat megszokott jelenségeknek, mint ahogy azt Polányi kettős mozgásról alkotott koncepciója lehetővé tenné.³

További kitétel jelent a nem szuverén gyarmatok kérdése. Ez legalább két okból válik különösen fontossá. Először is, Polányi épp a gyarmati világra vonatkozó fejtegetései kapcsán ismeri fel, hogy a szuverén állam milyen fontos szerepet tölt be a társadalom hatékony önvédelmének megalapozójaként. Azt írja: „...ha Európa szervezett államai meg is tudták védeni magukat a nemzetközi szabad kereskedelem utóhatásától, a politikailag szervezetlen gyarmatok népessége erre nem volt képes... Az önvédelem, amit a fehér ember könnyedén megszerzett magának közösségei

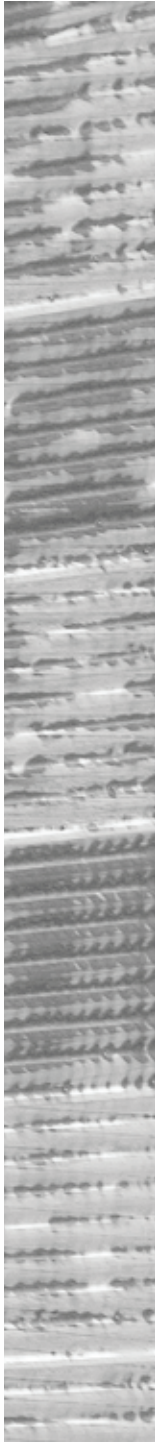
³ Polányi elképzelésében az ilyen, világméretű összeomlások a '20-as, '30-as években meglehetősen gyakoriak voltak, ami visszavezet ahhoz a kérdéshez, vajon milyen történelmi keretben lehetséges ezen „összeomlások” összevetése.

szuverén státusza segítségével, a színes bőrű ember számára mindaddig elérhetetlen maradt, amíg nélkülözöte előfeltételét, a politikai kormányzatot”. Hasonlóképpen, a nemzetközi szabad kereskedelem, illetve az aranystandardrendszer destruktív hatásai sokkal több problémát okoztak azon szuverén államoknak, melyek gazdaságilag gyengébbnek bizonyultak. A csekély katonai potenciál ugyancsak kiszolgáltatottá teszi az államokat a nagyhatalmak ágyúnaszád-diplomáciájának, amelyet egyre gyakrabban vetnek be annak érdekében, hogy kikényszerítsék a hitelek visszafizetését, illetve, hogy fenntartsák azon nyitott kereskedelmi útvonalakat, amelyek elengedhetetlenül szükségesek a globális önszabályozó piac működéséhez (Polányi 2004: 236, 264–5).

Másrészről, ez a kitétel közvetlenül elvezet bennünket a földrajzi besorolás kérdéséhez, melyen belül a társadalom önvédelmi mechanizmusai végbemennek (illetve közvetlenül vissza is vezet bennünket a kényszer és beleegyezés közti relatív egyensúly kérdéséhez). Míg Polányinál a piacgazdaság felé történő elmozdulás szereplői a helyi, illetve nemzeti szinttől egészen a globális szintig (haute finance) osztályozhatók, addig az ellenzéki mozgalmak („csoportok, rétegek, osztályok”) szereplői elsősorban helyi, nemzeti szinten lelhetők fel (habár tevékenységük – például protekcionizmusuk, a gyarmati hódítás, az antiimperialista lázongás – sok esetben jár transznacionális következményekkel). Továbbá az ellenzéki mozgalmak e szereplői a helyi, nemzeti érdekek védelmében lépnek fel (az érdeket szót tág értelemben használva). Polányi értelmezésében a tizenkilencedik század, illetve a huszadik század első felének önmagát védelmező társadalmi erősen nacionalista társadalom.

Mégis, ha napjainkban a „[világ]társadalom felfedezésének” időszakát éljük, akkor a világtársadalom önvédelmi rendszerében hová helyezhetjük az ellenzéki mozgalmak szereplőit? Mely „csoportok, rétegek, osztályok” játszhatnak szerepet a világ lakosságának létfontosságú védelmezésében? A tizenkilencedik századi brit társadalomtörténet kapcsán írja Polányi, hogy „a kereskedő osztályoknak nem volt mivel érzékelniük azokat a veszélyeket, amelyek a munkások fizikai erejének kizsákmányolásában, a családi élet tönkremenetelében, a környezet pusztulásában, az erdők letarolásában, a folyók elszennyezésében, a szakmai normák romlásában, a mindennapi szokások bomlásában és a létezés általános megromlásában rejlettek, ide értve az épületek és a művészetek, a magán- és közélet számtalan formájának elfajulását is, amelyeknek nem volt semmi közük a nyereséghez.

A természet megóvása a földbirtokos arisztokráciára, illetve a parasztságra hárult, míg a dolgozók többé-kevésbé az otthontalanná lett közös emberi érdekek képviselőivé váltak” (Polányi 2004: 179).

Míg a közös „emberi” érdekek, melyeket a brit munkásság védelmezett, valójában elsősorban a brit emberek érdekei voltak, sem a földbirtokos arisztokrácia, sem a munkásosztály nem érzékelte Nagy-Britanniában, milyen veszélyeket rejt az emberiségre és a természetre nézve a piacgazdaság kiterjesztése a gyarmati, félgymarmati világra. Polányi valóban helyesen ismerte fel, hogy ami egyik oldalról az ipari társadalmak önvédelmi mechanizmusa, az másutt a létformák, életmódok szétzúzását jelenti.

Csak az antiimperialista fellángolások ereje – az imperialista szférán belül egyre fokozódó, a nagyhatalmak között zajló rivalizálással és háborúskodással együtt – ébresztette rá végül a világtársadalom vezető „csoportjait, rétegeit, osztályait” arra, milyen komoly veszélyekkel jár a piacgazdaság kiterjesztése a harmadik világ országaira. Ez a „veszélyérzet” a Dél folytatódó antiimperialista küzdelmei, illetve a Kelet és a Nyugat élénk hidegháborús rivalizálása következtében az ötvenes, hatvanas években is fennmaradt. Ebben a kontextusban az Egyesült Államok arra használta globális hatalmát, hogy az ötvenes, hatvanas években a saját érdekszférájában meghatározott fejlődéspolitikai, illetve tőke-munka társadalmi kompromisszumokat fogadtasson el – így válhatott nemcsak domináns világhatalommá, de egyben hegemon világhatalommá is (Arrighi–Silver 1999: 3., 4. fejezet; Silver 2003: 4. fejezet).

A nyolcvanas, kilencvenes évek során azonban az Egyesült Államok világhatalmának résztvevői elvesztették ezt a másokra irányuló „veszélyérzékelést”. Az amerikai hegemonia utat nyitott a hegemonia dominanciája számára, ami azonban, ahogy Polányi is hangsúlyozta, a hatalomgyakorlás nagyon instabil formája, amely könnyen

vezethet egy újabb világméretű összeomláshoz. Előzőleg úgy ábrázoltuk e világméretű összeomlásokat, amelyeknek peremére akár ma is kisodródhatunk (ha máig nem sodródtunk volna még ki), mint a „rendszerszerű káosz” periódusait; a Polányi által elemzett globális katasztrófa időszakát pedig ezen periódusok analógiájaként festettük le (bár a megfeleltetés nem tökéletes) (Arrighi–Silver 1999).

Ez visszavezet bennünket egy, a cikk elején felvetett központi kérdéshez. Ahhoz, hogy kidolgozzunk egy valóban megalapozott útitervet a jövőre nézve (ha már az emberi tevékenységen keresztül nyitva áll előttünk ez az alternatíva), világtörténeti összehasonlító elemzést kell végeznünk. Össze kell vetnünk a késő tizenkilencedik - kora huszadik század kettős mozgását (a brit hegemonia belle époque-ját és annak összeomlását) a késő huszadik - kora huszonegyedik században érvényre jutó kettős mozgással (az amerikai hegemonia belle époque-jával, illetve jelenkori válságával). A következő két fejezet erre az összevetésre tesz kísérletet, középpontba helyezve a hegemon állam érdekeit, illetve hatalmi és strukturális viszonyait.

II. A Polányi-féle kettős mozgás a brit hegemonia időszakában

Polányi kettős mozgása egyértelműen globális folyamat. „Egy, a világot átfogó önszabályozó piacnál kisebb rendszer nem tudta ennek az óriási mechanizmusnak a működését biztosítani” (Polányi 2004: 184). A napjainkban a globalizációt vizsgáló számos elemzőtől eltérően Polányi tökéletesen átlátta a globális folyamatok helyi gyökerezettségét, remek érzékkel világította meg a helyi és globális folyamatok közti sokrétű kapcsolatrendszert. Mégis, míg Polányi kettős mozgás-elmélete helyesen ismeri fel a globális színtér

hatalmi viszonyainak az önvédelmi ellenreakciók kiváltásában játszott szerepét, leírásában ezen a szinten a hatalmi viszonyok nagyon kis szerepet kapnak (vagy egyáltalán nem is játszanak szerepet) az önszabályozó piacok létrejöttének előmozdításában.⁴

Polányi elképzelése szerint a tizenkilencedik századi globális önszabályozó piac két helyi folyamatból eredeztethető: a brit ipari forradalomból, illetőleg a brit politikai gazdaságtan felfutásából. Előbbi életre hívott Nagy-Britanniában egy bonyolult, specifikus és nagyon költséges ipari struktúrát, ami radikálisan megváltoztatta ipar és kereskedelem viszonyát. „Az ipari termelés már nem a kereskedelem kiegészítője volt, amit a kereskedő mint vásárló és eladó vállalkozó szervezett, hosszú távú befektetést igényelt, és ennek megfelelő kockázatokkal járt. Ha nem biztosították ésszerűen a termelés folyamatosságát, a kockázat elviselhetetlenné vált” (Polányi 2004: 109). Ilyen kockázat csak abban az esetben vállalható fel, ha az ipar számára létfontosságú erőforrások a szükséges mennyiségben rendelkezésre állnak, akkor és ott, ahol épp szükség van rájuk. Egy kereskedői társadalomban ez azt jelentette, hogy az ipari termelés minden elemét meg lehet vásárolni. Ezek közül a legfontosabb az ún. fiktív áruk: a föld, a tőke és a munka. A brit ipari forradalom tehát hatékony ösztönzőket szolgáltatott a világméretű önszabályozó piac kialakításához.

Polányi szerint azonban ezek az ösztönzők nem voltak elegendőek ahhoz, hogy globális szinten beindítsák a kettős mozgást. Az a pótlólagos erő, amely végül beindította e mozgást, ideológiai jellegű – a felemelkedés, amire nagy hatást gyakorolt David Ricardo utópikus elképzelése, mely szerint „az önszabályozó piac felszabadíthatja az embert”. Ez kezdetben, vagyis az iparosodást megelőző időkben még pusztán egy nem bürokratikus kormányzati berendezkedés

lehetőségét vetítette előre, az ipari forradalom kezdetével azonban ez a hit és bizakodás már óriási lelkesedést váltott ki Nagy-Britanniában. Az 1820-as évekre kialakult a gazdasági liberalizmus által képviselt három klasszikus elv: „... hogy a munkaerőnek a piacon meg kell találni az árát, hogy a pénz létrehozását egy automatikus mechanizmusnak kell alárendelni, és hogy a javaknak szabadon kell áramolniuk országról országra akadályoztatás és kedvezményezés nélkül – vagyis a munkaerőpiac, az aranystandard és a szabadkereskedelem elvét” (Polányi 2004: 180).

Az 1830-as, '40-es években a szabad piacért folytatott küzdelem végül a brit parlament intenzív törvénykezési programját hívta életre, ami a meglévő restriktív szabályozások megsemmisítését célozta. A kulcsintézkedések az alábbiak voltak: a Szegénységi Törvény megreformálása (1834), amely alávetette a belső munkaerő-ellátást a piac árszabályozó mechanizmusainak; az 1844-es Peel-féle Banktörvény, amely a nemzetgazdaság pénzforgását a megelőzőnél sokkal szigorúbban alávetette az aranystandard önszabályozó mechanizmusainak; és végül a Gabonatörvény 1846-os eltörlése, amely megnyitotta a brit piacot a globális gabonakereskedelmi alternatívák előtt. E három intézkedés koherens rendszert alkotott. „A munkaerő árának a lehető legolcsóbban hozzáférhető gabonától kellett függenie, különben nem lett volna rá semmi garancia, hogy a védelemben nem részesülő iparágak nem halnak bele az önként elfogadott munkafelügyelő, az arany szorításába. A piaci rendszer expanziója a tizenkilencedik században egyet jelentett a nemzetközi szabadkereskedelem, a kompetitív munkaerőpiac és az aranystandard terjesztésével: e folyamatok összetartoztak” (Polányi 2004: 184).

A világpiacon kialakításával járó kockázatok felvállalása, ahogy Polányi is állította, komoly hitet, bizakodást igényelt. Az, hogy Nagy-Britannia egyoldalúan is bevezette a szabadkereskedelmet, „egészen egyedülálló” várakozásokon alapult.

⁴ Világszinten a „hatalmi viszonyok” kitétel többnyire a területi alapon szerveződő közösségek közti viszonyokra utal.

Azt jelentette, hogy Anglia élelmiszer-ellátása tengerentúli forrásoktól fog függeni; ha kell, feláldozza mezőgazdaságát, és új életformát kezd, amellyel szerves részévé válik valamilyen homályosan elképzelt jövőbeli világégegységnek; hogy ennek a Földet behálózó közösségnek békésnek kell lennie, vagy ha mégsem, akkor a flotta erejével kell biztonságossá tenni Nagy-Britannia számára, és hogy az angol nemzet felsőbbrendű feltalálói és termelői képességének biztos hitében néz szembe a várható folyamatos ipari felfordulásokkal. Ha a gabona az egész világról szabadon érkezik Angliába, akkor gyáraik képesek lesznek bárkinél olcsóbban eladni árucikkeiket (Polányi 2004: 183).

Bármennyire „egyedülálló” is, ezek a várakozások legalább fél évszázadon keresztül a legmesszebbmenőkig beigazolódtak. Ahogy maga Polányi is kiemeli, „a piacok elterjedtek az egész Földön, s a piacra kerülő javak mennyisége elképzelhetetlen méreteket öltött... (Polányi 2004: 110). De ami sokkal fontosabb, a piacok globális kiterjedése összekapcsolódott „a nyugati civilizáció történetében addig ismeretlen jelenséggel – az 1815-től 1914-ig, száz éven át tartó békével” (Polányi 2004: 27). E százéves béke első fele elsősorban politikai mechanizmusokon alapult – eleinte a Szent Szövetségen, később az „Európa Koncerten”. A periódus második felében a béke egyre inkább egy „titokzatos intézményen” nyugodott: ez volt „a Pénzarisztokrácia, egy sui generis intézmény, a 19. század utolsó és a huszadik század első harmadának jellegzetessége”. Ez az intézmény mint „a világ politikai és gazdasági szerveződése közötti fő kapocs funkcionált. Bár vezető szereplői „vagyonukat háborúk finanszírozásával szereztek...”, felőlük lehetett akárhány kis, rövid, helyi háború...”, de veszteség érte volna üzletüket, ha egy általános, nagyhatalmak közötti háború megbolygatja a rendszer pénzügyi alapjait” (Polányi 2004: 33–4). Ezen felül

...a pénzvilág... hatékony mérséklőként működött számos kisebb szuverén állam

testületeiben és céljaiban. A kölcsönök és a kölcsönök megújítása a bizalomtól, a bizalom a jó magatartástól függött. Mivel alkotmányos kormányok esetében (a nem alkotmányosakat szigorún elítélték) a magatartás a költségvetésen tükröződik, és a valuta külső értékét nem lehet elválasztani a költségvetés méltánylásától, az adós kormányok azt a jó tanácsot kapták, hogy gondosan vigyázzanak árfolyamaikra, és kerüljék azokat az eljárásokat, amelyek rossz fényt vethetnének az államháztartás helyzetének megbízhatóságára. ... az aranystandard és az alkotmányosság révén juthatott el a londoni üzleti negyed hangja számos kisebb országba, amelyek átvették az új nemzetközi rend követésének szimbólumait. A Pax Britannica időnként a hajók ágyúinak baljós nyugalmával tartotta fenn befolyását, de még gyakrabban azzal, hogy időnként megrántott egy szálát a nemzetközi pénzügyi hálózatban (Polányi 2004: 38).

E hatalom nyomán azonban a pénzarisztokrácia egyre több áthághatatlan akadállyal találta magát szemben, mégpedig az államközi kapcsolatok szabályozásának kérdésével. Ezért hatalmának legfényesebb periódusa egybeesett azzal az időszakkal, amikor az önszabályozó piaccal szembeni ellenállás lendületet vett és kezdte felforgatni Európa százéves békéjének alapjait.

A nemzetközi kereskedelem volumenének növekedése, dinamikájának gyorsulása, továbbá a földterületek világméretű mobilizálódása – beleértve a gabona és a mezőgazdasági nyersanyagok töredék áron, a Föld egyik részéről a másira történő tömeges szállítását – ez a gazdasági földrengés sok millió ember életét zökkenetesen ki a megszokott kerékvágásból Európa falvaiban... A mezőgazdasági válság és az 1873–86-os nagy válság megrendítette a gazdaság öngyógyító képességébe vetett hitet. Ettől kezdve a piacgazdaság tipikus intézményeit általában csak protekcionista intézményekkel együtt lehetett bevezetni, annál is

inkább, mert az 1870-es évek végétől, illetve az 1880-as évek elejétől a nemzetek szervezett egységekként formálódva fájdalmasan megszervezték a külkereskedelem vagy a valuta szükségleteihez való hirtelen alkalmazkodás megrázkódtatásait (Polányi 2004: 271–2).

Az iparosodás térhódítása tulajdonképpen integráns eleme a nemzetállamok ezen kialakulási, illetve konszolidációs folyamatának, az imperialista logika pedig legfőképp „a hatalmak harca volt azért a kiváltságért, hogy kiterjeszthessék a kereskedelmüket politikailag védtelen piacokra”. „Az exportnyomást felerősítette a nyersanyag-utánpótlásért folyó tülekedés, amit a termelési láz idézett elő. Az imperializmus és az önellátásra való félig tudatos felkészülés volt a világgazdaság egyre megbízhatatlanabb rendszerétől egyre jobban függő hatalmak törekvése” (Polányi 2004: 276).

E növekvő függésből eredő politikai feszültségek 1914-re jutottak forrpontra, véget vetve a százéves béke időszakának. Ahogy Fred Block (2001), illetve a korábbi idézetek is mutatják, Polányi magyarázata a pénzügyi tőke növekedése és az imperialista hatalmak közötti rivalizálás felerősödése (amely végül az első világháború kirobbanásához vezetett) közötti összefüggésről gyökeresen eltér Leninétől. Leninnel ellentétben Polányi azt hangsúlyozza, hogy a nagyhatalmak általános háborúskodása nemcsak a kozmopolita pénzarisztokrácia érdekeivel állt tökéletes ellentétben, hanem a nemzeti pénzügyi rendszer dinamikájával is. Az üzleti és a pénzvilág „felelős volt számos gyarmati háborúért, de az általános háború kikerülése is az ő műve. ... Szinte minden háborút a tőkészek szervezték, de a békét szintén” (Polányi 2004: 40). A bankárok békét fenntartó képessége azonban nagyban a geopolitikai körülményektől függött, és sok esetben épp ezek a körülmények korlátozták azt.

A pénzarisztokrácia az 1890-es években volt a csúcson, és úgy tűnt, a béke nagyobb biztonságban van, mint bármikor. ... de nem sokáig...

[Az 1900-as évek elején] az Európa Konferencia... végül két ellenséges hatalmi csoportosulás váltotta fel, s ezzel megszűnt a hatalmi egyensúly, mint rendszer. Minthogy csak két versengő hatalmi csoportosulás maradt, a régi mechanizmus nem működött tovább. ... Nagyjából ugyanekkor váltak hevennyé azok a szimptomák – gyarmati rivalizálás, versengés az egzotikus piacokért –, amelyek a világgazdasági rendszer létező formáinak a bomlását jelezték. A pénzarisztokrácia képessége a háborúk terjedésének megakadályozására gyorsan csökkent. ...csak idő kérdése volt csupán, hogy a 19. századi gazdasági szervezet felbomlása mikor fog véget vetni a százéves békének (Polányi 2004: 44).

Az első világháború kitörésének hasonló magyarázatát adja David Landes is, aki kifejti, hogy az európai hatalmi egyensúlyi rendszer kizökkenése áll „az erők fokozatos átrendeződésének hátterében, amely végül az antant, illetve a hármasszövetség létrejöttéhez vezetett – ez szította folyamatosan a németek és angolszászok közötti politikai és haditengerészeti rivalizálást, csakúgy, mint a franciák félelmét a Rajnától keletre megbújó ellenségtől; ezáltal vált a háború valós eshetőséggé, és nagy szerepet játszott az ellenséges táborok összetételének kialakulásában is” (Landes 1969: 327). Polányi szerint azonban a pénzarisztokráciának nemcsak a geopolitikai körülmények miatt voltak erősen korlátozottak a lehetőségei, hogy megakadályozzák egy a nagyhatalmak közötti általános háború kirobbanását – nagy szerepet játszottak ebben a liberális credo politikai gyakorlatának ellentmondásai, illetve előreláthatatlan következményei is. Ebben a vonatkozásban kulcsfontosságú a nemzetközi szabadkereskedelem és az aranystandard elterjedése között feszülő ellentmondás. Ez Polányinál is megjelenik – a szerző az első világháború után a tizenkilencedik századi világrend helyreállítására tett kísérletek kudarcával érzékelteti ezt az ellentmondást.

Több mint egy évtizeden át az aranystandard helyreállítására a világszolidaritás szimbólumaként tekintettek. ... Bár mindenki egyetértett abban, hogy a stabil valuták a kereskedelem szabadabbá tételének függvényei, a dogmatikus szabadkereskedők kivételével mindenki tudta, hogy haladéktalanul olyan intézkedéseket kell hozni, amelyek óhatatlanul korlátozzák a külkereskedelmet... Miközben szabadabbá akarták tenni a kereskedelmet, megfojtották azt. ... A hagyományos gazdaságoktól radikális eltávolodást jelentő megszorító intézkedések teljes arzenálja valójában konzervatív szabad kereskedelmi célok következménye volt (Polányi 2004: 52–3, kiemelés itt).

Polányi ezt az ellentmondást nem hozza összefüggésbe az első világháború kitöréséhez vezető feszültségekkel. Ennek ellenére megjegyzi, hogy „az aranystandard tényleges alkalmazása Németország részéről [az 1870-es években] a protekcionizmus és a gyarmati terjeszkedés korának kezdetét jelezte” (Polányi 2004: 43). Sőt tulajdonképpen azzal az állítással, hogy „a béke és a stabilitás háború utáni akadályai ugyanazokból a forrásokból erednek, amelyekből a háború maga”, már előrebocsátja a háború utáni periódus ellentmondásairól folytatott fenti vitát (Polányi 2004: 46). Bár Polányi valóban nem egészen egyértelmű a világháború és a tizenkilencedik századi világrend későbbi összeomlásának e közös „gyökereit” illetően, érvelésének fő motívuma épp elég világos, és a következőképp foglalható össze.

Az államközi kapcsolatok szintjén akkor vált végképp nyilvánvalóvá, mennyire utópikus az önszabályozó piacba vetett hit, amikor ténylegesen bebizonyosodott, hogy az országok többsége egyszerűen képtelen a szabadkereskedelmet, illetőleg az aranystandard rendszerét egyidejűleg érvényre juttatni. Az 1873-tól '96-ig tartó nagy válság idején egyre több állam tette magáévá a brit politikai gazdaságtan elveit, annak érdekében, hogy egy nemesfémstandard önszabályozó mechanizmusához köthessék belgazdaságuk pénzforgását. Ezt megtehették, bár csak azon az

áron, hogy mind jobban eltávolodtak a szabadkereskedelmi gyakorlattól, hogy a protekcionizmus, a merkantilizmus, illetve a tengerentúli terjeszkedés útjára léphessenek. Azáltal, hogy a verseny a vállalkozások területéről áttevődött az államközi kapcsolatok világába, a pénzarisztokrácia nem tudta többé megakadályozni egy a nagyhatalmak közötti általános háború kirobbanását. Tehát ezen értelmezés szerint az első világháború valójában nem az angol–német világgazdasági rivalizálás következtében tört ki, sokkal inkább a hatalmi egyensúlyi mechanizmusok megváltozásának, illetve azon ideológia térhódításának következménye, mely kívánatosnak tartja ugyan a szabad kereskedelmet, de azt akaratlanul is feláldozza az aranystandard érdekében.

Hasonló érvelést követve Polányi kitarat amellett, hogy a német verseny kiiktatásával az első világháború kimenetele ugyan időlegesen valóban csökkentette a feszültségeket, de eközben fel is erősítette azokat azáltal, hogy a világszerte még az addiginál is sokkal kiszámíthatatlanabbá tette. Ez a rendszer „a századforduló óta már csak nehézkesen működött, az első világháború és a békeszerződések azután véglegesen tönkretették”. Az aranystandard visszaállításával megpróbálták ugyan újjáéleszteni e rendszert, ez azonban csak késleltetni tudta a végső válságot (Polányi 2004: 49–54).

Amikor a Wall Street buborékja 1929-ben kipukkadt, és ezt követően a gazdaság receszsióba süllyedt, az Egyesült Államok látványosan visszafogta külföldi hitelezéseit, illetve befektetéseit. Ez számos országot arra kényszerített, hogy valutáját leértékeléssel vagy árfolyam-ellenőrzés bevezetésével védje, hogy ezáltal kezelni tudja a rövid lejáratú források hirtelen felmondásait, visszavonásait. Miután az amerikai szenátus 1930-ban elfogadta a nagy horderejű Smoot Hawley Vámtarifatörvényt, uralkodóvá vált a protekcionizmus, az államok felhagytak a stabil valutára irányuló törekvésekkel (Kindleberger 1973: 131–2, 135). Az arany brit fontra vonatkozó konvertibilitásának 1931. szeptemberi megszüntetése volt a végső döfés a globális kereskedelmi

és pénzügyi tranzakciók páratlan hálójába, amelyen tulajdonképpen a londoni City jövedelmei alapultak, és a globális kapitalizmus „a nemzetgazdaságok és a hozzájuk kötődő birodalmak szigeteire” szorult vissza (Hobsbawm 1991: 132).

Ezt a jelenséget nevezi Polányi a '30-as évek „világforradalmának”. Ennek sarokpontjai az haute finance eltűnése a világpolitika színpadáról, a Népszövetség széthullása, mely az autark birodalmak felemelkedésének kedvezett, a náciizmus felerősödése Németországban, a szovjet ötéves tervek beindulása, illetve a New Deal bevezetése az Egyesült Államokban. „Míg az első világháború végén a 19. századi ideálok voltak a legfontosabbak, ezek hatása dominált, addig 1940-re a nemzetközi rendszer minden maradványa eltűnt, és néhány hátramaradt enklávétól eltekintve a nemzetek teljesen új nemzetközi környezetbe kerültek” (Polányi 2004: 49, 54).

Ahhoz, hogy megérthessük, Polányi kettős-mozgás-elmélete mennyiben releváns a mai környezetben, először azt kell látnunk, hogy a fenti elemzés mennyire pontosan festi le ennek működését a „hosszú” tizenkilencedik században. A legnagyobb probléma ezzel a leírással, hogy, ami Nagy-Britanniát illeti, esetében tulajdonképp semmi különös, semmi meglepő nincs a szabadkereskedelem egyoldalú bevezetésével. Mint azt Disraeli, a protekcionista toryk képviselője is kifejezte 1846-ban, Cobden is tisztában volt azzal, hogy „Angliában semmi esély nincs arra, hogy egy absztrakt doktrínával felülírják a törvényeket”. Ahhoz, hogy a brit parlament elfogadjon a szabadkereskedelem elveit, a pusztán „tudományosan” alátámasztott igazságoknál valami sokkal kézzelfoghatóbbra volt szükség (idézi Semmel 1970: 146).

A legfőbb ok, amiért végül mind a parlament, mind a brit közvélemény elfogadta a szabad kereskedelmi elveket, sőt makacsul ki is tartott mellettük, az volt, hogy Nagy-Britannia minden országnál előnyösebb helyzetben volt ahhoz, hogy egy világméretű önszabályozó piac hasznából részesedjen, költségeit azonban másokkal fizettesse meg. Ez a helyzeti előny a

szigetországnak az ipar, a pénzügyek és a birodalomépítés egymással szorosan összefüggő területein érvényre jutó elsőbbségéből származott. Bár Polányi is megnevezi e három területet, nem emeli ki ezek együttes szerepét abban, hogy Nagy-Britannia inkább nyertese, mint vesztese lehetett a liberális credo alkalmazásának.

Polányi engedelmeivel, a brit nemzet nem volt oly naiv, hogy azt képzelje, valamilyen „homályosan derengő jövőbeli világegység” munkásosztálya számára élelmiszerekből, ipara számára pedig nyersanyagokból a lehető legnagyobb és legolcsóbb kínálatot tudná garantálni. Abban sem hitt, hogy ez a kínálat, az ország termelési és innovációs kapacitásai mellett, képessé tenné Nagy-Britanniát, hogy minden más országnál olcsóbban értékesítse termékeit, és ezáltal minimalizálja belső ipari zavarait.

Ezek a hiedelmek kétségtelenül hozzátartoztak a szabadkereskedelemről kialakult diskurzushoz. E diskurzus háttérében azonban ott állt annak felismerése, hogy Nagy-Britanniának rengeteg előnye származna az egyoldalú szabadkereskedelem bevezetéséből, mivel ez egyrészt elengedhetetlennek bizonyult ahhoz, hogy a szigetország megerősítse világkereskedelmi és pénzügyi központként betöltött szerepét, másrészt egész világot behálózó tengerentúli birodalma, különösképpen India, biztosította számára a belső költségek, illetve a szabadkereskedelmi kihelyezések minimalizálásához szükséges forrásokat. A tizennyolcadik, tizenkilencedik században Nagy-Britannia világkereskedelmi és pénzügyi központként betöltött szerepe elsősorban az európai gyarmati, illetve a tengerentúli kereskedelemben érvényre jutó egyre nagyobb fölényén alapult. Ez azonban csak akkor vált valóban globális érvényűvé, amikor Nagy-Britannia rátért a szabadkereskedelem útjára. A Gabontörvények 1846-os, illetve a Hajózási Törvények 1849-es eltörlését követő húsz évben a világ teljes exportjának közel egyharmada a szigetországba áramlott. A nagy tömegű és egyre növekvő import lenyomta a britek számára nélkülözhetetlen termékek árait, miközben ők szolgáltatták a

fizetőeszközt mindenki más számára, hogy megvásárolhassák a brit manufaktúrák termékeit. Az államok, területek egyre növekvő hányada tagozódott be az egész világot felölelő munkamegosztásba, ami érdekeltté tette őket abban, hogy bekapcsolódjanak a Nagy-Britannia-központú világpiac keringésébe, ami csak egyre erősödött azáltal, hogy a piac lassan a nélkülözhetetlen cikkek egyedüli forrásává, illetve a haszonnal értékesíthető áruk egyetlen csatornájává vált (Hobsbawm 1979: 37–9, 50–4).

Ha Nagy-Britannia számára az egyoldalú szabadkereskedelem tette lehetővé, hogy stabilizálja, illetve megerősítse a világ pénzügyi, kereskedelmi központjaként betöltött szerepét, akkor tengerentúli birodalma volt az, ami biztosította számára a kellő rugalmasságot, illetve forrásokat, hogy egyre növelni tudja a Nagy-Britannia-központú világpiac befolyását, illetve, hogy az állandó külkereskedelmi egyensúlyzavarok kezelése helyett bevezethesse az egyoldalú szabadkereskedelem gyakorlatát.⁵ Mindkét szempontból kiemelkedő jelentősége volt Indiának, melynek kifogyhatatlan demográfiai potenciálja támasztotta alá mind katonailag, mind pénzügyileg Nagy-Britannia globális hatalmát. Katonailag, Lord Salisbury szavaival élve, „India Nagy-Britannia előretolt helyőrsége volt a keleti tengereken, ahonnan annyi katonát vetettünk be, amennyit csak akartunk, anélkül, hogy fizetnünk kellett volna ezért” (Tomlinson 1975: 341). Bár e csapatokat teljes egészében az indiai adófizetők finanszírozták, ezek mégis egy európai típusú gyarmati hadsereg zászlaja alá szerveződtek, és rendre azokban a végeérhetetlen harcokban vetették be őket, amelyeket Nagy-Britannia vívott, hogy megnyissa az ázsiai és afrikai kontinentst a nyugati kereskedelem, befektetések, illetve befolyás előtt.⁶ Ők voltak „a vasőköl a viktoriánus terjeszkedés bárszonykesztyűjében... az ipusztriális kapitalizmus nemzetközi kiterjesztése mögött álló legfőbb kényszerítő erő” (Washbrook 1990: 481).

Hasonlóan fontos, hogy a sokat kárhoztatott Hazai Tarifák rendszere, illetve a Bank of England India valutatartaléka feletti őrködése együttesen Nagy-Britannia globális

⁵ Lásd, egyebek közt Frank (1976: 407–38).

⁶ A britek 1837 és 1900 között Ázsiában és Afrikában együttesen nem kevesebb mint hetvenkét katonai hadjáratot folytattak le, lásd Bond (1967: 309–11). Más számítás szerint 1803 és 1901 között Nagy-Britannia ötven nagyobb gyarmati háborút folytatott le, lásd Giddens (1987: 223).

pénzügyi és kereskedelmi hatalmának pillérévé tették a szubkontinentet. India Nagy-Britanniával szembeni fizetésimérleg-hiánya, illetve a minden más országgal szembeni többlete lehetővé tette a britek számára, hogy kiegyenlítsék a többi országgal szembeni deficitjüket. Ha India nem járul hozzá ilyen nagy mértékben a birodalmi Anglia fizetési mérlegéhez, akkor Nagy-Britannia nem tudta volna „a tengerentúli befektetéseiből származó bevételeket további külföldi beruházásokra felhasználni, illetve helyreállítani a nemzetközi pénzügyi rendszer likviditását, amit beruházási bevételként kötött le”. Továbbá, az indiai pénzügyi tartalékok „olyan hatalmas masse de manoeuvre-t biztosítottak, amelynek segítségével a brit monetáris hatóságok helyettesíteni tudták saját tartalékaikat, és ezzel London megőrizhette a nemzetközi pénzügyi rendszer központjának pozícióját” (Cecco 1984: 62–3).

Az egyoldalú szabadkereskedelem előnyei a birodalmi Anglia számára az 1873–96-os nagy válság idején, illetve azt követően váltak teljesen nyilvánvalóvá, amikor – Landes szavaival élve – „az emberiség a történelmi emlékezet legdrasztikusabb deflációját élte meg”. Az árzuhanás lerontotta a tőke megtérüléseket. A profit- és kamatráták olyan mélyre zuhantak, hogy a közgazdászoknak „számolniuk kellett a lehetőséggel, hogy a tőke olyan bőséges kínálata áll majd rendelkezésre, mintha ingyenes jószág lenne” (Landes 1969: 231). Ahogy már korábban megjegyeztük, Polányi elemzésében ez volt az az időszak, amikor a világpiac szakadásaival szembeni ellenmozgások lendületet vettek, és Nagy-Britannia ipari fölénye olvadni kezdett. És mégis, a brit üzleti szféra könnyedén megbirkózott az erősödő ipari verseny kihívásaival azáltal, hogy egyre jobban specializálódott a magas hozzáadott értéket termelő tevékenységekre, melyek az ország világkereskedelmi és pénzügyi központként betöltött szerepével függték össze. Eric Hobsbawm szavaival élve, épp a csökkenő ipari fölény ezen időszakában „aratott végső győzelmet a [brit] finanszírozás – az ország hajózási, kereskedelmi, biztosítási szolgáltatásai, illetve közvetítő tevékenysége a

globális pénzmozgások rendszerében mindinkább megkerülhetetlenné vált. Valóban, ha valamikor, akkor 1870 és 1913 között London valóban a világ gazdasági központjaként funkcionált, aminek alapja a font sterling volt” (Hobsbawm 1968: 125).

Ahogy Halford Mackinder egy a századfordulón londoni bankárokhoz intézett beszédében megjegyzi, a többi ország iparosodása megnövelte a klíringházak jelentőségét. És a világ központi klíringháza „mindig abban az országban lesz, ahol a tőke a legnagyobb mennyiségben áll rendelkezésre. Ez a kulcsa a Nagy-Britannia szabadkereskedelmi politikája és más országok protekcionizmusa közötti küzdelemnek – nálunk van a tőke, és azok, akiknek van tőkájuk, mindig részesednek más országok szellemi és fizikai erőforrásaiból” (idézi Hugill 1993: 305). Pontosan ez volt a helyzet az első világháború előestéjén, amikor Nagy-Britannia tőkájének közel fele külföldön volt kihelyezve, nemzeti jövedelmének pedig körülbelül 10 százaléka bírt külföldi befektetési érdekeltséggel.⁷

⁷ Cairncross (1953: 3, 23). Ahogy Peter Mathias is megjegyezte, a brit külföldi beruházás „nem egyszerű »vak tőkét« jelentett, hanem azon pénzügyi szakemberek, üzletemberek járadékosainak »vak tőkékét«, akik úgy látták, a kereskedelem akkor tud szárnyalni, ha a vállalkozás mozgásban van”. A brit vasútépítések az Egyesült Államokban, sőt még inkább az olyan országokban, mint Ausztrália, Kanada, Dél-Afrika vagy Argentína, „nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy ezek a hatalmas földtömegek megnyíljanak Nagy-Britannia előtt, és újabb exportszektorokat biztosítsanak számára a nyersanyagtermelésben”.

Lásd még Mathias (1969: 329), ezenkívül Chapman (1992). A széles likviditás, amivel Nagy-Britannia rendelkezett, nagyon fontos szerepet játszott a versenyben – az árupiacon túl a fegyverkezési versenyben is. Az 1840-es évek közepétől végig az 1860-as évek során Franciaország állt elő a legtöbb technológiai újítással a harcászat terén. És mégis, minden egyes francia innováció újabb hajózási megoldásokat hívott életre Nagy-Britanniában, amivel a franciák nem tudtak lépést tartani, így „a Királyi Flotta számára viszonylag egyszerű volt

Ezek az évek kerültek be aranykorként a történelemkönyvekbe – Edward kora, la belle époque. E belle époque kulcstényezői a Polányi-féle haute finance születése és megszilárdulása (mint egy kiterjesztett Pax Britannica újjászületésének legfőbb társadalmi mozgatórugója), illetve a Nagy-Britannia-központú világpiac voltak. Csakúgy, mint az egyoldalú szabadkereskedelem Nagy-Britannia számára biztosított előnyei, hisz így a protekcionista ellenerők soha nem válhattak valódi hegemónná sem a szabályozó, sem az alávetett osztályok körében (Friedberg 1988). Így Nagy-Britannia volt és maradt is a legvégsőig a szabad kereskedelmi áramlások középpontja. Hobsbawmot parafrázálva, Nagy-Britannia soha nem adta fel a szabad kereskedelmi rendszert – a világ hagyta magára Nagy-Britanniát (Hobsbawm 1968: 207).

A világ már nem sokkal annak bevezetése után lépésenként felhagyott a szigetország szabadkereskedelmi rendszerének követésével. Az ellenirányú protekcionista törekvések középpontjában épp az a két felemelkedőben lévő hatalom állt, melyek a legnagyobb veszélyt jelentették a világméretű brit hegemoniára: az Egyesült Államok, amely integránsan soha nem csatlakozott a szabadkereskedelmi rendszerbe, és a frissen megalakult birodalmi Németország, amely röviddel az aranystandard 1870-es bevezetése után hagyott fel azzal. A brit központú világpiac végső összeomlását csak Nagy-Britanniának és e két feltörekvő hatalomnak a világ feletti hegemon uralom megszerzéséért folytatott, háromoldalú küzdelme fényében érthetjük meg. Ahogy az előzőekben részletesen bemutattuk (Arrighi–Silver 1999, különösen az 1. és 3. fejezet; illetve Silver 2003: 4. fejezet), ez a harc nem csak a brit tengerentúli birodalom védelmi költségeinek látványos növekedéséhez vezetett, de egyúttal bátorította is

számszakilag felülmúlni a franciákat illetve technikailag felzárkózni hozzájuk minden esetben, amikor azok megváltoztatták a verseny alapjául szolgáló tényezőket”. Lásd McNeill (1982: 227–8).

az elnyomott, alávetett csoportok, rétegek megerősödésre, befolyásuk növelésére vonatkozó követeléseit, akiket nem lehetett sem elnyomni, sem beilleszteni a brit szabadkereskedelmi imperializmus rendszerébe. Lehet, hogy Polányi „világforradalma” valóban a harmincas években vette kezdetét, ahogyan a szerző állítja, mindazonáltal biztosan nem zárult le a negyvenes évek végéig, amikor is kialakult az új, az Egyesült Államok által irányított, Washington-központú világrendszer, amely már képes volt differenciáltan beilleszteni vagy elnyomni ezeket a követeléseket.

III. Az amerikai hegemonia korszaka: A liberális credo hanyatlása és újjáéledése

Ha összevetjük, hogyan működött a Polányi-féle kettős mozgás az amerikai, és hogyan a brit hegemonia korszakában, akkor sok hasonlóságot találunk, de sok különbséget is. A hasonlóság elsősorban abban ragadható meg, hogy az 1980-as évektől az USA is az önszabályozó piac utópiájának propagátorává vált, és egyben a legfőbb haszonélvezője is lett az eszme terjedésének. A különbségek viszont elsősorban abban érhetőek tetten, hogy az USA „liberális keresztes hadjáratának” csúcspontján sem minden esetben a liberális norma szerint járt el, szemben a britek késő 19. századi, illetve 20. század eleji magatartásával. Bár az USA a többi államnak szüntelenül a liberalizmus előnyeiről prédikált és prédikál, ő maga vagy egyáltalán nem ragaszkodik ezekhez az elvekhez (például a pénzteremtés automatikus mechanizmus alá rendelésének elutasításában), vagy csak nagy körültekintéssel megalkotott nemzetközi egyezmények keretében fogadja el azokat (például a kereskedelmi liberalizáció esetében).

Történelmi távlatból nézve, a különbségek már a rendszer létrejöttékor kiütköztek, és mindvégig jelentősebbek maradtak a hasonlóságoknál. Széles körben ismert tény, hogy az amerikai hegemonia rendszere már születésekor nagyban eltávolodott a 19. századi liberalizmustól, és a

nagyobb kormányzati felelősségvállalás hívévé vált a gazdasági szabályozásban és a polgárok jólétének biztosításában.⁸ Emellett a következőkben azt is látni fogjuk, hogy az amerikai hegemonia időszakában az alárendelt helyzetű társadalmi szereplők lényegesen nagyobb korlátozó hatást gyakoroltak az önszabályozó piacra, mint azt a brit hegemonia idejében tették. Most vizsgáljuk meg részletesen az előbb csak röviden említett jelenségeket: az USA eltávolodását a 19. századi liberalizmus elveitől és gyakorlatától, valamint a nagyobb strukturális és szervezeti különbségeket a Nagy-Britannia-központú, illetve az USA- központú globális rendszer szabályozási és tőkekumulációs mechanizmusai között. Az 1. táblázat összefoglalja a legjelentősebb különbségeket és a korlátokat a két rendszer reorganizációs képességét tekintve.

Mint azt a II. részben állítottuk, a britek szabadkereskedelem melletti egyoldalú elkötelezettségét egyfelől arra a szerepre vezethetjük vissza, amit Nagy-Britannia a világgazdaság pénzügyeinek és kereskedelmének központi elosztóhelyeként (entrepôt) betöltött, másfelől pedig arra, hogy az anyaország az önszabályozó piac költségeit és terheit India adóinak segítségével el tudta hátrítani. Ezzel szemben az USA hegemoniájának csúcán (az 1940-es évek végétől az 1960-as évek végéig) még nem játszotta központi lerakat szerepét a világgazdaságban, még kevésbé volt mögötte egy olyan birodalom, amiből erőszak útján jelentős hadra fogható emberanyagot vagy pénzt tudott volna kisajtolni. Sokkal inkább elmondható, hogy az USA egy introvertált, erősen önálló, kontinens méretű gazdaság volt.

A különbség egyik lényegbevágó aspektusára mutatott rá egy, az 1950-es évek elején a Woodrow Wilson Alapítvány és a Nemzeti Tervező Társaság támogatásával létrehozott kutatócsoport, amely cáfolta azt a feltételezést, hogy „egy megfelelően integrált világgazdasági rendszert

létre lehetne hozni a 19. századihoz nagyban hasonló eszközökkel”. Kimutatták, hogy az USA-t – bár fő hitelezőként hasonlít a 19. századi Nagy-Britanniához – többségében mégis más jellegű szálak fűzik a külvilághoz, mint egykoron a briteket. Az utóbbiak teljes mértékben integrálódtak az akkori világgazdaságba.

Ezt az ország külkeresedelemtől való nagyfokú függősége, kereskedelmi és pénzügyi intézményeinek egész világra kiterjedő hatása, valamint saját gazdaságpolitikája és a világ többi részétől elvárt gazdaságpolitika közti összhang tette lehetővé. Ezzel szemben az USA csak részlegesen integrálódott a világgazdasági rendszerbe, és ezért csak részben kell megküzdenie az onnan érkező versenykihívásokkal. Emellett az USA a rendszer megszokott működési módjában és sebességében még periodikus zavarokat is okozhat. Nincs egyetlen olyan amerikai irányítású kereskedelmi vagy pénzügyi hálózat sem, amely a napi működés során összekötné és irányítaná a világkereskedelem szereplőit (Elliot 1955: 43).

Nagy-Britanniával ellentétben ez a befelé forduló, erősen önálló, kontinens méretű gazdaság nem engedhette volna meg magának, és nem is igényelte a piaci liberalizáció előmozdítását, saját piacának megnyitását a világ exportja előtt. A nemzeti piac egyoldalú megnyitása aláásta volna az ország gazdaságának sokoldalú és önálló jellegét, amelyen az amerikai világhatalom és az országon belüli munka-tőke kompromisszum alapult. Ahhoz, hogy a világgazdaságot a saját szájízének megfelelően tudja átrendezni, az USA-nak más és jobb eszközök álltak rendelkezésére, mint a brit mintájú piacnyitás.

Az egyik ilyen eszköz magából az amerikai gazdaság más nemzetgazdaságokhoz viszonyított méretéből fakadt. 1948-ban az USA nemzeti jövedelme több mint kétszerese volt a brit, francia, német és olasz GDP együttes értékének, és több mint hatszorosa a szovjetnek (saját számítás Woytinsky–Woytinsky 1953: 185–6 alapján). Ez a hatalmas egyenlőtlenség lehetőséget biztosított az USA-nak arra, hogy a kereskedelmi liberalizáció kérdésében a maga szempontjai szerinti

⁸ Ruggie (1982); Maier (1987: 121–52); Ikenberry (1989); Mjoset (1990: 21–47); Arrighi–Silver (1999: 202–11).

1. táblázat: A hegemon államok viszonya a globális politikai gazdasághoz		
Uralom és felhalmozás az		
	Egyesült Királyság-központú rendszerben	Egyesült Államok-központú rendszerben
Uralkodó struktúrális viszonyok	Központi elosztóhely / kiegészítő	Önközpontú / versengő
A reorganizáció fő eszköze	Egyoldalú szabad kereskedelem / gyarmati sarc	Egyeztetett kereskedelemliberalizáció / közvetlen külföldi tőkebefektetés
A reorganizációs kapacitás fő korlátja	Hatalmi erőegyensúly / imperialista rivalizálás	Alávetett csoportok társadalmi hatalma / kommunista és nacionalista kihívások

együttműködésre kényszerítse a többi államot.

További előnye volt, hogy a vertikálisan integrált multi-, illetve transznacionális vállalati forma is itt alakult ki először. Ezek a vállalatok közvetlen tőkeberuházásokon keresztül meg tudják hódítani bármely ország piacát, még azét is, amely egyébként erősen védett az áruimporttal szemben. Ennek köszönhető, hogy a háború utáni években az amerikai kormányzat támogatta egy nagy és egységesülő piac létrejöttét Európában, amely megfelelt a tömegtermelés és elosztás követelményeinek, ezáltal profitábilis működést téve lehetővé a tipikusan amerikai tulajdonú vertikálisan integrált vállalatok számára (McCormick 1989: 79–80). Ezt a célt szem előtt tartva az amerikai kormány még azt is megengedhette magának, hogy tolerálja a Közös Piac által néhány amerikai termékre kivetett importkorlátozást. Azokat a diszkriminatív intézkedéseket viszont már nem hagyhatta szó nélkül, amelyek a transznacionális vállalatok európai piacra való behatolását próbálták megakadályozni (Gilpin 1975: 108).

Végül pedig az USA a kereskedelmi liberalizmus terjesztésében támaszkodhatott szövetségeseivel szembeni katonai fölényére, amelyet a szovjet fenyegetés hívott életre. Amint azt Franz Schumann is megjegyzi, míg a háború előtt az amerikai katonai jelenléttel elvétve találkozunk

a nemzetközi konfliktusokban, addig a háborút követően a modernizált konvencionális haderővel alátámasztott amerikai nukleáris ertő a világ egyik felét teljes rettegésben tartotta, a másiknak pedig teljes védelmet nyújtott (Schurmann 1974). Katonai túlerejénél fogva az USA rá tudta venni szövetségeseit és vazallusait olyan bilaterális és multilaterális egyezmények megkötésére, amelyek sokkal hatékonyabban liberalizálták a nemzetközi kereskedelmet és beruházásokat, mint azt a brit szabadpiaci imperializmus valaha is tette.

Annak ellenére, hogy a nemzetközi kereskedelmet és beruházásokat sokkal hatékonyabban liberalizálták az amerikai, mint a brit hegemonia alatt, maga az amerikai külkereskedelem sosem vált annyira nyitottá, mint egykoron a brit. Az amerikai mezőgazdaság azért tudja ellátni a belső piacot, és a világpiacon is azért marad versenyképes, mert a gyapot- és gabonatermelők mind a mai napig jelentős állami támogatásokban részesülnek. Ehhez hasonló protekcionizmussal Nagy-Britanniában az 1840-es évek után nem találkozhattunk.

Ezen túlmenően, ahogy az amerikai gyártókra nehezedő nemzetközi verseny nyomása egyre erősödött, az USA más magas jövedelmű országokkal egyetemben megkötötte az 1973-as

textilkereskedelmi egyezményt (Multi-Fiber Arrangement), amely szigorú korlátozásokat vezetett be az alacsonyabb jövedelmű országokból jövő textilimporttal szemben, ezzel erősen sértve a GATT diszkriminációellenes alapelveit. Ennél talán még fontosabb az, hogy az 1974-es kereskedelmi törvény (Trade Act) 301-es cikkelye felhatalmazta az amerikai kormányt, hogy büntető korlátozásokat vessen ki a szerinte nem méltányos kereskedelmi magatartást folytató államokkal szemben. A 301-es cikkely hatásosan kényszerítette az USA kereskedelmi partnereinek egy részét (elsősorban a kelet-ázsiai országokat), hogy elfogadják az úgynevezett „önkéntes export korlátozásokat” (VER = Voluntary Export Restraints) (Becker 2002; Gilpin 2000: 80–82). Ez a korlátozási forma példa nélküli volt a nemzetközi kereskedelem történetében. A VER a legnyilvánvalóbb megjelenési formája az amerikai hegemoniát lehetővé tevő gazdasági és katonai hatalomkoncentrációnak.⁹

Belátható, hogy a hidegháborús világrend kevés teret engedett a Polányi-féle „kettős mozgás” érvényesülésének, mivel az új hegemon hatalom radikálisan más viszonyban állt a globális politikai-gazdasági rendszerrel, mint Nagy-Britannia a 19. század folyamán. Valóban, az USA hegemoniájának kialakulása nagyban biztosította a feltételeket ahhoz, hogy létrejöhessen valami, amit Polányi a két világháború közötti „katasztrofális helyzet” szemben egyedül lehetséges alternatívaként tartott számon. Ez az alternatíva „egy olyan szervezett hatalommal felruházott nemzetközi rend létrehozása lett volna, amely túllép a nemzeti szuverenitáson”. Polányi szerint egy efféle fordulat teljesen kívül esett a korszak szereplőinek látókörén. „Ilyen rendszerbe egyetlen európai ország sem ment volna bele, az Egyesült Államokról nem is beszélve” – írta Polányi (2004: 47). És mégis, ahogy ezt másutt ő is elismeri, az új rendszer előjeleként a Roosevelt-adminisztráció már ebben a kaotikus időszakban javaslatot tett nemzetközi intézmények felállítására. Igaz, mint

⁹ Amikor az USA elindította neoliberális ideológiai hadjáratát, közel sem maradt abba a fenyegetés az USA részéről – amellyel a legfőbb versenytársait próbálta rávenni arra, hogy maradjanak távol piacaitól úgy, hogy korlátozzák az USA-ba irányuló exportjukat, illetve nyissák meg piacukat az USA termékei előtt. A folyamat inkább felerősödött a 80-as években. Az intenzitás növekedésének mérföldkövei az 1986-os és 1991-es félvezetőgyártásról szóló megállapodás, Autóbusz-kereskedelmi és Versenytörvény, a Strukturális Akadályokról szóló 1989-es törvény. Lásd Brenner (2002: 60).

ez később kiderült, sem Bretton Woods, sem az ENSZ negyvenes évek közepén létrejött intézményei nem voltak elég erősek ahhoz, hogy ellássák a Roosevelttel elképzeléseinek megfelelő világkormány-szerű funkciókat. Mindezek ellenére az Egyesült Államok kivételes világhatalmi szerepe a második világháborút követően nagyjából húsz évig magának az ország kormányának adta meg azt a lehetőséget, hogy hatékonyan betöltse a fenti szerepet. A világkereskedelem és a termelés bámulatos expanziója ezen húsz év alatt jól alátámasztja Polányi állítását, miszerint a világpiacok képesek pozitív (nem csak katasztrofálisan negatív) eredményeket produkálni, de csak akkor, ha igazgatás (kormányzás) alatt állnak. Emellett az is igazolást nyer, hogy a világpiacoknak már a pusztán létezése (függetlenül attól, hogy milyen sokáig léteznek) szükségessé tesz valamilyen szintű világkormányzást (Arrighi 1994: 327–28).

Nem meglepő, hogy a szóban forgó húsz év alatt az önszabályozó piacokba vetett hitnek semmiféle tekintélye nem volt. Inkább az lehet meglepő, hogy kevesebb mint tíz évvel azután, hogy Nixon elnök kijelentette: „mindannyian keynesianusok vagyunk”, az Egyesült Államok belefogott a liberális credo újjáélesztésébe. Ez a fordulat két kérdést vet fel. Először is, mi készítette az Egyesült Államokat arra, hogy felélessze a liberális credót, amikor hegemoniájának világtörténeti feltételei gyökeresen különböztek a 19. századi brit hegemonia feltételeitől? Másodsorban, hogyan hatottak ezek az eltérő paraméterek Polányi kettős mozgásának működésére? A második kérdéssel a záró fejezetben foglalkozunk, most az elsőre fogunk fókuszálni.

A liberális credo felélesztése elsősorban válaszlépés volt az Egyesült Államok hegemoniájának hetvenes években kialakult válságára. Ahogy ezt máshol részletesen kifejtettük¹⁰, ez egyszerre volt profit- és legitimitációs válság. A jövedelmezőség válságának oka döntően a kapitalista vállalatokra (beleértve az USA multinacionális vállalatait is)

nehezedő, világszinten fokozódó verseny által gerjesztett nyomás volt, ami viszont a világkereskedelem és termelés jelentős, 1950-es és 1960-as évekbeli felfutása következményének tekinthető. Egyetértünk Robert Brenner azon állításával, mely szerint a profitabilitás kései hatvanas, korai hetvenes években bekövetkező válsága ugyanabból a forrásból táplálkozott, mint az azt megelőző világgazdasági expanzió: az „egyenlőtlen fejlődés” folyamatából, amelynek során a nyugat-európai országok és Japán sikeresen felzárkóztak az Egyesült Államokhoz, elérve annak fejlődési szintjét.¹¹

Az NSZK-ra és Japánra koncentrálnak Brenner állítja, hogy e két ország profit- és beruházási rátáit leginkább az hajtotta felfelé, hogy az USA által elsőként alkalmazott magas termelékenységgű technológiákat képesek voltak ötvözni a jelentős nagyságú, alacsony bérű és rugalmas munkaerő-kínálatukkal, melynek utánpótlási bázisát a relatíve fejletlen agrár- és kisvállalkozási szektorok adták. A korai hatvanas években ez a tendencia még nem érintette hátrányosan az USA üzleti életét, mert a külföldi termékek legnagyobb részben nem versenyeztek az USA piacain, és az egyesült államokbeli gyártók is csak kismértékben függtek a tengerentúli eladásoktól (Brenner 1998: 91–2). A gyors nyugat-európai és japán gazdasági expanzió jól jövedelmező befektetéseket tett lehetővé az USA multinacionális vállalatai és bankjai számára, új exportpiacokat nyitott meg az amerikai ipar előtt, valamint „ideológiai erőforrásokat” jelentett az USA számára számára a hidegháború alatt. Az 1960-as évek elején a brenneri értelemben használt egyenlőtlen fejlődés pozitív összegű játéknak bizonyult, amelyben, még ha igen konfliktusos és instabil

¹⁰ Lásd Arrighi (1994); Arrighi–Silver (1999); Silver (2003: 20–1, 151–56, 160–67, 173–77).

¹¹ Lásd Brenner (1998, 2002). A brenneri „egyenlőtlen fejlődés” kifejezés használata emlékeztet minket Trockij és Lenin hasonló terminológiájára, de nagyon különbözik a napjainkban elfogadottabb szóhasználatától, ami a kapitalista fejlődés tendenciáinak a földrajzi tér polarizálása és felosztása szerinti minősítésére vonatkozik. Lásd különösen Amin (1976) és Smith (1984).

formában is, mégis szimbiózis volt megfigyelhető a vezető és az őt követők, az úttörő és a megkésztett fejlődők, a hegemon és annak befolyása alatt levők között (Brenner 2002: 14–15).

Ezzel szemben a hatvanas évek közepére az NSZK és Japán nemcsak hogy felzárkózott, „de meg is előzte az Egyesült Államokat, egyik kulcspárágban a másik után – textiliparban, acélgépgyártásban, autópárban, szerszámgépgyártásban, elektronikában” (Brenner 1998: 41). Ami még fontosabb, Japán és Németország vagy más felzárkózó országok fiatal és olcsóbban termelő cégei kezdték meghódítani a mind ez ideig a vezető térségek, az USA és az Egyesült Királyság vállalatai által dominált piacokat (Brenner 1998: 105–108). Az olcsó termékek előznlötték az USA-t és a világpiacon, emiatt 1965 és 1973 között az amerikai termelők tökemegtérülési rátája átlagosan több mint 40%-kal csökkent (Brenner 1998: 93). A verseny felerősödésére úgy reagáltak, hogy termékeik árait a teljes költségek alatt szabták meg (azaz, az eddigi elvárt profitrátát ezután már csak a forgótoke megtérülésétől remélhették), a bérnövekedést visszafogták, modernizálták gyáraikat és gyártósoraikat. De végső soron a fellépő versennyel szembeni leghatásosabb fegyvernek az USA-dollár leértékelése bizonyult, a nyugatnémet márkával (összesen 50%-kal 1969 és 1973 között) és a japán yennel (28,2%-kal 1971 és 1973 között) szemben. Brenner szerint ez a jelentős mértékű leértékelés „hozzásegítette az Egyesült Államokat valamiféle fordulathoz a relatív költségek terén, amit az USA ipari szektora korábban nem volt képes elérni a termelékenység növelésével vagy a bérek visszafogásával” (Brenner 1998: 17–24).

A leértékelés nagyban élénkítette az USA gazdaságát. A profitabilitás, a beruházások volumene és a munkaerő termelékenysége jelentősen emelkedett, és az USA kereskedelmi mérlege újra többletet mutatott. A hatás a japán és a nyugatnémet gazdaságra pontosan a fordítottja volt. A gyártók versenyképessége e két országban erősen lecsökkent, úgyhogy most nekik kellett lejjebb adniuk addigi magas tökemegtérülési rátájukból, hogy fenn tudják tartani eladási mutatóikat. A globális

jövedelmezőségi válság nem ért véget, de annak terhei egyenlőbben oszlottak el a fontosabb kapitalista országok között (Brenner 1998: 124, 137). Brenner állítása szerint a hetvenes évek eleje óta a nemzeti valuták le- és felértékelése kulcsfontosságú instrumentum a versenyképesség-növelés céljának megvalósításában, amin keresztül a főbb kapitalista gazdaságok igyekeznek egymásra hárítani a profitráta süllyedő tendenciájának állandósulásából eredő nyomást (Brenner 2002: 24–133).

Noha Brenner nem hasonlítja össze az általa hosszú visszaesésnek vagy állandósuló stagnálásnak nevezett 1973 és 1993 közötti periódust¹² az 1873 és 1896 közötti nagy válsággal, egy ilyen összevetés mégis jól jönne vizsgálódásunkhoz. Mindkét szóban forgó időszakra jellemző volt a profitráta hosszú ideig tartó visszaesése, a világ szinten kieléződő versenyből eredő, a kapitalista vállalatokra nehezedő nyomás, és mindkét periódust megelőzte a világ gazdaság- és kereskedelem különösen hosszú és jövedelmező expanziós korszaka. Mi több, a jövedelmezőségi krízise és az egyre intenzívebbé váló verseny mindkét időszak alatt ugyanabból a forrásból táplálkozott, mint az azokat megelőző világ gazdasági fellendülés: sikeresen „felzárkózott” néhány korábban elmaradott ország, olyan fejlődésbeli eredményeket elérve, amelyek korábban a vezető hatalom „monopóliumai” voltak. Ha a vezető állam szerepében az Egyesült Királyságot az Egyesült Államokra cseréljük, a felzárkózó országok szerepét pedig az Egyesült Államok és Németország helyett Németországra és Japánra osztjuk, Brenner kései 20. század profitabilitási krízisének interpretációja jól alkalmazható lesz a kései 19. századra is. Landes ez utóbbit a következőképpen kommentálta:

¹² A hosszú visszaesséssel kapcsolatban Brenner homályosan fogalmaz, nem tudni, hogy szerinte véget ért-e 1993-ban, vagy folytatódott egészen napjainkig. Legutóbbi könyvében afelé tendál, hogy az Egyesült Államok 1993 utáni gazdasági fellendülése nem fordította meg a globális világ gazdaság hanyatló pályáját (lásd különösképpen Brenner 2002: 243–284).

Az eltolódás a monopóliumtól a verseny felé talán a legfontosabb önálló tényező volt, ami helyzetbe hozhatta az európai ipari és kereskedelmi vállalkozásokat. A gazdasági növekedés egyben gazdasági küzdelemmé vált – küzdelemmé, amely elválasztotta az erőseket a gyengéktől, visszafogott némelyeket és erősített másokat, és az új nemzeteknek kedvezett a régiek kárára. A határtalan fejlődésbe vetett optimista hit teret engedett a bizonytalanságnak, sőt egyfajta agóniának (Landes 1969: 240).

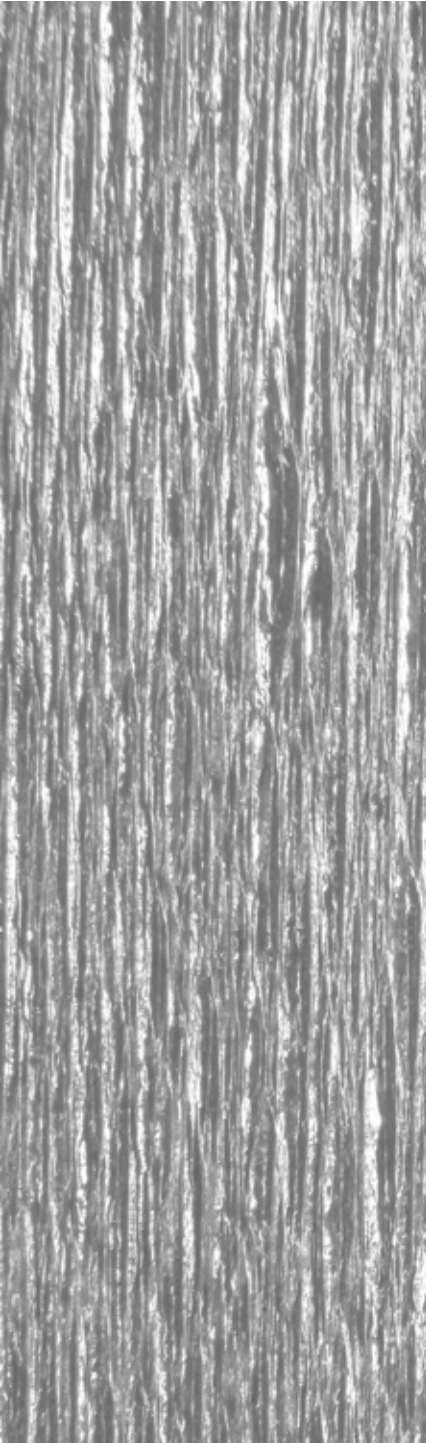
A két nagy válság esetében az alapvető hasonlóságok ellenére egymástól teljesen eltérő utakon bontakozott ki a piacokért folyó küzdelem. Mint ahogy az előzőekben már volt róla szó, 1873 és 1896 között a vállalatok közötti verseny fő formáját az „árháború” képezte, mely emberemlékezet óta a legdrasztikusabb deflációban csapódott le. Szorosan kapcsolódott ehhez a tendenciához, hogy a főbb kapitalista államok kormányai alárendelték valutáikat az aranystandard önszabályozó mechanizmusainak, így elveszítették a valuta le- és felértékelésének lehetőségét, mint a versenyképesség növelésének egyik eszközét. Ugyanakkor a kormányok egyre aktívabban támogatták a hazai ipart protekcionista és merkantilista praktikák alkalmazásával. Ezen belül talán a legfontosabb a gyarmatbirodalmak kiépítése volt, amivel valójában a világpiac egységét ásták alá.

Mindezen szempontokat figyelembe véve, a 20. század második felének hosszú visszaesés időszakában a piaci versengés egészen más irányt vett. Különösen az 1970-es évek folyamán az ipari termékek árai a várt esést meghazudtolva általában nőttek. Noha az inflációt az 1980-as és az 1990-es években sikerült mederbe terelni, az árak összességében mégis tovább nőttek az egész időszak alatt. A válság kezdetekor a pénzforgalom és a nemesfémstandard közötti utolsó, finom kapcsolatot, a Bretton Woodsban bevezetett arany-dollár átváltási standardot is megszüntették, és soha többé nem állították vissza. A főbb kapitalista országok kormányai így újra abba a

pozícióba kerültek, hogy a valuta leértékelésének és felértékelésének eszközeit használhatták a konkurenciaharcban. Annak ellenére, hogy az államok szisztematikusan éltek a le- és felértékelés eszközével, tárgyalások során keresztül folytatták tovább a világpiac integrációjának előmozdítását, tovább liberalizálták a világkereskedelmet és a befektetéseket. E folyamat a Világkereskedelmi Szervezet (World Trade Organization – WTO) létrehozásában csúcsonyult ki.

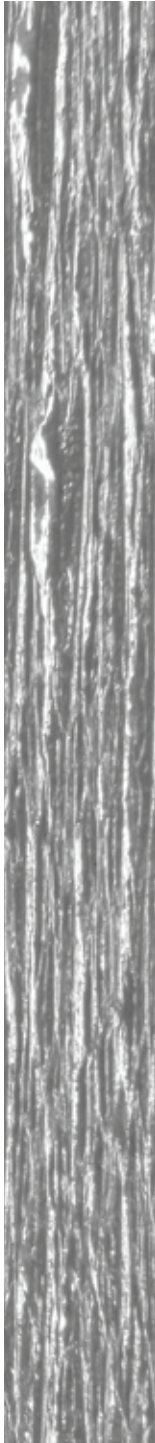
Az USA által 1980 óta terjesztett, szabad piacokba vetett hit bizonyos mértékben ideológiai- ilag támasztotta alá a nemzetközi kereskedelem és beruházások liberalizálásának előrehaladását. Igaz, ez a folyamat már az 1950-es években megkezdődött, és semmi olyan szakadást nem figyelhetünk meg benne, amely indokoltá tette volna a keynesianizmus hirtelen felcsere- lését a „piac varázsának” elvére. Ez az elv nyárs- polgári verziója volt annak a tizenkilencedik szá- zadi utópikus hitnek, amely „az emberi üdvözül- és zálogának az önszabályozó piacot tartotta”. Ahhoz, hogy a hirtelen fordulatot meg tudjuk magyarázni, valami más is szükséges. Ez a valami az aranydeviza-rendszerről való lemondás és az 1970-es évek nagy inflációjának katasztrófa- lis hatása az amerikai hegemoniára, amelynek válsága már amúgy is folyamatban volt. Ahogy Brenner állítja, a dollár masszív leértékelése 1969 és 1973 között segített az USA-nak rátolni a profitabilitási válság terheit Németországra és Japánra. A profitabilitási válság mindazonál- tal csak az egyik összetevője volt az amerikai hegemonia szélesebb válságának – ami inkább mélyült, semmint enyhült volna a dollár masszív leértékelésével.

A szélesebb válság további fő elemei azok a – sokkal inkább társadalmi és politikai, mint gazdasági – nehézségek voltak, amelyekkel az amerikai kormány szembesült a harmadik világban meg- jelenő nacionalizmus és kommunizmus együttes kihívásainak megfékezésékor. Ezek a nehézsé- gek és a profitabilitás válsága ugyanazokban az években (1968–70 – fordítói megjegyzés) érték el tetőpontjukat, amikor az Egyesült Államok

vezetésének a háború kiterjesztésével sem sikerült megtörnie az észak-vietnami ellenállást, sőt ezzel a lépéssel széles körű ellenállást váltott ki a háborúval szemben az Egyesült Államokon belül is. A fix árfolyamok Bretton Woods-i rendszerének összeomlása és az amerikai dollár masszív leértékelése legalább annyira volt következménye a háború fokozódó költségeinek – beleértve azoknak a programoknak a költségeit is, amelyek a háborúval szembeni hazai ellenállás dagályának megfékezését célozták –, mint amennyire az USA profitabilitási krízisére adott válaszainak (Arrighi 1994: 300–8, 320–1; Silver 2003: 173–7). Legalábbis kezdetben, ezek az intézkedések valóban megvédték az amerikai gazdaságot a verseny nyomásától, és úgy tűnt, precedens nélküli lehetőséget teremtenek az amerikai kormánynak arra, hogy a világ többi részének erőforrásait pusztán saját valutájának kibocsátásán keresztül megcsapolja (Parboni 1981: 47, 89–90). Mindazonáltal nem sikerült megakadályozni az Egyesült Államok vereségét Vietnamban, és megállítani az USA presztízsének és hatalmának a vereség nyomán bekövetkező hirtelen hanyatlását. Valójában ha bármi hatásuk volt, akkor az az, hogy mélyítették a válságot a világszintű inflációs spirál kiváltásával, az egész amerikai hitelrendszert pusztulással fenyegetve – a világméretű tőkefelhalmozási hálózatokkal együtt, amelyekről az amerikai gazdaság és hatalom erősebben függött, mint valaha (Arrighi 1994: 310–14, 317–20).

Az USA hatalmának és presztízsének hanyatlása az 1970-es évek végén érte el a mélypontját az iráni forradalommal, egy újabb olajár-emelkedéssel, a Szovjetunió afganisztáni inváziójával, és egy új, igen komoly dollárral szembeni bizalmi válsággal. Ez a háttér az USA politikájában a Carter-adminisztráció utolsó éveiben, majd még határozottabban Reagan elnöksége alatt bekövetkezett drasztikus fordulatnak. Ezután az USA vezetése került a vietnamihoz hasonló vereséghez vezető szárazföldi konfrontációkat, viszont nekilátott a Szovjetunióval folytatott fegyverkezési verseny fokozásának, tudván, hogy a vetélytárs gazdasága ezt már nem fogja bírni. Ennél is fontosabb, hogy az amerikai kormányzat olyan gazdaságpolitikához kezdett folyamodni – a pénzkínálat drasztikus korlátozása, magasabb kamatláb, adócsökkentés a gazdagoknak, és gyakorlatilag korlátlan cselekvési szabadság a tőkés vállalkozóknak –, amely likvidálta nemcsak a hazai New Deal, hanem a szegény országok számára Truman által 1949-ben kezdeményezett Fair Deal örökségét is (McMichael 2000; Arrighi–Silver–Brewer 2003). Ezek az intézkedések azt jelezték, hogy az USA agresszívan versenyezni kezdett a világ

többi részével a tőkéért, finanszírozandó növekvő kereskedelmi és folyó fizetési mérleg deficitjét. Az intézkedések emellett világszerte kiváltottak egy hirtelen emelkedést a reálkamatlábakban, valamint nagyrészt megfordították a globális tőkeáramlás irányát. A világszintű likviditás és a közvetlen tőkeberuházások 1950-es és 1960-as évekbeli fő forrásából az 1980-as évekre az Egyesült Államok a világ legfontosabb adósává és a külföldi tőke messze legnagyobb befogadjává vált. A fordulat mérete becsülhető az amerikai folyó fizetési mérleg változásával.¹³ Az 1965–69-es ötéves periódusban a mérleg még 12 milliárd dollár többletet mutatott, ami majdnem a felét (46 százalékot) tette ki a G7-országok összes többletének. 1970–74 között a többlet 4,1 milliárd dollárra és a G7-országok összes többletének 21 százalékára csökkent. 1975–79 között a többlet 7,4 milliárd dolláros hiányra változott. Ezután a deficit korábban elképzelhetetlen szintre emelkedett: 146,5 milliárd dollárra 1980–84 között, 660,6 milliárdra 1985–89 között. 1990–94 között 324,4 milliárd dollárra mérséklődött, hogy aztán újra 912,4 milliárd dollárra nőjön 1995–99 között.¹⁴

Ez egy olyan történelmi jelentőségű fordulat volt, ami alapjaiban strukturálta át az Egyesült Államok globális gazdasághoz fűződő kapcsolatait. Az újrastrukturálódás legfontosabb aspektusa volt az USA globális pénzügyi elosztóhelyé alakulása. Ahogy korábban említettem, Nagy-Britannia saját világhegemóniájának időszakában végig ezt a szerepet játszotta. A világ klíringházának pozíciója mindamellett akkor vált különösen fontossá, amikor a korábban elmaradott országok iparának felzárkózása aláásta Nagy-Britanniának a világ műhelyeként addig betöltött pozícióját. A globális pénzügyi

¹³ Figyelmen kívül hagyva a „tévedések és kihagyások” sort a fizetési mérlegben, a folyó fizetési mérleg többlete jelzi a nettó tőkeáramlást, a deficittek pedig a nettó beáramlást.

¹⁴ Számítás a Világbank, az International Financial Statistics Yearbook (Washington D. C.: International Monetary Fund, various years) alapján.

közvetítővé való további specializálódás tette képessé Nagy-Britanniát arra, hogy megszilárdítsa központi szerepét a világ gazdaságban, és egy olyan korszakot éljen át, ami az edwardi fénykor néven került be az emberek emlékezetébe (lásd II. rész).

Eltérően Nagy-Britanniától, az Egyesült Államok ipari fölényének csúcán még nem játszotta a globális pénzügyi elosztóhely szerepét. Mindazonáltal, amint az elmaradottak utolérték ipari teljesítményét és a verseny nyomása egyre fokozódott, az USA is elkezdett pénzügyi tevékenységekre specializálódni, ami végül is saját belle époque-ját eredményezte. Az USA gazdasága már az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején elkezdte annak a válasznak a mintáját követni, amit a világméretű felhalmozási folyamat összes addigi vezetője adott a fokozódó versenykihívásra. Ez a válasz azt jelentette, hogy az ország a befolyó cash flow növekvő hányadát akarta megőrizni likvid formában.¹⁵ Ez a likviditás iránti megnövekedett preferencia önmagában is egyik feltétele volt annak, hogy az amerikai tőke a kezdődő világméretű pénzügyi expanzió fő támogatója legyen. Mindazonáltal két másik feltételre is szükség volt ahhoz, hogy az USA a világ pénzügyi elosztóhelyévé váljon. Az egyik feltétel olyan fiskális és monetáris politika elfogadása volt az amerikai kormányzat részéről, amely az egész világból vonzotta a befektetendő tőkét – beleértve az amerikai multinacionális cégek növekvő méretű, offshore pénzpiacokon „parkoló” tőkéjét is. Másik feltételként pedig a világ lehető legtöbb országának kellett

¹⁵ Ez a hajlam különösen jellemző az USA multinacionális vállalataira, melyek kiemelkedő likviditásra vonatkozó preferenciái döntően hozzájárultak a nemzetállamok feletti (területen kívüli) pénzügyi piacok robbanásszerű növekedéséhez a 60-as évek végén, a 70-es évek elején. Ez a növekedés volt az ára az arany-dollár árfolyamstandard destabilizációjának, s végül összeomlásának is (lásd Arrighi 1994: 301–5, 308–14). A hosszú hanyatlás brenneri magyarázatának legfőbb hiányossága, hogy a tőke e jellemző tulajdonságára, azaz a kieleveződő verseny által gerjesztett megnövekedett likviditási igényre nem hivatkozik.

olyan gazdaságpolitikát bevezetnie, amely elősegítette a tőke beáramlását az amerikai pénzpiacokra.

Az első feltétel teljes mértékben teljesült az amerikai gazdaságpolitikában 1979–82 között végbement, fentebb tárgyalt radikális váltással. A tőkeáramlásban bekövetkezett masszív irányváltás az Egyesült Államok felé pedig már önmagában erőteljesen ösztönözte a második feltétel teljesülését. Az 1970-es években a fejlett országokra jellemző alacsony profitráta és az USA laza monetáris politikájának kombinációja a hitelezőket a harmadik (és második) világbeli országok felé irányította. Amikor az Egyesült Államok megváltoztatta monetáris politikáját és agresszívan versenyezni kezdett a pénzügyi világpiacon, az 1970-es évek „tőkedagálya” az 1980-as évekre „apályá” változott.¹⁶ Az apály, amit elsőként Mexikó fizetéképtelensége jelzett 1982-ben, kedvező környezetet teremtett a gazdaságpolitika tőkebarát fordulatához, amit az úgynevezett Washingtoni Konszenzus tűzött zászlajára nagyjából ugyanabban az időben.

Azok pénzügyi nehézségeit kihasználva a Washingtoni Konszenzus képviselői rávették az alacsony és közepes jövedelmű országokat, hogy hagyjanak fel addigi, a kurrens fejlődésméleti irányzatok által propagált etatista és önellátó gazdasági stratégiáikkal, és játsszanak egy teljesen más játék szabályai szerint – nyíssák meg nemzetgazdaságukat a fokozódó világgalpiaci verseny hideg szele előtt, és a többi országgal versenyre kelve biztosítsanak a tőkés vállalkozóknak minél nagyobb mozgási és cselekvési szabadságot. Az Egyesült Államok reményei szerint ezek az új stratégiák kiterjesztették és elmélyítették volna saját globális pénzügyi elosztóhely szerepét, így elősegítve gazdagságának és hatalmának pénzügyi intézményeken keresztül

¹⁶ Elég azt megemlíteni, hogy az USA tőkevonzó képessége mennyire nagyfokú: a 70-es évek 46,8 milliárd dollár értékű, G7 csoportba történő tőkekiáramlását 347,4 milliárdos beáramlás váltotta fel a 80-as, és 318,3 milliárdos a 90-es években (a konszolidált folyó fizetési mérlegek többletei alapján a vonatkozó időszakban, saját számítás a Nemzetközi Valutaalap adatai alapján).

hatékony újjáélesztését. Hogy ezek a stratégiák mennyiben növelnék a harmadik és második világbeli országok azon erőfeszítéseinek esélyét a sikerre, melyeket a fejlett országok jóléti szintjének eléréséért tettek, az sokkal kevésbé volt világos. Ahogy látni fogjuk, a válasz az, hogy semennyiben. Mindenestre kezdetben a kiábrándulás a régi stratégiákból, a verseny növekvő nyomása vagy a megbízható alternatívák teljes hiánya arra indították az alacsony jövedelmű országokat, hogy higgyenek a „piac varázsában”, és kockáztassanak a játék új szabályai között is (Arrighi–Silver–Brewer 2003; Toye 1993; McMichael 1999; Bienefeld 2000).

M. A Polányi-féle kettős mozgás újjáéledése

A 19. századhoz hasonlóan, az önszabályozónak mondott piaci rendszer felé való elmozdulás (amely folyamatra manapság a globalizáció címkéjét ragasztják) napjainkban is ellenmozgást vált ki. Az ellenmozgás célja védekezni azon zavarok ellen, amelyeket a tőkéért és piacokért folytatott világméretű és egyre fokozódó versenyfutás eredményez. Ez a kettős mozgás azonban napjainkban meglehetősen eltér attól, ami a brit hegemonia korszakát jellemezte. Az első nagyon fontos különbség az, hogy a 19. századhoz képest a késő huszadik században az alárendelt helyzetű társadalmi szereplők sokkal erősebben és ráadásul már a kezdetektől fogva korlátozták és korlátozzák az önszabályozó piaci rendszer felé való elmozdulást.

Az alárendelt társadalmi szereplőknek ez a korlátozó szerepe abban mutatkozik meg a legvilágosabban, hogy a késő 20. századi liberális keresztresztes hadjárat nem hogy vissza akarta volna állítani az aranystandardot, hanem rendszerének egyik alapköveként fogadta el az aranystandardról való végleges lemondást. Egy ilyen radikális eltávolodás a 19. századi liberális credótól nemcsak annak volt köszönhető, hogy az uralkodó osztályok megtanulták, milyen katasztrofális következményei voltak az aranystandardnak a 20.

század első felében, és nem csak annak, hogy az Egyesült Államok máshogy viszonyult a globális gazdasághoz, mint Nagy-Britannia, hanem annak is, hogy a korszak körülményei közt társadalmi lehetetlenség volt a pénzmozgást a nemesfémstandard automatikus szabályainak alávetni. Kétségtől eltekintve ez a társadalmi lehetetlenség volt az egyik oka annak, hogy az USA a hetvenes években felhagyott azokkal a bátortalan kísérletekkel, amelyekkel meg próbálta fékezni az arany-dollár standard elleni spekulatív támadások hullámát, és ehelyett inkább a pénzügyi élénkítés és az olcsó hitel gazdaságpolitikájához folyamodott (vö. Brenner 1998: 120–21). Mégis az aranystandard társadalmi megvalósíthatatlansága talán abban az országban volt a legegyszerűbb, amely a hatvanas években a tiszta aranystandardra való visszatérés legádázabb hívének számított. De Gaulle Franciaországa nem véletlenül szakított hirtelen és véglegesen a fenti állásponttal 1968 májusában, amikor is az elnöknek hatalmas mértékű béremelésben kellett részesítenie a munkásokat, hogy azok elpártoljanak a lázadó diákoktól. Ha a pénzáramlás a nemesfémstandard automatizmusainak lett volna alárendelve, egy ekkora béremelésre aligha kerülhetett volna sor. De Gaulle ezzel tökéletesen tisztában volt, és megtette a szükséges lépéseket a társadalmi rend helyreállításához, lemondva az aranystandardra visszatérés ábrándjáról. Ahogy ezt más országok példája is sugallja, a 19. századdal szemben a 20. század második felében a társadalom önvédelme inkább megelőzte, nem pedig követte az önszabályozó piaci rendszer felé való elmozdulást, ezzel korlátozva az önszabályozó piac mozgásterét, és már jó előre semlegesítve néhányat annak legpusztítóbb hatásai közül.¹⁷

Részben a fentiekhez kapcsolódva, a Polányi-féle kettős mozgás múltbeli és jelenbeli működése

¹⁷ A kettős mozgás felbukkanásának gyorsasága összhangban van azzal, amit mi máshol úgy fogalmaztunk meg, hogy „a társadalomtörténet felgyorsulása” (Arrighi–Silver 1999: 3. fejezet).

közt van egy nagyobb különbség is. Az Egyesült Királyság- központú globális piacot leginkább az bomlasztotta, hogy a feltételező kapitalista államok az egyre kiszámíthatatlanabb világgazdasági rendszertől való egyre erősebb függőségüket gyarmatosítással és az önellátásra való félig tudatos készülődéssel ellensúlyozták. Ezt a jelenséget az Amerika-központú globális piac zavaraival szembeni ellenmozgások esetében egyáltalában nem figyelhetjük meg. Ez a hiány több körülményre is visszavehető, többek közt a globális katonai hatalom USA kezében való példa nélküli koncentrálódására, valamint arra a szinten példa nélküli erős integrációra, amely a termelés és felhalmozás sűrű transznacionális hálózatain keresztül köti össze a tőkés hatalmakat. Emellett a régi és új tőkés hatalmak egyre inkább függenek egymás erőforrásaitól, amelyekre szükségük van a nemzetközi politikai-gazdasági rendszeren belüli privilegizált státuszuk újratermeléséhez. Nem azt állítjuk, hogy nincsenek viták a tőkés hatalmak közt a világpiac alakításának sebességéről és irányáról, hanem azt, hogy a századfordulós helyzettel ellentétben ezek a viták nem indukálhatnak olyan eseményeket, amelyek visszafordíthatnák a világpiaci integráció folyamatát.

Ami pedig a jelenlegi rendszert talán leginkább megkülönbözteti a száz évvel ezelőtől, az annak a két, egymást kölcsönösen erősítő társadalmi feltételnek a hiánya, amelyek száz éve az imperialista hatalmak közti vetélkedés alapjául szolgáltak. Az egyik ilyen feltétel volt, hogy a centrumállamok rendkívül könnyedén tudtak mozgósítani tőkés és emberanyagot gyarmati területeik meghódításához, gyarmatbirodalmuk megszervezéséhez és konszolidálásához. A másik feltétel pedig a nem nyugati államok védtelensége volt a nyugati vagy westernizált katonai-ipari apparátus hódítási és alávetési törekvéseivel szemben. Igaz, a katonai-ipari apparátus rombolási képessége összehasonlíthatatlanul nagyobb a száz évvel ezelőtlinél. A rombolási kapacitás hatalmas növekedése viszont együtt járt azzal, hogy a fejlettebb tőkés államok, köztük az Egyesült Államok mára már szinte egyáltalán nem uralnak nagyobb

népességű vagy területű gyarmatokat. Az ilyen területek megszerzésének társadalmi és gazdasági költségei ugyanis nagyon sokkal meghaladnák a várható előnyöket. A 20. század elején az Egyesült Királyság-központú globális piaci rendszert destabilizáló és végeredményben elpusztító imperialista rivalizálás eszkalálódásához kétségtelenül hozzájárult a költségek és hasznok téves elemzése. De ahhoz, hogy napjaink tőkés hatalmai hasonló rivalizálásba kezdjenek, elképzelhetetlenül nagy tévedéseket kéne elkövetniük a költség-haszon elemzésben.

Sokkal valószínűbb, hogy az Amerika-központú világgpiac terjedésének folyamatát magának az Egyesült Államoknak az állandósult protekcionizmusa fogja megállítani és visszafordítani. Ahogy ezt már korábban is megjegyeztem, az Egyesült Államok a liberális credót tekintve bort iszik és vizet prédikál. Még szabadpiaci keresztes hadjáratának csúcán is inkább csak hangoztatta a liberális elveket, ezeket saját magára nézve viszont a legtöbbször nem tartotta érvényesnek. Ennek az inkonzisztenciának néhány közelmúltbeli példája: az USA jelentős adókedvezményeket nyújtott exportőreinek, amely a WTO-t arra kényszerítette, hogy áldását adja az EU amerikai termékekre kivetett több mint 4 milliárd dollárt kitevő szankciójára. 2002 márciusában az USA bizonyos esetekben a 30 százalékot is elérő vámot vetett ki a NAFTA-n kívülről behozott acélra. Két hónap múlva pedig Bush elnök aláírta azt a mezőgazdasági törvényt, amely 10 éves időszakra 190 milliárd dollárt szán a mezőgazdaságra, jelentősen megnövelve a termelőknek juttatott kormányzati szubvenciókat. Ez tehát egy újabb jelentős eltérés a brit és az amerikai hegemonia korszaka közt. Míg a britek következetesen betartották a szabad kereskedelem elveit, addig az amerikaiak sokkal kevésbé következetesek, ezzel aláásva a szabad és nyitott piacokért folytatott keresztes hadjáratuk hitelességét.

A 2002. májusi mezőgazdasági törvény ezt a szavahihetőséget különösen erősen rombolta. A neoliberais eszme leghűségesebb követői a déli féltekén – Brazíliában, Dél-Afrikában és Thaiföldön

– hangosan tiltakoztak, „képmutatással vádolva a Bush-kormányzatot”.

Panaszaik szerint az Egyesült Államok az egyik percben még arról beszél, hogy szeretné, ha a fejlődő országok nem a segélyektől függenének, és be tudnának illeszkedni a szabadkereskedelmi rendszerbe, a következő pillanatban pedig olyan törvényt fogad el, amely a valaha volt legnagyobb akadályt állítja az élelmiszerek szabadkereskedelmének útjába. Holott nyilvánvaló, hogy ezek az országok csak az élelmiszertermelésben versenyképesek. „Így viselkednek a gazdag országok” – jelentette ki Prakarn Virakul, a washingtoni thai nagykövetség mezőgazdasági attaséja. – Azt mondják nekünk, nyissuk meg a piacainkat. Mi ezt meg is tesszük, ők viszont nem hagynak fel a mezőgazdaság szubvencionálásával. Az amerikai gazdákat most abban fogják támogatni, hogy olcsó rizst termeljenek, ezzel alacsonyán tartva a rizs világgpiaci árát az elkövetkezendő hat évben. Ez a mi termelőinket ki fogja szorítani a piacról” (Becker 2002: 10).

Kétségtelen, hogy az amerikai politika következetlensége nagyban hozzájárul a társadalom védelmére hivatott ellenmozgás kibontakozásához. Ugyanakkor, ha nem lennének ezek a következetlenségek, akkor is a Dél ellenállása lenne az ellenmozgás fő motorja – legyen szó akár Seattle-ről, akár a szabadkereskedelemmel szembeni legújabb latin-amerikai tiltakozási hullámról.¹⁸ Nem nehéz kitalálni, miért. Amint ezt egy nagy tekintélyű, Világbanknál dolgozó közgazdász maga is elismerte, 1980 óta a fejlődő országok gazdaságpolitikai eszköztárának javulása – vagyis a nagyobb mértékű igazodás a Washingtoni Konzensus neoliberális gazdaságpolitikájához – nem a gazdasági teljesítmény javulását, hanem annak erős visszaesését eredményezte. Erről tanúskodik, hogy ezen országok

¹⁸ Az 1980-es évek strukturális kiigazítási programjaival szembeni korai ellenállásról lásd Walton–Ragin (1990). Az újabb keletű latin-amerikai ellenmozgalmakról lásd Forero (2002). A WTO elleni 1999-es, Seattle-i tiltakozásokról lásd Silver–Arrighi (2001: 53–76).

egy főre eső nemzetijövedelem-növekedésének medián értéke az 1960–79-es időszak 2,5%-áról az 1980–98-as időszakban 0 százalékra esett vissza (Easterly 2001: 135–45). Ennek a kudarcnak a legfőbb okai azok a vilárendszerben 1980 körül hirtelen bekövetkezett változtatások voltak, amelyekkel az USA adott választ az 1970-es évek krízisére. Kína kivételével nagyon kevés alacsony és közepes jövedelmű ország tudta kiállni a versenyt az Egyesült Államokkal a nemzetközi pénzpiaccon.¹⁹ Ezek az országok azért, hogy szigorúan és mindenre kiterjedően alkalmazkodtak a neoliberais elvekhez, segítették az Egyesült Államokba irányuló nagymértékű tőkeáramlást, miközben feléjük a tőke csak kevéssé vagy egyáltalán nem áramlott vissza.

Az ilyen és ehhez hasonló gondolatmenetek immáron a *The New York Times* hasábjain is megjelennek. Vegyük példának Joseph Kahn riportját a mexikói Monterreyben megrendezett Nemzetközi Finanszírozás és Fejlesztés címet viselő ENSZ-konferenciáról.

Úgy tűnik, Kínát leszámítva talán egyedül az Egyesült Államoknak vált egyértelműen előnyére a világszintű nyitott piacok felé való elmozdulás, tekintve, hogy az USA-ba áramló hatalmas mennyiségű tőke lehetővé teszi, hogy az amerikaiak többet költsenek, mint amennyit keresnek, és hogy többet importáljanak, mint amennyit exportálnak.

¹⁹ Kínában a globális „ön szabályozó piac” integrációjának folyamata együtt jár a társadalom erőteljes önvédelmi mechanizmusaival. Az ellenmozgás élharcosai azok a munkások, akiket az állami vállalatok bocsátottak el, hiszen Kína globális gazdasági versenyképességre irányuló erőfeszítései kéz a kézben járnak tömeges elbocsátásokkal és a kínai jóléti állam lebontásával (a „rizses vastál” szétzúzásával). A kínai munkáskérdetlenség ezen hullámáról lásd (Solinger 2001); Eckholm 2001; és Pan (2002). A kínai munkáskérdetlenség polányista szempontú elméleti megközelítését pedig lásd Silver (2003: 20, 65, 167).

„A globalizáció tendenciája, hogy a többlettőke a perifériális országokból a centrumba, nevezetesen az USA-ba áramlik” – mondta Soros György, aki azért jött Monterrey-be, hogy meggyőzze a világ vezetőit, támogassák tervét egy 27 milliárd dolláros alap létrehozására, melynek célja fejlesztések finanszírozása lenne, elsősorban abban az esetben, amikor a magántőke finanszírozási forrásai kiapadnak. „Az amerikai kormányzat álláspontja az, hogy a piacnak mindig igaza van – jelentette ki Soros György. – Az én véleményem szerint azonban a piac majdnem mindig téved, és ezért meg kell javítani” (Kahn 2002).

A globalizációval valójában nem az a baj, hogy „a piac majdnem mindig téved, és ezért meg kell javítani”. A valódi probléma sokkal inkább az, hogy egyes országok hatalmuk birtokában a világpiac működését a saját javukra tudják fordítani, miközben mások nem rendelkeznek ezzel a hatalommal, és ezért nekik kell viselniük a világpiac működéséből eredő terheket. A terhek súlya számos, széles néprétegekre támaszkodó ellenállási mozgalmat váltott ki (lásd a 18. és 19. lábjegyzeteket), de számos társadalmi katasztrófát is előidézett az egykori második és harmadik világban. Mindeközben a világ hatalmi központjaiban – különös tekintettel az Egyesült Államokra – a veszély érzékelésére és a világtársadalom „életfontosságú” védelmének megvalósítására szakosodott „szerv” mintha eltompult volna.²⁰ A társadalom önvédelme a

²⁰ A visszalépés jele lehet, hogy még Soros mérsékelt javaslata is túlságosan bőkezűnek bizonyult az Egyesült Államok és gazdasági szövetségesei számára. Az USA Monterreyben mindösszesen a külföldi segélyek 7-8 milliárd dolláros növelését irányozta elő 2006-ra, az európaiak pedig 10 milliárdos növekményt ígértek. Ha ezt betartanák, akkor a gazdagoktól a szegények felé irányuló teljes külföldi segélyek összege 70 milliárd dollár lenne legfeljebb (*The Economist*, „A Fresh Start”, www.economist.com/agenda (2002. márc. 22.)). Összehasonlításképpen, az USA, az Európai Unió és Japán farmerjeinek nyújtott jelenlegi támogatásai együttesen

centrumban csak egyik oldala annak az érmének, amelynek másik oldalán a világ többi részének destabilizációja áll. A brit belle époque után egy hosszú kaotikus időszak tapasztalata kellett a veszélyérzet felébresztéséhez és ahhoz, hogy kialakuljon az akarat és a képesség a világtársadalom önvédelmi célú válaszlépéséhez. A jelenkor

tragédiája az, hogy az emberiség nem fog tudni elviselni még egy ilyen kaotikus időszakot. Semmi akadálya nem lenne annak, hogy a hatalommal rendelkezők megtegyék a katasztrófa elkerüléséhez szükséges lépéseket. Mégis minden jel arra mutat, hogy a globális káosz új szakaszába fogunk lépni, ráadásul inkább előbb, mint utóbb.

Fordította:
Berki Tamás, Dósa Mariann, Szabó Imre

a szóban forgó összeg ötszörösére rúg (saját számítás Becker 2002: 10 alapján).

Hivatkozott irodalom

- Amin, Samir** (1976): *Unequal Development*. New York: Monthly Review Press.
- Anthony Giddens** (1987): *The Nation-State and Violence*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Arrighi, Giovanni** (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London: Verso.
- Arrighi, Giovanni–Beverly J. Silver–Benjamin D. Brewer** (2003): "Industrial Convergence and the Persistence of the North-South Divide." *Studies in Comparative International Development*, (38): 1, tavasz.
- Becker, Elisabeth** (2002): "A New Villain in Free Trade: The Farmer on the Dole." *The New York Times*, aug. 25. (IV): 10.
- Beverly J. Silver** (2003): *Forces of Labor. Workers' Movements and Globalization Since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bienefeld, Manfred** (2000): "Structural Adjustment: Debt Collection Devise or Development Policy?" *Review (Fernand Braudel Center)* XXIII, (4): 533–82.
- Block, Fred** (2001): "Introduction" to the *Second Paperback*. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. K. Polányi (szerk.), xxxii, fn 25. Boston: Beacon.
- Brenner, Robert** (1998): "The Economics of Global Turbulence: A Special Report on the World Economy, 1950–1998." *New Left Review*, 229, máj.–jún. 1–264;
- Brenner, Robert** (2002): *The Boom and the Bubble: The U. S. in the World Economy*. New York: Verso.
- Brian Bond** (szerk.) (1967): *Victorian Military Campaigns*. London: Hutchinson.
- Cairncross, A. K.** (1953): *Home and Foreign Investment, 1870–1913*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cecco, Marcello de** (1984): *The International Gold Standard: Money and Empire*. 2. kiad. New York: St. Martin's Press.
- Chapman, Stanley D.** (1992): *Merchant Enterprise in Britain: From the Industrial Revolution to World War .*, 233ff. New York: Cambridge University Press.
- Easterly, William** (2001): "The Lost Decades: Developing Countries. Stagnation in Spite of Policy Reform 1980–1998." *Journal of Economic Growth*, (6): 135–57.
- Eckholm, Erik** (2001): "Chinese Warn of Civil Unrest Across Country: Communist Party Document Paints Picture of Discontent." *International Herald Tribune*, 2–3, June 1, 4.
- Elliott, William Y.** (szerk.) (1955): *The Political Economy of American Foreign Policy: Its Concepts, Strategy, and Limits*. New York: Henry Holt & Co.
- Forero, Juan** (2002): "Protest over Free Markets Is Sweeping Latin America." *International Herald Tribune*, 22, July 2.
- Frank, Andre Gunder** (1976): "Multilateral Merchandise Trade Imbalances and Uneven Economic Development." *Journal of European Economic History*, V, (2): 407–38.
- Friedberg, A.** (1988): *The Wary Titan: Britain and the Experience of Relative Decline*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Gilpin, Robert** (1975): *U. S. Power and the Multinational Corporation*. New York: Basic Books.
- Gramsci, Antonio** (1971): *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers. (Magyarul: *Levelek a börtönből*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974 [vál. Komját Irén; ford. Gábor György, Zsámboki Zoltán].)
- Hobsbawm, Eric** (1991): *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hobsbawm, Eric J.** (1979): *The Age of Capital 1848–187.* New York: New American Library. (Magyarul. *A tőke kora: 1848–1875.* [Ford. Zinner Judit], Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978.)
- Hobsbawm, Eric J.** (1968): *Industry and Empire: An Economic History of Britain since 1750.* London: Weidenfeld & Nicolson.
- Hugill, Peter J.** (1993): *World Trade since 1431. Geography, Technology, and Capitalism.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- John G. Ikenberry** (1989): "Rethinking the Origins of American Hegemon," *Political Science Quarterly*, CIV, (3): 375–400.
- Kahn, Joseph** (2002): "Globalization Proves Disappointing." *The New York Times*, márc. 21.
- Kindleberger, Charles P.** (1973): *The World In Depression. 1929-1938.* Berkeley: University of California Press.
- Landes, David S.** (1969): *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, 327. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maier, Charles** (1987): *In Search of Stability: Explorations in Historical Political Economy.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Mathias, Peter** (1969): *The First Industrial Nation: An Economic History of Britain 1700–1914.* London: Methuen.
- McCormick, Thomas J.** (1989): *America's Half Century. United States Foreign Policy in the Cold War.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- McMichael, Philip** (1999): *Development and Social Change; Sarah Bracking, "Structural Adjustment: Why It Wasn't Necessary and Why It Did Work."* *Review of African Political Economy*, (80): 207–226.
- McMichael, Philip** (2000): *Development and Social Change: A Global Perspective*, second edition. Thousand Oaks, CA: Sage.
- McNeill, William** (1982): *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A. D. 1000.* Chicago: University of Chicago Press.
- Mjoset, Lars** (1990): "The Turn of Two Centuries: A Comparison of British and US Hegemonies." In *World Leadership and Hegemony*. D. P. Rapkin (szerk.), 21–47. Boulder, CO: Lynne Reiner.
- Pan, Philip P.** (2002): "High Tide of Labor Unrest in China." *Washington Post*, (január 21. A1).
- Parboni, Riccardo** (1981): *The Dollar and its Rivals.* London: Verso.
- Polányi Károly** (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* 2., átdolgozott kiadás. 188–9. Napvilág Kiadó.
- Ruggie, John G.** (1982): "International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order." *International Organization*, XXXVI, (2) 379–415.
- Schurmann, Franz** (1974): *The Logic of World Power: An Inquiry into the Origins, Currents and Contradictions of World Politics*, xx. New York: Pantheon.
- Semmel, Bernard** (1970): *The Rise of Free Trade Imperialism.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Silver, Beverly J.–Giovanni Arrighi** (2001): "Workers North and South." In *Socialist Register 2001: Working Classes: Global Realities.* Leo Panitch and Colin Leys (szerk.). London: Merlin.
- Smith, Neil** (1984): *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space.* Oxford: Basil Blackwell.

Solinger, Dorothy J. (2001): "WTO and China's Workers." Paper presented at the Woodrow Wilson Center, Washington D. C., December 12.

Tomlinson, B. R. (1975): "India and the British Empire, 1880–1935." *The Indian Economic and Social History Review*, XII, (4): 337–80.

Toye, John (1993): *Dilemmas of Development. Reflections on the Counter-Revolution.* In *Development Economics*, 2. kiadás. Oxford: Blackwell.

Walton, John–Charles Ragin (1990): "Global and National Sources of Political Protest: Third World Responses to the Debt Crisis." *American Sociological Review*, 55, december, 876–890.

Washbrook, David (1990): "South Asia, the World System, and World Capitalism." *The Journal of Asian Studies*, XLIX, (3): 479–508.

Woytinsky, W. S.–E. S. Woytinsky (1953): *World Population and Production. Trends and Outlook.* New York: The Twentieth Century Fund.

Kees van der Pijl

A transznacionális káderek osztályának
két arca a neoliberalizmus
korában

Two faces of the transnational cadre under neo-liberalism.
Journal of International Relations and Development,
2004, 7, (177-207), r. szledek

Tanulmányom abból a feltevésekből indul ki, hogy a tőkés viszonyok közt a társadalom integrációja mind nemzetállami, mind globális szinten alapvetően két, a „munka társadalmasításához” kapcsolódó folyamaton keresztül megy végbe. Ez a két folyamat a „piaci társadalmasítás” és a „tervezett társadalmasítás”. A modern társadalmakban valamennyi hatalmi viszony a kohézióknak erre a két formájára, illetve ezek kombinációjára épül, melyek közül az első „láthatatlan” mechanizmusokon keresztül fejt ki hatását, a második pedig tudatos irányítást és ellenőrzést érvényesít. A politika feladata a két folyamat közti közvetítés nemzetállami és nemzetközi szinten egyaránt. Hogy a közvetlen irányítást össze tudja egyeztetni a piaci bizonytalansággal, a politikai osztály nagyban támaszkodik implicit uralmi keretrendszerre, vagy más néven irányítási sémákra (concept of control), amelyek mentén nemzeti és globális szinten sajátos, hosszú távú egyensúly jöhet létre a tekintetben, hogy mire terjed ki a tudatos tervezés és irányítás, illetve mi marad a piac hatáskörében. A 20. században a tőkések tulajdonosi osztálya és a munkásosztály közt egy új, menedzser szakembereket tömörítő *káderosztály* tűnt fel, amely kiszorította a hagyományos középosztályt alkotó állami és magántisztviselőket. Ez a réteg irányítási feladatok ellátására hivatott, és a piaci megoldásokkal szemben előnyben részesíti a nem-piaciakat, még akkor is, ha eredetileg az előbbiekre érvényre juttatásával bízták meg. Annak ellenére, hogy a jelenleg domináns neoliberais irányítási séma az azt megelőző korporatív liberális renddel szemben egyértelműen a transznacionális piaci megoldások irányába billenti az egyensúlyt, az igazgatási káderosztály jelenléte miatt a nem-piaci integrációs formák továbbra is működnek és fejlődnek. Bár az emberiséget jelenleg a társadalmi és természeti erőforrások teljes kimerülésének veszélye fenyegeti, fennáll a szabályozás és az irányítás visszaszerzésének lehetősége, és ennek a lehetőségnek a fő hordozója maga a káderosztály.

Társadalmasodás, a tőkés társadalom irányításának

[...]

Napjainkban állandó kihívást jelent annak a kérdésnek a megválaszolása, hogyan tudnánk ellenállni a tőke társadalom és természet felett gyakorolt egyre átfogóbb és erőteljesebb kizsákmányoló hatalmának (Saurin 1994; Brennan 2000).

Sok más pályatársamhoz hasonlóan én is ebből a problémafelvetésből indultam ki. Ehhez hozzá kell tennem, hogy Hollandiából nézve magától értetődik a hatalom nemzetközi keretek közti értelmezése. Ez a kis területű és népességű ország a nemzetközi kereskedelmi és politikai hálózatok kereszteződésében található, és kiszolgáltatott a külső geopolitikai és gazdasági erőknek. Emellett gazdaságának jelentős szereplői kizárólag az olyan (angol-)holland nagyvállalatok, mint a Shell, az Unilever, a Philips, valamint a pénzügyi szolgáltatások amszterdami központjai. A hatalmi viszonyok nemzetközi szintű vizsgálata felveti a kérdést, hogy mi a tőke megjelenési

¹ Az eredeti, angol nyelvű szövegben a 'socialization' kifejezés alapvetően négy formában jelenik meg: vagy önállóan (socialization), vagy a következő három szókapcsolat egyik elemeként: 'market socialization', 'planned socialization', 'socialization of labor'. A fenti négy variáció tartalmi különbségeinek érzékeltetése céljából az alábbi fordítói megoldásokat alkalmaztam:

- 'socialization' – társadalmasodás (mint általános folyamat),
- 'market socialization' – piaci társadalmasítás (a folyamat automatikus, irányíthatatlan jellegét hangsúlyozandó egy tárgyatlan igéből képzett főnevet használtam),
- 'planned socialization' – tervezett társadalmasítás (itt a tudatosságon van a hangsúly, és feltételezünk egy tervező alanyt, ennek megfelelően egy tárgyias igéből képeztem főnevet),
- 'socialization of labor' – a munka társadalmasítása (ebben az esetben is a fenti okokból döntöttem a 'társadalmasítás' használatát mellett) (fordítói megjegyzés)

helye, értelmezzük azt akár társadalmi-politikai hatalomként, akár osztályviszonyok konstellációjaként. Hogyan szerveződnek a gazdaságirányítás erői nemzetközi szinten (a nemzetközi szintet egy olyan térként meghatározva, ahol az eddig nemzetállami szintű társadalmi formációk legalábbis részben integrálódnak), és hogyan kapcsolódhatnak egymáshoz a szabályozás politikai és gazdasági alkotóelemei egy állam nélküli környezetben?

[...]

A részvénytársasági forma elterjedésével új gazdasági irányító osztály alakult ki, amely ma is kezében tartja a gazdasági folyamatok hálóit, és amelynek legbefolyásosabb képviselőit a davosi és az egyéb világgazdasági fórumok állandó résztvevőiként tartja számon a közvélemény. Az új osztály felemelkedése mindenképpen elmozdulást jelent a vállalathoz személyében kötődő „tőkés”, „hagyományos” felfogásához képest. Már Marx is megfigyelte, hogy a részvénytársaságban a tőke „társadalmassul”: „...itt közvetlenül társadalmi tőke (...) formáját ölti, ellentétben a magántőkével... Ez a tőkének mint magántulajdonnak a megszüntetése a tőkés termelési mód határain belül.” (MEM 25: 415). Keynes és ifjabb Adolf Berle hasonló következtetésekre jutottak a gazdasági folyamatok vizsgálatakor.

[...]

Tény ugyanakkor, hogy a magán- (tőzsdén nem jegyzett) vállalatok tulajdonosaiból és a legbefolyásosabb részvénytulajdonosokból álló, szűk értelemben vett tőkésosztály továbbra is jelentős szerepet játszik a gazdasági életben (lásd a Merrill Lynch és a Cap Gemini éves *World Wealth Reportjait*, illetve a leggazdagabb 50-től a leggazdagabb 400-ig terjedő listákat, amelyek elérhetők a <http://www.forbes.com> oldalon [2004. február 4.]) Alkalmanként tehát ők is részt vesznek a részvénytársaságok igazgatótanácsi ülésein vagy akár a davosi fórumokon, de valójában igen csekély hatalmuk van a vállalati szféra felett, ellentétben a köztes funkcionáriusok és menedzserek fizetésből élő rétegével, akik a vállalatok napi működéséért felelősek. Fennema helyesen mutatott rá,

hogy ennek a *káderosztálynak* a legfelső rétege nemzetközi szinten is könnyen felismerhető hatalmi csomópontot alkot. Természetesen a két fenti kategória közti határvonal a valóságban igen képlékeny, különösen amiatt, hogy a káderosztályból egyesek a tőkésosztály soraiba emelkedhetnek, és ezt a státuszukat tovább is örökíthetik. Köszönhetően a menedzseri fizetések jelenlegi szintjének, az effajta életpálya nem is olyan ritka. Mindezt figyelembe véve a „transznacionális tőkésosztály” fogalma, amelyet Laslie Sklair (2001) azonos címmel megjelent könyvében fejtett ki, sokkal inkább jelenti a nemzetközi szinten aktív menedzseri káderosztályt, mint a tőketulajdonosok osztályát.

Mielőtt tovább folytatnánk fenti gondolatmenetünket, meg kell vizsgálnunk a szóban forgó új osztály kialakulásának általános folyamatát. A *káder* (cadre) franciából átvett kifejezés (Boltanski 1982; Bihr 1989; Dumenil és Levy 1998) a Webster szótárban található meghatározás alapján „Elsősorban egy olyan szakemberréteg magját jelenti, amelynek lehetősége és hatalma van mások cselekedeteit ellenőrizni és befolyásolni.” A meghatározás emlékeztet bennünket arra, hogy ez a réteg nem csak a gazdasági szférában van jelen, hanem a társadalom egyéb területein is. A káderek kialakulása mögött a *társadalmassodás* folyamata húzódik meg. A fogalom német eredetű (Vergesellschaftung), és sűrűn fordul elő Marx, Keynes, Max Weber és más jelentős társadalomtudósok műveiben. A társadalmassodás olyan folyamatként értelmezhető, melynek során egy, a természettel való közvetlen kötelékeit megszakító közösség önálló létfeltételeit kialakítva biztosítja saját integrációját. Bár a folyamat kezdetben igen korlátozott, végeredményben mégis oda vezet, hogy a közösség a kohézió megteremtése érdekében egyre kevésbé támaszkodik az olyan természetes (vérségi) kötelékekre, mint a család, a rokonság vagy a klán. Ehelyett az egyén társadalmi kötődését egyre inkább a közösség létfeltételeit megteremtő tevékenységben elfoglalt pozíciója határozza meg. Ez a tevékenység a legtagabb értelemben vett termelési folyamat. Nem

véletlen, hogy a fenti szerzők *társadalmasodáson* általában a *munka társadalmasítását* értették.

A munka társadalmasításának két szakasza különböztethető meg, a második szakasz pedig két további integrációs formára bontható. Az első szakaszban a munkamegosztás csak a vérségi, „természetes” alapon szerveződő embercsoport keretein belül maradvá érvényesül. Ez mindegyik korai közösségre érvényes, egészen a vallási csoport vagy a nemzet „*elképzelte közösségéig*” (a fogalom Benedict Anderson által használt értelmében – Anderson 1983). A második, fejlettebb szakaszban a munkamegosztás addig a pontig jut, hogy az általa létrehozott kötelek túllépi bármely elképzelhető „természetes” közösség határait. (Ez az átmenet ténylegesen az „elképzelte közösségekben” belül bontakozik ki először.) Az egyének közötti viszonyok ekkor szerződéses formát öltenek: a „közösség” (Gemeinschaft) háttérbe szorul, és átadja helyét a társadalomnak (Gesellschaft). (Weber ugyanakkor azt állítja, hogy a „szerződéses jellegű” társadalmasodással párhuzamosan tovább folytatódik egy „közösségesedési” folyamat is – Weber [1921] 1976: 21). Sőt egyesek szerint mára az állam működésének alapjál szolgáló társadalmi kötelek is egy „üzleti vállalkozás belső viszonyaihoz” váltak hasonlóvá (Palan 2003: 159).

A második szakaszban az egyének egymás közötti viszonyai alapvetően két módon határozódhatnak meg. Vagy tudatos társulás révén (*tervezett társadalmasítás*), vagy a piacon keresztül (*piaci társadalmasítás*). A tervezett társadalmasítás magában foglalja a munkafolyamat tudatos szervezését, irányítását és ellenőrzését, a munkafolyamaton belüli feladatmegosztás kialakítását. Ez feltételezi, hogy a „munka” fogalmát mindig a lehető legtágabban értelmezzük, úgy, mint az emberiség totális természetátalakító képességének kibontakozását, valamint az e célból létrejött társadalmi szervezet működtetését (és a szervezeten belüli viszonyok újratermelését). Ebből viszont az is következik, hogy a tervezett társadalmasítás kiterjedhet a normatív szférára és a tőkére is (ahogy ez a részvénytársaságok vagy a

nyugdíjalapok esetében valóban meg is történik). Az igazgatási káderosztálynak a fenti felosztásban a végrehajtói szerep jut: tervezési, irányítási és ellenőrzési feladatok ellátására hivatott.

A fejlett szakaszon belül a társadalmasodás másik formája a *piaci társadalmasítás*, a társadalom objektív integrációja, melyben a munkamegosztást ellenőrizetlen piaci mechanizmusok határozzák meg. A piaci mechanizmusokon keresztül elért társadalmi integráció alapelve ezért valójában a bizonytalanság. Ennek ellenére a piaci viszonyok kiterjesztésében (azaz bizonytalanság *létrehozásában* privatizáción és dereguláción keresztül) a káderosztály is szerepet kell, hogy vállaljon (erről bővebben fogok szólni az utolsó fejezetben). Kétségtelen, hogy tőkés viszonyok között mindig a piaci társadalmasítás fogja meghatározni az alapvető kereteket, és csak ezek közt lehetséges a tervezett társadalmasítás bármilyen formája (például a vállalaton belüli tervezés). Ezért a piaci integráció működési szabályai (amelyek például az *elidegenülés* társadalmilag meghatározott jelenségét eredményezik, melynek során az egyén elveszti saját létfeltételei feletti fizikai és mentális kontrollját) bármikor felülírhatják a gazdaság és társadalom „tervezett”² egységein belül végbemenő folyamatokat. A káderosztály és a társadalmasodás kapcsolatát tehát úgy foglalhatnánk össze a legjobban, hogy alapvetően a tervezett társadalmasítás miatt van szükség menedzserekre, a munkásosztály és a menedzszeri káderek szembenállása viszont a piaci társadalmasítással magyarázható, amely az egész rendszert meghatározó tőkeviszonyok inherens része.

Ahogy erre fentebb utaltunk is, már Marx felfigyelt annak a majd a 19–20. század fordulóján kiterjedő folyamatnak az első jeleire, melynek

² Ez az egyik oka annak, hogy például az üzemeket a tőketulajdonosi érdekeket képviselő menedzsment irányítja, kirekesztve a munkavállalókat a termelést érintő döntések meghozatalából. Ugyanakkor ez a kirekesztés teljes mértékben illeszkedhet a 'tervezett társadalmasítás' alapelveihez.

során elterjedt a részvénytársasági forma, és élre tört az ahhoz közvetlenül kapcsolódó menedzseri káderosztály. Hozzá kell tennünk, hogy ebben az időszakban a menedzseri mellett egy politikai-ideológiai káderosztály is létrejött. Így nem véletlen, hogy a klasszikus *elitelméleteket* kidolgozó, a hatalmi technikákat a machiavellii tradíció alapján vizsgáló politikatudósok (Pareto, Mosca és Michels) műveiben egyértelműen felfedezhető a politikai káderosztályra való utalás. Gaetano Mosca 1896-ban megjelent fő művében, a „Politikatudomány alapjai”-ban (*Elementi di scienza politica*, angol fordítása igen féltrevezetően *Az uralkodó osztály [The ruling class]* címet kapta) megkülönbözteti „az uralkodó osztály második rétegét”, melynek feladata gondoskodni bizonyos „politikai formulákról”, hogy a számszerűleg kisebbségben levő uralkodó osztály ennek segítségével tudja leküzdeni a választói tömegek által felé intézett kihívást. Ez a második réteg áll a káderekből:

Ők alkotják az általános vezetőgárdát, akik képesek befolyásolni a választópolgárok politikai nézeteit és szavazói magatartását. Ebből a rétegből kerülnek ki a politikai tömörülések irányító testületeinek tagjai, a politikai gyűléseken fellépő szónokok, az újságírók és kiadók, valamint az a kisszámú értelmiségi, akik képesek önállóan véleményt alkotni, [...] így lehetőségük nyílik érdemben befolyásolni az önálló véleményalkotásra képtelen többség viselkedését (Mosca [1939] 1896: 410).

Így jutottunk el ahhoz a kérdéshez, hogy miképp lehet összeegyeztetni a szélesebb kiterjedésű második rétegből rekrutálódott „általános vezetőgárda” által kidolgozott „politikai formulákat” azokkal a hosszú távú stratégiákkal, amelyeket az üzleti elit határoz meg tárgyalótermi vitákon vagy a Bilderberg- és ICC-üléseken (ahol persze az „általános vezetőgárda” is képviselteti magát). A kérdés megválaszolásához segítségünkre lehet Gramsci modern *értelmiség-felfogása*, amelyben a káderek szerepét az osztályviszonyok alakításának szempontjából közelíti meg (Gramsci [1935] 1971; Konrád és Szelényi 1981; Gill 1990: 46–54). Szerinte az események hátterében továbbra is megtalálhatjuk az uralkodó osztály *felső* rétegét, a tőke valódi tulajdonosait, akik viszont túl kevesen vannak ahhoz, hogy közvetlenül kormányozzanak és irányítsák a gazdaságot, ezért kénytelenek mindkét feladatot a káderekre delegálni.

Ezek után szintetikus értelmezést kell adnunk arról, hogy a tőkés uralkodó osztály és a mögötte álló politikai-gazdasági káderek hogyan elegyítik a hosszú távú gazdasági stratégiákat (Bob Jessop szavaival a „felhalmozási stratégiákat”) egy adott politikai formulával (Jessop erre a Gramscitól átvett „hegemón projekt” kifejezést használja – Jessop 1983). A fenti összefüggés magyarázatául Ries Bode az *irányítás átfogó sémáinak* fogalmát dolgozta ki (hollandul: globale beheersconceptie) (Bode 1979). Az irányítási séma kifejezés egy olyan átmeneti szintézist jelöl, amely egyfelől meghatározott (pénzügyi, termelékenység, üzleti, nemzeti vagy világszintű) konjunktúraciklusok nekilendülése („momentuma”) során, a fellendülés időszakában feltáruló gazdasági perspektíva, másfelől bizonyos társadalmi erők arra való képessége közt jön létre, hogy ezt a perspektívát egy vagy több nemzetállam szintjén a társadalom egészére érvényes, általános és átfogó („komprehenzív”) programmá alakítsák. A feladat végrehajtásának terhe nyilvánvalóan a káderekre hárul (mind a vállalati, mind a politikai, az ideológiai és a médiaelitre). Mindazonáltal az osztályokat ebben az esetben nem szabad monolit képződményekként kezelni, hiszen a konjunktúrális ciklus minden egyes nekilendülési szakasza más-más csoportokat fog mobilizálni az adott osztályon belül. Például a pénzügyi alapú fellendülés során a tulajdonosi réteg, a bankárok és az államapparátus pénzügyi tisztviselői lesznek meghatározóak, míg a vállalati menedzsment, a munkaszervezési és értékesítési szakemberek tevékenysége akkor értékelődik fel, ha a termelékenység növelése a fő cél. A folyamatosan alakuló és soha nem statikus megosztottság miatt javasoljuk a *frakciók* (osztályfrakciók és tőkés frakciók) kifejezés használatát. A tőke a társadalmi és a természeti viszonyokra egyaránt kiterjedő totális *szabályozó hatalom* (discipline) (Marx [1857] 1972: 302–3; vö. Gill 1995), az osztályviszonyok kizsákmányolást lehetővé tevő alapvető mintáinak fenntartása érdekében azonban ezt a szabályozó hatalmat a folyamatosan változó viszonyokhoz igazított rugalmassággal és dinamikával kell érvényesíteni. [...]

Rudolf Hickel (Hickel 1975) szerint az egymással *versengő* piaci egységek (a marxi terminológiában „egyéni tőkések”) frakciók formájában képesek összehangoltan cselekvő osztályként fellépni, így jöhet létre tőkés érdekcsoportokból a tőke, mint kollektív társadalmi erő. Ebből a célból a vállalatok, valamint a tőkeérdekek egyéb képviselői (például a magánbefektetők) közös működési elvek és közös projektek mentén fognak össze, mint a projekt pénzügyi hátterének megteremtői, a termelés folyamatának szervezői, exportőrök vagy részvénytulajdonosok (Granou a fentiek mellett megkülönböztet egymással párhuzamos állami és magán frakciókat. – Granou 1977). Kijelenthetjük, hogy a tulajdonviszonyok kérdését leszámítva az „osztályérdekek” nem előre adóttak, hanem az általános politikai és gazdasági viszonyoktól függően, folyamatosan változnak (ilyen tényezők az osztályok közti erőviszonyok, az üzleti ciklus, illetve a nemzetközi kapcsolatok alakulása).

[...]

Ezen túlmenően arra is rá kell mutatnunk, hogy az érdekartikuláció irányítási sémán belül létrejött keretei nem pusztán a gazdasági érdekviszonyok visszatükröződései, hanem számos, a gazdasági kérdésekhez közvetlenül nem kapcsolódó közéleti vitatéma is meghatározhatja azokat, például a bevándorlás- vagy éppen a háborúellenesség. A közhangulat efféle sodródási szakaszai azonban nem véletlenszerűen, hanem mindig a társadalmi erőviszonyok eltolódása nyomán következnek be, és összekapcsolódnak olyan gazdaságpolitikai kérdésekkel, mint például a közkiadások visszafogása, amivel az adott állam a magas kamatlábakat és alacsony inflációt szorgalmazó, gazdaságilag befolyásos „pénztőkés” osztályfrakciónak és az általa vezetett érdekközlésnek is kedvére tehet. Ebben az esetben a gazdasági determinációk összeolvadnak a társadalom felső rétegei mellett a népesség többségének általános attitűdjeivel is. Egy irányítási séma megszilárdulása inkább implicit, mint explicit folyamat, a végeredmény inkább egy gondolkodási keret, mintsem egy pozitív program létrejötté. Pierre Bourdieu ezt

nevezi a „politikailag elgondolható” szférájának, „legitimate problematicnak”³ (Bourdieu 1979: 465). Amint egyes osztályokat felbátorít (és nem mellékesen másokat elbizonytalanít), hogy megérezték az irányt, amely felé a társadalom egésze halad, máris lehetőség nyílik az osztály- vagy „frakcióhelyzetét” tudatosan felvállaló értelmiség beavatkozására, amelynek eszközei az olvasói levelektől a rágalomhadjáratig terjednek. Elvégre mindig az árral együtt úszni a legkifizetődőbb. A fenti gondolatmenet alapján a centrumállamok társadalmainak előregedése egyrészt a közvélemény által valóban érzékelhető probléma, másrészt jó ürügyül szolgál a nyugdíjrendszer további privatizálására és a magánnyugdíj-pénztárak nyugdíjkifizetéseinek csökkentésére. Ezzel szemben a nyugati államok népességének nagyarányú bevándorlás miatti „megfetalodása” sokkal kevesebb figyelmet kap, de a jövőben könnyen szolgálhatja egy új, ipari alapú érdekközpont felémozdulását.

Bode nagyon helyesen mutat rá, hogy még az érdekközpontok magját alkotó, az irányítási sémák gazdasági logikáját biztosító erőknél (fenti példánkban bankok, brókerházak és biztosítótársaságok csoportjainak) is magas árat kell fizetniük azért, hogy partikuláris érdekeik a társadalom egészének, általános érdekeiként” jelenjenek meg. Mihelyt koalícióépítésre kényszerülnek, egyéni motivációikat egyre kevésbé követhetik nyíltan és közvetlenül. A kezdeményező csoportnak az

³ Bourdieu a társadalmi osztályok habitusának kategóriáján keresztül mutatja meg, hogy a nagyobb társadalmi változások milyen módon befolyásolják az osztályok pozícióját és attitűdjeit. Bourdieu ezt az alábbiakban fejti ki: „A gazdasági és társadalmi feltételek egyrészt a társadalmi valóság és a vágyak közötti különbség alapját képezik, másrészt közvetítenek is a két szféra között, meghatározva a köztük fennálló viszonyok tudatosulásának módjait. A két szféra közt kialakult kapcsolatok így nagyon szorosan kötődnek a társadalmi térben lehetséges pozíciókhoz: ezek alapján a fenti módok éppen hogy illeszkedni tudnak a különböző osztályokra és osztályfrakciókra jellemző diszpozitív rendszerekhez (habitusokhoz)” (Bourdieu 1979: vi).

egyre nagyobb számú tőkés és egyéb társadalmi frakció bevonásával párhuzamosan (legalábbis részben) fel kell függesztenie működésében a profitmotívumot.

[...]

Az irányítási séma kifejezés legnagyobb előnye, hogy újrakonfigurálva egyesíti a gazdasági és politikai, az uralkodási és irányítási, a tőke- és káderszemponyokat (a holland eredeti *beheersconceptie* nem csak stilisztikailag helyesebb, hanem azt a kettősséget is kifejezi, amely a fogalom két alkotóeleme, egyfelől a „*beheren*”, a gondoskodás értelmében vett igazgatás, másfelől a „*beheersen*”, az uralkodás vagy kormányzás értelmében vett irányítás közt megfigyelhető). Az irányítási séma Jessop „felhalmozási stratégia” és „hegemón projekt” fogalmait sűríti egybe, de ezenkívül magába foglal még egy harmadik dimenziót is. Ez pedig a társadalom egészének reprodukciós igényeire adott válaszokat öleli fel, többek közt a társadalom legszélesebb értelemben vett „biztonságigényére” adott választ. Ha ezt figyelembe vesszük, a „hegemónia” többé nem büvészmutatványként tűnik szemünk elé, még akkor sem, ha a tömegek beleegyezését sokszor valóban csak félrevezetés és megtévesztés útján lehet elnyerni, és a biztonsági és reprodukciós igények felemlegetése a közvélemény előtt pusztán az elterelő hadművelet része. Összességében az uralkodó osztály saját érdekeinek megfelelően igazgathatja a „társadalmat, mint egészet”, de nem teheti meg, hogy teljességgel lemondjon e feladat ellátásáról, hiszen hatalmának ez az egyik legfontosabb aspektusa. Az osztályuralom és a „társadalommenedzselés” feladatának kapcsolatát az irányítási séma kifejezés úgy ragadja meg, mint frakciók és osztályok állandó egyezkedési folyamatát, amelynek magját tőkés frakciók alkotják, [...] ugyanakkor szükség van más érdekek becsatornázására is, miközben az „élcsapat” egyre szélesebb körre terjeszti ki az igazgatást, beolvastva, kompromisszumra készítetve, vagy végső esetben kiszorítva a rivális nézeteket. A „hegemón projektek” mindig a belső körökből terjeszkednek kifelé, még akkor is, ha a mindennapokban azok leghűségesebb szószólói

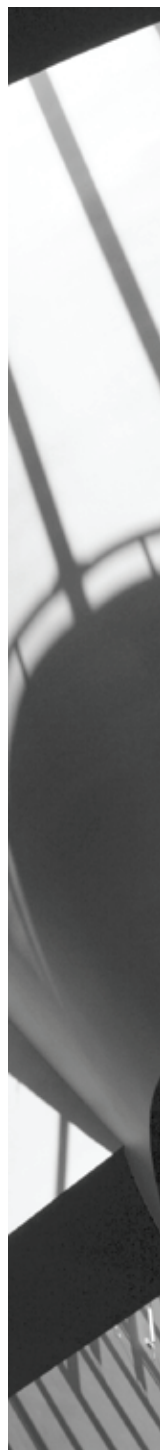

a perifériáról kerülnek ki (az eredetileg filmszínész Ronald Reagan vagy a karrierje kezdetén ambiciózus jogász Tony Blair esete jó példa erre).

[...]

Mivel egy igazgatási sémában helyet kap a „munka társadalmasításának” mindkét modern formája, tehát nem csak a tervezett társadalmasítás, hanem a piaci társadalmasulás (vagyis a társadalmi kohézió bizonytalanságon, szabályozatlan piaci mechanizmusokon alapuló megteremtése) is, ezért mindig lesznek a hatalom működésének felügyelhetetlen és kezelhetetlen aspektusai, amit csak ígéretekkel lehet elfedni. Ha támogatói bázisuk elér egy kritikus tömeget, még a legszélsőségesebb politikusok környezetében is megjelennek az éppen elfogadott igazgatási sémát képviselő tőkés frakciók: acélmágnások, bankárok, olajvállalkozók és médiamogulok, akik nagyvonalúan „elfogadják” a nekik felkínált bársonyszékeket, netán megelégednek annyival, hogy szoros kapcsolatot tartanak fenn a kormánnyal. A kormányalakítások időszakai, vagy még inkább az átmeneti, „szakértői” kormányok szerepe létfontosságú a probléma megértésének szempontjából (Fergusson 1995)⁴. Ugyanis ekkor hangolódik össze a konjunktúraciklus nekilendülési és a közhangulat alakulásának sodródási szakasza. Ezt viszont sosem szabad az összeesküvés-elméletek szintjén, egyes egyének vagy csoportok teljesen tudatos lépéseivel magyaráznunk, hanem olyan konfigurációnak kell tekintenünk, amelyben társadalmi erők közös célok elérésére egyesülnek, de a közös célok és a lehetséges szövetségesek nem előre adottak, hanem a konfiguráció kialakulása során határozódnak meg. A folyamat egy *hegemón rendszer* kiépülésével zárul le, amihez a néptömegek és a nemzetközi környezet támogatásának elnyerése egyaránt kapcsolódik. Ha a piaci logika kizárja az átfogó társadalmi tervezést, és ezáltal értelmét veszti a bizonyosságokra épülő politizálás, sőt bármiféle jövőre irányuló kötelezettségvállalás, akkor ezt a bizonytalanságot a kapitalizmus transznacionális jellege (karöltve a nemzetközi kapcsolatok geopolitikai aspektusaival) csak tovább fokozza. Gramsci hegemoniafogalma (amelyben a hegemon projekt az igazgatási séma egy konkrét megjelenési formája lehet) egy olyan uralmi formát jelöl, amelyben a fő kontrollmechanizmus a beleegyezés,

⁴ Igen érdekesítőek azok a történelmi munkák, amelyek bizonyítják, hogy Hitler hatalomra jutásakor, sőt még diktátorként is figyelembe kellett venni a német nagytőke érdekeit – elég Stegmann ebben a témában írt műveire utalnom (Stegmann 1976).

ami mellett a kényszerítés háttérbe szorul (legalábbis a világ gazdaság atlanti-liberális magterületén). Ráadásul a fentiek alapján nem véletlen, hogy Gramsci felfogásában a hegemonia sok esetben szükségszerűen olyan blöffökre vagy „tudatos találgatásokra” (calculated guesses) épül, amelyeket hihetővé kell tenni, hogy olyan anyagi erők látszatát keltsék, amelyek kényszerítően hatnak az egyénekre, legalábbis, amíg tart a beléjük vetett hit. Ez nem csak egy nemzetállamon belül, hanem transz- és internacionális szinten is érvényes. Ebben a kontextusban kell értelmeznünk Gramsci „Levelek a börtönből” című művének híres idézetét, mely szerint „minden »hegemon viszony« valójában *nevelési viszony*, amely nem csak nemzetet alkotó csoportok közt érhető tetten, hanem nemzetközi és világszinten is, akár nemzetnyi és földrésznyi civilizációk közt is” ([1935]1971: 350, kiemelés a hivatkozott szövegben; vö. Bieler and Morton 2003: 484–85). Emellett a társadalom egészének meggyőzése egy átfogó stratégia támogatásáról nem pusztán politikusi érveléstechnika kérdése, és ez az, amire az irányítási sémák kifejezés rá kíván világítani.

Összefoglalásként térjünk vissza ahhoz a megállapításhoz, mely szerint a munka társadalmasításának második szakasza kombinálja a piaci és a tervezett integrációs formákat. A tervezett társadalmasítás elősegítése érdekében létrejött egy új káderosztály, melynek feladata az integrációs struktúrák menedzselése az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően. Emellett létrejöttek az úgynevezett irányítási sémák is, melyek a társadalom egészére kiterjednek, és történelmileg adott feltételek között kialakítják a társadalmasodás piaci és tervezett, nemzeti és nemzetközi elemeinek egy meghatározott keverékét, amelyen keresztül a tőke és a Nyugat képes hatalmat gyakorolni a természet és a világ többi része felett. A következőkben fenti gondolatmenetemet a történelem konkrét példáival fogom igazolni, melyben a Nyugat vezényletével a nemzetállami határok közé szorított, tervezett társadalmasítást felváltotta a globális, piaci alapú társadalmasulás, és ezzel párhuzamosan a korporatív-liberális

irányítási séma helyére a neoliberális séma lépett. A fennálló körülmények között ez az eltolódás egy rendkívül kiszámíthatatlan globális környezetet eredményez, amelyet társadalmi szinten a szabályozatlan piaci erők és az elidegenedés ural. Ezzel szemben ki fogom fejteni, hogy a váltás ugyan valóban eddig sosem tapasztalt mértékben szolgáltatta ki az emberiséget a tőke kiszípolozó hatalmának és tette irányíthatatlanná a világot, mindazonáltal maga a tény, hogy bármiféle társadalmasodás az igazgatási káderosztály jelenlététől függ, megteremtí a lehetőséget ennek a végzetes folyamatnak a megfordítására.

[...]

A társadalmasodás jelenbeli ellentmondásai

E befejező részben emellett érvelek, hogy a globalizáció neoliberális változata által teremtett környezetben a tőkés hatalomgyakorlás kiterjesztéséhez és elfogadtatásához nélkülözhetetlen a káderosztály megfelelő csoportjainak szerepvállalása, ugyanakkor ez a tény számos ellentmondást hoz felszínre. Az ellentmondások részben a káderosztály „köztes” jellegéből származnak, hiszen a káderek egyszerre hordozzák magukon mindkét alapvető osztály jellegzetességeit: a tőketulajdonosokkal az irányítási feladatokban osztoznak, a munkásosztállyal pedig abban, hogy ők is „bérből és fizetésből élnek”. Témánk szempontjából talán fontosabb az a kettősség, hogy a modern káderosztály a tervezett társadalmasítás időszakában jött létre, ám jelenleg a transznacionális piaci társadalmasulás neoliberalizmus által meghatározott, sajátos történelmi környezetében kell kifejtenie működését. A piaci társadalmasulás előmozdításához nélkülözhetetlen a korábban a tervezett társadalmasítás ügyét képviselő káderosztály szerepvállalása, ám ebből egyértelműen következik az is, hogy az eredeti céloknak ellentmondva a szabályozás elemei keverednek a szabadpiaci elvekhez. Polányi híres aforizmája jut eszünkbe, miszerint „a *laissez-faire*-t tervezték, a

tervezést nem” (Polányi 2004: 187), bár Polányinál a fenti összefüggés osztálydimenziója háttérbe szorul (Halperin 2004). Továbbá, a tőke válsága (amely a társadalom és a természet tőkés hatalomgyakorlás miatti kimerülésének eredménye) már el is kezdte aláásni a káderosztály bizonyos részeinek lojalitását, megnyitva az utat egy alapvető, globális szintű politikai átrendeződés előtt.

Egy átfogó és hegemonikus irányítási séma, amely biztosítja az adott társadalom nemzeti vagy nemzetközi szintű, tervszerű kohézióját, nem alakulhat ki előzmények nélkül, egymástól elszigetelt kezdőpontokból. Ahogy mélyül a munkamegosztás, úgy sokszorozódnak meg a normatív struktúra fenntartásával, valamint a társadalom szövetének kváziorganizmus jellegű kölcsönző viszonyok felügyeletével kapcsolatos feladatok. Ennek következtében a káderosztály, mint a társadalom mindennapi működését irányító társadalmi osztály, egyre nagyobb súllyal tesz szert az osztálystruktúrán belül, egészen addig a pontig, ahol a mennyiségi növekedés már minőségi változásba csap át. Azt is mondhatnánk, hogy az irányítási séma egy legtöbbször „semlegesnek” képzelt, de mindenféleképpen használatban lévő működési szabálykészlet bizonyos elhajlása vagy átpolitizálódása. E hallgatóságos előfeltevés nyer megerősítést, amikor – politikai válságok idején – „technokrata” kormányzatot követelnek: mintha lehetne osztálytársadalmat az osztályjellegzetességek számításba vétele nélkül működtetni. Ez a hosszú távú trend hat az uralkodó osztály azon képességére, amellyel a menedzseri-irányító káderosztályt fegyelmezi, ahogyan ez nyilvánvalóvá vált az 1980-as és 1990-es évek neoliberais ellenforradalmával.

Az Új Nemzetközi Gazdasági Rendre (ÚNGR), és a hozzá kapcsolódó projektekre adott válasz háttérében az az illúzió állt, hogy a globális gazdaság és politika tervezett társadalmasításának folyamata visszafordítható. Az 1970-es években az ENSZ égisze alatt született, a nemzetközi gazdaság tárgyalásos-politikai alapú megszervezését célzó javaslatok azzal fenyegettek, hogy nemzetállami szinten a tőkével szemben előretörnek a

gazdaságszervezés alternatív modelljei, miközben a nemzetközi viszonyokat befagyaszttják, a nemzetek gazdasági szuverenitására épülő formális minták alapján. Amikor az 1980-as években, a Reagan- és Thatcher-korszakban a piac ismét minden társadalmi tevékenység fő rendezőelvévé vált, a piaci társadalmasulás világgazdasági és nemzetállami szintű koordinációs formáinak visszaállításával párhuzamosan az elmozdulás másik fő aspektusa a tervezett társadalmasítás trendjének visszaszorítására tett kísérlet volt. [...] A neoliberais irányítási séma a tőzsdén és a származékos piacokon újból aktivizálódott járadékos osztály körül összpontosul, fő jellemzői a járadékos osztály igényeinek megfelelő, nemzetközi termelési láncok mentén felosztott ipari termelés, és a piac, mint a társadalmi szerveződés központi elve felé való általános eltolódás.

[...]
Ám a piac által vezérelt világgazdasági integráció stabilitása – a neoliberalizmus pártfogóinak (Fukuyama 1995) ígéretei ellenére – csalókanak bizonyult. Ahogyan a korábbi harmadik világ és a szovjet blokk társadalmi közül egyre többen pusztító egyenlőtlenségek uralkodnak el, társadalmon belüli erőszakot, környezetpusztítást, új háborúkat és menekülthullámokat kiváltva, felvetődik a kérdés, hogy ha a közelmúlt fejleményeinek fényében a neoliberais irányítási séma szemmel láthatólag alkalmatlannak bizonyult a problémák kezelésére, hogyan biztosítható egyáltalán a világgazdaság működtetése? Nem úgy tűnt, hogy a fenti kérdést bárki is figyelembe vette volna a „vak” piaci társadalmasulás transznacionális szintű visszaállításának első szakaszában. A tőkés hatalomgyakorlás visszaállítása, amely nagyobb mozgásteret biztosít a magánvállalatoknak, az újjáéledt járadékos osztálynak és a hozzájuk kapcsolódó tőkepiacoknak, sikeresen felborította az osztálykompromisszum és a tervezett társadalmasítás alapelveit. Amikor Paul Volcker, a Federal Reserve elnöke 1979-ben drasztikusan csökkentette a pénzkínálatot, és ezzel felmondta azt az egyre ingatagabb keynesiánus gazdaságpolitikai maximát, mely szerint a globális

gazdaság működőképességét olcsó hitelekkel kell fenntartani, egy csapásra ellehetetlenült a szovjet blokk és az el nem kötelezett országok inflatorikus finanszírozásra épülő iparosítási és ipari modernizációs politikája, valamint kitört a globális adósságválság. Ez egyúttal lehetővé tette, hogy az időközben a neoliberalizmus hívévé vált Bretton Woods-i intézmények deregulációs és privatizációs recepteket erőltessenek az eladósodott államokra (Lipietz 1984). A fenti intézkedéseknek köszönhetően sor kerülhetett a földgolyó hatalmas befektetési terepként való felszabadítása. Mivel a [középosztály] adóladásai és a tőkepiac kényszerítő hatalma tulajdonképpen aláásták az állam szerepét az ipari fordizmus alatt kialakult osztálykompromisszum fenntartásában, a kormányok egyre inkább a tőke teljes, globális szintű szuverenitásának visszaállítására mellett elkötelezett erők befolyása alá kerültek. A gyakorlatban arra kényszerültek, hogy egymással versenyezve a globális tőkeáramlásokat a saját területükön lévő „munkaerő-csoportosulásoknál” horgonyozzák le (Palan és Abbott 1996: 36–39).

[...]

A piaci társadalmasság nemzetközi liberalizáció kontextusában végbemenő újbóli felerősödése felszínre hozza azt a káderosztályt is, amely az egykori falusi nótáriusokhoz vagy a városi hivatalnokokhoz hasonló funkciókat tölt be. Persze a káderek nem egy csendes atmoszférában, helyi előjárókként végzik munkájukat, hanem mint a globális küzdőtér rendkívül dinamikus szereplői. A 19. századi professzionális közvetítő réteghez hasonlóan, a neoliberalis globalizáció és a piaci társadalmasság viszonyaiból előlépve, ez a káderosztály is rendelkezik a közhatalom bizonyos vonásaival, annak ellenére, hogy tagjai általában *nem* állami alkalmazottak, hanem önfoglalkoztatók vagy társas vállalkozásokban dolgoznak. Cutler és társai (Cutler et al. 1999: 10) nemzetközi magánhatalomról szóló tanulmányukban az alábbi gazdasági szereplők alkalmazottait sorolják az új menedzseri káderosztályhoz: „koordinációs szolgáltatásokkal foglalkozó cégek, multinacionális jogi, biztosító, menedzseri

tanácsadó cégek, hitelminősítő intézetek, tőzsdék, pénzügyi klíringházak”. Természetesen bizonyos mértékig fennmaradtak a régi típusú hivatalnokok és szakemberek, bár egyre erőteljesebb nyomás nehezedik rájuk a nagy cégekbe való beolvasás, illetve a tárgyalásos bérmegállapodások elfogadásának irányába. A másik lehetőség számukra az állami tisztségviselői státusz. Azonban az új káderosztály által a globális piaci társadalmasság keretében elvállalt feladatok célja valamennyi társadalmi szereplő viselkedésének a neoliberalizmus elvárásaihoz való igazítása. A társadalom „szabványosítását” a „legjobb gyakorlatok” módszerének segítségével igyekeznek megvalósítani, amely sokszor a kizsákmányolás legszélsőségebb formáit eredményezi (vö. a Motorola „globális teljesítménymérés-programjával”, Sklair 2001: 5. fejezet). A „legjobb gyakorlatok” és a *benchmarking* menedzsmenttudományon belül kialakult fogalma futótűzként terjedt végig az egész társadalmon, eljutva egészen a politikai szféráig, hogy teljességgel depolitizálja a közpolitikai döntéseket és a közigazgatást. Motiváció vagy elért eredmény formájában az adott „legjobb gyakorlat” lesz az egyedül elfogadott politikai norma, amely felváltja a politikai programok konkrét társadalmi csoportok szükségleteinek figyelembevételével, nyilvános vita útján formálódó céljait. A „kormányzás” fogalma ebben a kontextusban úgy jelenik meg, mint a tanácsadó cégek, hitelminősítők, és egyre gyakrabban a multilaterális intézmények elvárásainak megfelelő adminisztratív gyakorlatok készlete (Sinclair 1994; Tidow 1999: 308–9).

[...]

Mindazonáltal a neoliberalis koncepcióban ezen a ponton komoly ellentmondást találunk. A tervezett társadalmasság folyamatjellegének (flow) – ami a vállalaton (vagy a korporatív liberalizmus időszakában a nemzetgazdaságon) belül társadalmassított munkát jelenti – egy adott pillanatban ismét felszínre kell törnie az új, transznacionális környezetben is. A szociális védelemnek a korporatív liberalizmus időszaka alatt kialakult kumulatív folyamatait támadó neoliberalizmus

nem teheti semmissé a munka társadalmisítási folyamatának egészét. A neoliberais ellentámadás valóban sikeresen aláasta a globális gazdaságirányítás ÚNGR-javaslatokban felvázolt, államok által közvetített, ENSZ-felügyelet alatt álló tervét. A technológiai forradalom (a személyi számítógép elterjedése) és a tőkepiacok robbanása erősítette ezt a rohamot, hozzájárulva a magánvállalkozók és a karcsúsított állam híveinek látszólagos diadalához. Ám rövid időn belül nyilvánvalóvá vált a munka társadalmisításának objektív valósága, és miközben a világgazdaságról folyó hivatalos diskurzusban a deregulációra, a privatizációra és a tulajdonlás kérdéseire helyeződött a hangsúly – a másik oldalon újra kitűnt a szabványosítás, a hálózatok, a kompatibilitás és a tervezett társadalmisítás egyéb aspektusainak jelentősége (Costello 1989: 3–5). Ez már a neoliberais átrendeződés első évtizedében kihatott a tőkekörforgás globális formáiban megfigyelhető trendekre is.

1982 és 1990 között az ipari termelés 4,7%-kal nőtt, míg a késztermékek kereskedelme 6,9%-kal; eközben a nemzetközi pénzügyi körforgás, ahonnan a harmadik világ és a szovjet blokk felzárkóztató iparosodása finanszírozódott, tulajdonképpen összeomlott. Mindeközben a transznacionális vállalatok közvetlen tőkebefektetései évi 20%-kal emelkedtek.⁵ Továbbá, ahogy Stopford és Strange (Stopford–Strange 1991: 14) megállapították, az 1980-as évek közepén a nemzetközi termelés volumene először haladta meg a nemzetközi kereskedelmét, és ez „minőségileg a korábbiól eltérő kapcsolatokat teremtett a fejlett országok között”. Tehát a vállalkozói szellem és a szabad piacok körüli retorikai felhajtás közepette a nemzetközi munkamegosztás valójában a transznacionális vállalatok leányvállalatai közötti munkamegosztás felé mozdult el. Ezzel összhangban a munka társadalmisításának folyamatlogikája tovább erősödött, sőt talán éppen ez vált a globális tőkemozgások vezérelvévé. Tehát a tervezett társadalmisítás visszatért a hátsó ajtón, a káderosztály felügyelete alatt, amelynek feladata pedig éppen a piaci hatalomgyakorlás biztosítása lenne.

[...]

A munka nemzetközi társadalmisításának egyik lényeges eleme az „*entreprise resource planning*” (ERP) rendszer használata, amelyben a tervezési elv teljes mértékben visszaköszön. Az ERP célja, hogy ellássa a vállalatokat egy, valamennyi működési terület irányítási feladatait lefedő belső rendszerrel.

⁵ A WTO adatai a Financial Timesban, 1998. május 18.

Az ERP „szoftvermodulok integrált készlete, amely az irodai »háttér munka« összes szervezetben belüli funkcióját automatizálja, kiterjedve a gyártásra, az értékesítésre, a pénzügyekre, a beszerzésre, az eladásokra és az emberi erőforrás-menedzsmentre is”⁶. Az információs technológia optimális használatával az ERP „lehetővé teszi, hogy az információ felváltsa a leltározást” (Lawton és Michaels 2000: 63). Ez természetesen csak egy, ugyanakkor nagyon szemléletes példa arra, hogyan terjed ki a társadalmisítás folyamatorientált logikája a vállalatok működésére. Mivel minden „folyamat” magában foglalja a tőkés hatalomgyakorlás kiterjesztésének és a lehetséges ellenállás elsimításának igényét, és mivel a lehetséges küzdelmek kimenetele nem bízható a véletlenre, ezért az átfogó globális szabályozás létrehozása feltétlenül szükségessé vált. Az ERP evolúciója is ezt a pályát példázza.

[...]

A munkafolyamatok globális integrációjának fontos vetülete a világméretű termék-szabványosítás. Ennek alapfeltételei a kínálat biztosításának automatizált formái és az ERP. A szabványokat három genfi székhelyű szervezet alakítja ki és ellenőrzi: az Organization for Standardization (ISO), az International Electrotechnical Commission (IEC) és az International Telecommunications Union (ITU). Együttesen ők teszik közzé a nemzetközileg elismert szabványok 96%-át. Annak ellenére, hogy az ISO és az IEC nem kormányzati szervezetek, az ITU pedig az ENSZ szakosított szerve, ahogy a kereskedelmi akadályok elmozdításával szükségessé vált a világméretű szabványosítás, a három szervezet növekvő mértékben működik együtt. Az általuk kialakított normák és standardok szintén a globális gazdaságirányítás folyamatjellegét erősítik.

[...]

A káderosztály tagjai, dolgozzanak akár az irányítási formákat és normákat meghatározó

nemzetközi magán- vagy közszervezetekben, akár közvetlenül a kialakulóban lévő gazdasági rendszer folyamatorientált irányításában, legtöbbször nem otthon ülnek a tőzsdei híreket figyelve. A tőketulajdonosok (a tőkdinasztiák tagjai és az átlagos részvényesek) nyugodt életritmusával szemben a globális politikai és gazdasági szféra mozgékony és dinamikus részét képezik. Ők érvényesítik a „legjobb gyakorlatok” elvéből származtatott normákat világszerte, és ezért jelen kell lenniük mindazokon a helyszíneken, ahova ezeket a normákat ki kívánják terjeszteni. Ez igaz a piaci társadalmisulás keretei közt a magántőke támogatására létrejött koordinációs cégekre, és a munka társadalmisításának folyamatlogikájához igazodó, a termelés globális hálózataiban aktív káderekre is. A normák, amelyeket ők határoztak meg, és amelyeket nekik is be kell tartaniuk, egyre inkább összeforrnak egymással – és a folyamatorientált gazdaságirányítás kialakulásával párhuzamosan a munka tervezett társadalmisítása válik meghatározó momentummá. Ez, akár csak az ÚNGR időszakában, a tervezett és a piaci társadalmisulás arányának eltolódásával „fenyeget”, az utóbbi kárára.

Am az újrendeződésért és az új orientációk megjelenéséért felelős folyamatnak, amelynek alanyát a mai káderosztály különböző frakciói jelentik, egy másik vetülete is van. Az életének nagy részét repülőn töltő új menedzseri réteg (és ez ismét hasonlóképpen érvényes a tanácsadókra és a többi „modern előljáróra”, a szabványosítással foglalkozó káderekre, a vállalatirányító menedzserekre és a multilaterális szervezetek kádereire) mozgékony-sága és sokat dicsért világpolgári habitusa azt eredményezi, hogy ez a réteg sokkal közvetlenebbül szembesül a neoliberalis tőkés hatalomgyakorlás bolygónkat egyre inkább kimerítő természeti és társadalmi következményeivel (Brennan 2000). Vajon ez azt is jelentheti, hogy a káderek készek lesznek szembeszállni azokkal az emberiség túlélésére leselkedő veszélyekkel, amelyekért a fennálló gazdasági rendszer a felelős? A neoliberalis irányítási séma azok akaratát tükrözi, akik különböző okokból le akartak térni a korporatív liberalizmus egyenlőbb nemzeti és világtársadalom felé vezető

⁶ Az ERP definícióját a Financial Times 1999. december 15-i számából vettem át.

újtjáról. A korporatív liberalizmus nem melleleg részben olyan radikálisan irányításpárti teoretikusok úttörő tevékenységére épült, mint Polányi vagy Keynes, akik műveikben megfogalmazták a menedzseri (nem szocialista) forradalom programját. A neoliberalizmus akkor tört előre, amikor felbomlott a háború utáni gazdasági rend fordizmusra épülő osztálykompromisszuma, és a nemzetközi pénzmozgásokra vonatkozó korlátozások is feloldásra kerültek. Ugyanakkor a 19. századi liberális internacionalizmus, vagy kis túlzással a „kalandorkapitalizmus” korának visszaállítására tett kísérlet a közelmúltban zátonyra futott. A létrejövő globális gazdaság realitása sokak várakozásait felülmúló gyorsasággal hozza ismét felszínre azokat a dilemmákat, amelyekkel a tőkésosztálynak nemzeti szinten már az 1960-as és '70-es években szembesülnie kellett.

Véleményünk szerint ma már nincs értelme egy bizonyos osztályt annak inherens tulajdonságai alapján az emberiség megmentőjeként azonosítani úgy, ahogyan ezt egykor a szocialisták tettek, amikor reményeiket a munkásosztályba helyezték. Polányi ([1957] 2004: 200), aki tipikusan irányítási szemléletű gondolkodóként inkább a kollektív, „rendszerteremtő” igényeket részesítette előnyben az osztályszempontokkal szemben, helyesen érvelt, amikor ezt írta: a „kihívás” a társadalomnak mint egésznek szól, a „válasz” viszont csoportokon, frakciókon és osztályokon keresztül érkezik (vö. Halperin 2004). Marx is azt írja a forradalmi osztályról egyik korai művében, hogy az „felszabadítja az egész társadalmat, de csak azzal az előfeltétellel, ha az egész társadalom ezen osztály helyzetében van” (MEM 1: 387). Ezért semmiféle utópiát nem szabad egy meghatározott osztályra vetíteni. Mindazonáltal a „társadalmat érő kihívás” az új káderosztályban egy olyan erőre található, amely kulcsszerepet játszhat a „válasz” kialakításában. Ahogy a nála jelentősebb erők egyre több globális szerepet delegálnak a menedzseri rétegre, az egy olyan pozíció felé mozdul el, amilyenben „a társadalom egésze található”. A káderosztály szétterjedése a világon és az egyre fokozódó igény a szabványok által biztosított és

állandósított üzleti gyakorlat iránt – mind-mind e folyamat részei. A káderosztálynak nem csak az olyan transznacionális kapitalista hálózatokkal vannak összeköttetései, mint a Világ gazdasági Fórum (amely nagymértékben a „hálózati társadalom” körüli felhajtás forrása, egyben erősen rokonítható a menedzsmen és a tanácsadói üzletággal; <http://www.weforum.com> [2004. február 4.]), hanem a civil szervezetekkel (NGO-kkal) is. A spektrum különböző pontjain a káderosztály tagjai bekerülnek a szabványosítás és standardizáció folyamataiba, amelyek aláássák a független vállalkozó fogalmára épülő gazdaság szemléletet, sőt sok esetben megrengetik a tőkés hatalomgyakorlás alapelveit is, aminek következtében a káderek fogékonyvá válnak azokra az érvekre, amelyeket a társadalmi ellenállás antiglobalista mozgalmainak értelmiségi aktivistái fogalmaznak meg (Ruppert 2000).

A káderosztály jelenléte a „legjobb gyakorlatok” alkalmazásának forró pontjain egyre inkább azt jelenti, hogy a káderosztálynak közvetlenül kell szembesülnie a legjobb gyakorlatok alkalmazása során kialakult „problémás pontokkal”. Azzal a különbséggel, hogy a „problémás pontokon” általában nem a koordinációs szolgáltatásokat ellátó, MBA fokozattal rendelkező kádereket találjuk, hanem helyettük egy kiegészítő, ám hasonló társadalmi háttérrel és társadalmi profillal rendelkező „puha” tanácsadói réteget. Ide tartoznak belső különbözőségeik ellenére a társadalom és természet tökefelhalmozás eredményeként mutatózó kimerülési tüneteinek stabilizálásában közvetítő szerepet vállaló NGO-k (Hirsch 2002: 205–6). Ugyanakkor az üzleti menedzsmen káderei is kezdik felismerni, hogy számos recept, amelyeknek végrehajtása az ő feladatuk lenne, a világ összeomlását okozhatja. [...] Emellett egyes nemzetközi szervezetek, mint a Világbank „eretnek” nézeteknek otthont adó környezetvédelmi főosztálya, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO), az OECD Emberi Erőforrás- és Munkaügyi Főigazgatósága, az ENSZ Gyermekalapja (UNICEF) és Fejlesztési Programja (UNDP), az Európa Tanács, valamint bizonyos mértékig az Európai Unió a

neoliberális irányelveket igencsak átformálva ültetik át a gyakorlatba, ezért az ezekben dolgozó kádereket a neoliberalizmus ellenzékének potenciális szövetségeseiként kell számon tartanunk. Egy magas rangú világbanki tisztviselő nemrég például azt javasolta, hogy hozzanak létre egy olyan értékelő szervezetet, amely a kormányok és a vállalatok tevékenységét nem a profitigények kielégítése szempontjából rangsorolja, hanem az alapján, hogy mennyire tartják be az emberiség fennmaradása szempontjából létfontosságú normákat (Richard 2002).

Tehát igazat kell adnunk Deaconnak (Deacon 1997: 218), aki szembeszegül azzal a pesszimista felfogással, mely szerint a Bretton Woods-i intézményektől és az egyéb nemzetközi szervezetektől semmi jót nem várhatunk. „A tapasztalat azt bizonyítja, hogy *jelenleg* komoly [ideológiai küzdelem] folyik a nemzetközi intézmények között és azokon belül; emellett tény az is, hogy a munkavállalói érdekképviselők közvetlen vagy munkaügyi minisztériumi közvetítőkön keresztül támogatása azt jelzi, hogy a nemzetközi szervezetek szoros kapcsolatot tudnak kiépíteni a helyi társadalom erőivel; valamint az is egyértelmű, hogy a nemzetközi NGO-k és a helyi civil társadalom viszonyának kérdése a közelmúltban kibontakozott pozícióharc részét képezi.”

Ahogy kezd leáldozni a kapitalizmus csilloga, és a határtalan jólét hozzá kapcsolódó ígérete is hitelét veszti, úgy nyílik meg a lehetőség arra, hogy a jelenleg *a tőkeérdekeket képviselő*, de a világtársadalmat teljesen átszövő és

működőképes egészként egyben tartó „*kemény*” vagy „*puha*” tanácsadói hálózat alternatívák megfogalmazására képes csatornává váljon, de legalábbis hozzájáruljon ilyen alternatívák megfogalmazásához. A káderosztály elkötelezettsége a magántulajdonon alapuló termelési mód mellett inkább ideológiai, mint materiális alapú, és a kapitalizmus válsága könnyen erodálhatja ezt a lojalitást. A tervezett társadalmisítás, a piaci társadalmisulással szemben (bár dialektikusan építve arra) potenciálisan széles körű átalakító hatással bír. A munka társadalmisításával és a folyamatorientált gazdaságirányítás kifejlődésével a tőkefelhalmozás egyre inkább a világszintű együttműködésre épülő globális termelési folyamat gyümölcseinek magán-kisajátítását jelenti. A piac a globális gazdaság működésének folyamatlogikájába hasonlóképpen épül majd be, mint ahogy ez korábban nemzeti szinten is megtörtént. A piac és a tervezés összehangolódásának folyamatát megakasztotta ugyan a neoliberális ellentámadás, de láttuk, hogy megállítania nem sikerült. A társadalmisodás egy olyan integrált szervezetté alakította a világgazdaságot, amelynek hatalma minden egyénre kiterjed, ugyanakkor ez a társadalmi szervezet önálló életet él. Általa létrejön „*az egyesnek valamennyivel való összefüggése, de egyszersmind ennek az összefüggésnek az egyesektől való függetlensége*”, és ezért „*a világpiac kialakulása... egyszersmind magában foglalja már a belőle való átmenet feltételét*” (Marx [1957]1972: 78; vö. MEM 23: 712–13).

[..]

Fordították:
Kasnyik Márton és Szabó Imre

Hivatkozott irodalom

- Aglietta, Michel** (1979): *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*. London: New Left Books.
- Anderson, Benedict** ([1983] 2006): *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Bendix, Reinhardt** (1963): *Work and Authority in Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization*. New York and Evanston: Harper & Row.
- Bettelheim, Charles** (1972): Theoretical Comments by Charles Bettelheim. Appendix I to Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange: A Study in the Imperialism of Trade*. 271–322. New York and London: Monthly Review Press.
- Bieler, Andreas–Adam David Morton** (2003): Globalisation, the state and class struggle: a „Critical Economy” engagement with Open Marxism, *British Journal of Politics and International Relations*, 5(4): 467–99.
- Bihr, Alain** (1989): *Entre bourgeoisie et proletariat: L'encadrement capitaliste*. Paris: L'Harmattan.
- Bode, Ries** (1979): De Nederlandse bourgeoisie tussen de twee wereldoorlogen. *Cahiers voor de Politieke en Sociale Wetenschappen*, 2(4): 9–50.
- Boltanski, Luc** (1982): *Les cadres: La formation d'un groupe social*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre** (1979): *La distinction: Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.
- Brennan, Teresa** (2000): *Exhausting Modernity: Grounds for a New Economy*. London and New York: Routledge.
- Burnham, James** ([1941] 1960): The Managerial Revolution. Bloomington. *Indiana University Press*. (Részletek magyarul: In A menedzser. Lengyel György (szerk.). Budapest: ELTE, 1989.)
- Carroll, William K.–Colin Carson** (2003): The Network of Global Corporations and Elite Policy Groups, A Structure for Transnational Capitalist Class Formation? *Global Networks*, 3(1): 29–57.
- Carroll, William K.–Meindert Fennema** (2002): Is There a Transnational Business Community? *International Sociology*, 17(3): 393–419.
- Costello, Nicholas** (1989): *Planning the Digital Economy*. Budapest: Kaldor Memorial Lectures, September.
- Cox, Robert W.** (1979): Ideologies and the New International Economic Order, Reflections on *Some Recent Literature*, *International Organization*, 33(2): 257–300.
- Cox, Robert W.** (1987): *Production, Power, and World Order: Social Forces in the Making of History*. New York: Columbia University Press.
- Crozier, Michel–Samuel P. Huntington–Joji Watanuki** (1975): *The Crisis of Democracy*. New York: New York University Press.
- Cutler, Claire A.–Virginia Haufler–Tony Porter** (szerk.) (1999): *Private Authority and International Affairs*. Albany, NY: State University of New York Press.
- de Senarclens, Pierre** (1990): La transnationalisation des cercles. Essai sur les experts internationaux. *Revue Européenne des Sciences Sociales*, 28(87): 231–49.
- Deacon, Bob** (1997): *Global Social Policy – International Organizations and the Future of Welfare*. London: Sage.
- Deppe, Frank** (1999): *Politisches Denken am Anfang des 20. Jahrhunderts*. Hamburg: VSA.
- Drainville, André** (1994): International Political Economy in the Age of Open Marxism. *Review of International Political*

- Economy*, 1(1): 105–32.
- Duménil, Gérard-Dominique Lévy** (1998): *Au-delà du capitalisme?* Paris: Presses Universitaires de France.
- Dunford, Michael** (2000): Globalization and Theories of Regulation. In *Global Political Economy: Contemporary Theories*. Ronan Palan (szerk.), 143–67. London: Routledge.
- Fennema, Meindert** (1982): *International Networks of Banks and Industry*. The Hague: Nijhoff.
- Ferguson, Thomas** (1995): *Golden Rule: The Investment Theory of Party Competition and the Logic of Money-Driven Political Systems*. Chicago, IL and London: Chicago University Press.
- Feulner Jr.-Ed J.** (1976): *Congress and the New International Economic Order*. Washington, DC: The Heritage Foundation.
- Frieden, Jeff** (1981): Third World Indebted Industrialization: International Finance and State Capitalism in Mexico, Brazil, Algeria and South Korea. *International Organization*, 35(3): 407–31.
- Fukuyama, Francis** (1995): *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa.
- Gerbier, Bernard** (1987): La course aux armements, l'impérialisme face au nouvel ordre international. *Cahiers de la Faculté des Sciences Economiques de Grenoble*, 6: 117–46.
- Giedion, Siegfried** ([1948] 1987): *Die Herrschaft der Mechanisierung*. Frankfurt/Main: Athenäum.
- Gill, Stephen** (1990): *American Hegemony and the Trilateral Commission*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gill, Stephen** (1993): Gramsci and Global Politics: Towards a Post-Hegemonic Research Agenda. In *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Stephen Gill (szerk.), 1–18. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gill, Stephen R.** (1995): The Global Panopticon? The Neoliberal State, Economic Life, and Democratic Surveillance. *Alternatives: Social Transformation & Human Governance* 20(2): 1–49.
- Gramsci, Antonio** ([1935] 1971): *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- Gramsci, Antonio** ([1935] 1975): *Quaderni del carcere*. Turin: Einaudi.
- Granou, André** (1977): *La bourgeoisie financière au pouvoir et les luttes de classes en France*. Paris: Maspero.
- Graz, Jean-Christophe** (1999a): *Aux sources de l'OMC: La Charte de La Havane 1941–1950*. Genève: Droz.
- Graz, Jean-Christophe** (1999b): The Political Economy of International Trade, The Relevance of the International Trade Organization Project. *Journal of International Relations and Development*, 2(3): 288–306.
- Graz, Jean-Christophe** (2002): Diplomatie et marché de la normalisation internationale. *L'économie politique*, 13: 52–65.
- Graz, Jean-Christophe** (2003): How Powerful are Transnational Elite Clubs? The Social Myth of the World Economic Forum. *New Political Economy*, 8(3): 321–40.
- Halperin, Sandra** (2004): *War and Social Change in Modern Europe: The Great Transformation Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hickel, Rudolf** (1975): Kapitalfraktionen. Thesen zur Analyse der herrschenden Klasse. *Kursbuch*, (42): 141–54.
- Hirsch, Joachim** (2002): The Democratic Potential of Non-Governmental Organisations. In *Transnational Democracy: Political Spaces and Border Crossings*. James Anderson (szerk.), 195–214. London and New York: Routledge.
- Jessop, Bob** (1983): Accumulation Strategies, State Forms, and Hegemonic Projects.

- Kapitalistate*, (10/11): 89–111.
- Keynes, John Maynard** ([1936] 1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest: KJK.
- Konrád György–Szelényi Iván** (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalom felé*. Gondolat.
- Kotz, David** (1997): *Revolution from Above: The Demise of the Soviet System*. London and New York: Routledge.
- Krasner, Stephen D.** (1985): *Structural Conflict: The Third World Against Global Liberalism*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Kuczynski, Jürgen** (1977): *Gesellschaftswissenschaftliche Schulen*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Laffey, Mark–Kathryn Dean** (2002): A Flexible Marxism for Flexible Times. In *Historical Materialism and Globalization*. Mark Rupert and Hazel Smith (szerk.), 90–109. London and New York: Routledge.
- Lawton, Thomas C.–Kevin P. Michaels** (2000): The Evolving Global Production Structure, Implications for International Political Economy. In *Strange Power: Shaping the Parameters of International Relations and International Political Economy*. Thomas C. Lawton, James N. Rosenau and Amy C. Verdun (szerk.), 57–76. Aldershot: Ashgate.
- Lipietz, Alain** (1984): How Monetarism Choked Third World Industrialization. *New Left Review*, (145): 71–87.
- Marx, Karl** ([1857] 1972): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (első rész): (Grundrisse). Budapest: Kossuth Kiadó.
- Marx–Engels Művei** (MEM) (1957). 1., 23–25. kötetek; Budapest: Kossuth Kiadó.
- Morton, Adam David** (2001): The Sociology of Theorising and Neo-Gramscian Perspectives. The Problems of School Formation in IPE. In *Social Forces in the Making of the New Europe*. Andreas Bieler and Adam David Morton (szerk.), 25–46. Basingstoke and New York: Palgrave.
- Mosca, Gaetano** ([1896] 1939): *The Ruling Class*. New York: McGraw-Hill.
- Murphy, Craig N.** (1994): *International Organization and Industrial Change: Global Governance since 1850*. Cambridge: Polity.
- Palan, Ronen** (2003): *The Offshore World: Sovereign Markets, Virtual Places, and Nomad Millionaires*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press.
- Palan, Ronen–Jason Abbott** (1996): *State Strategies in the Global Political Economy*. London: Pinter.
- Paul, James A.** (2001): Der Weg zum Global Compact: Zur Annäherung von UNO und multinationalen Unternehmen. In *Die Privatisierung der Weltpolitik: Entstaatlichung und Kommerzialisierung im Globalisierungsprozess*. Tanja Brühl, Tobias Debiel, Brigitte Hamm, Hartwig Hummel and Jens Martens (szerk.), 104–29. Bonn: Dietz.
- Pellegrin, Julie** (2000): European Competitiveness and Enlargement: Is There Anyone in Charge? In *Strange Power: Shaping the Parameters of International Relations and International Political Economy*. Thomas C. Lawton, James N. Rosenau and Amy C. Verdun (szerk.), 275–94. Aldershot: Ashgate.
- Polányi, Károly** ([1957] 2004): *A nagy átalakulás: korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Rehmann, Jan** (1998): *Max Weber, Modernisierung als passive Revolution: Kontextstudien zu Politik, Philosophie und Religion im Übergang zum Fordismus*. Berlin and Hamburg: Argument Verlag.
- Rischart, Jean Francois** (2002): *High Noon: 20 Global Issues, 20 Years to Solve Them*. Oxford: Perseus Press.

- Robinson, William I.** (1996): *Promoting Polyarchy: Globalization, US Intervention, and Hegemony*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rupert, Mark** (1995): *Producing Hegemony: The Politics of Mass Production and American Global Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rupert, Mark** (2000): *Ideologies of Globalization: Contending Visions of a New World Order*. London and New York: Routledge.
- Saurin, Julian** (1994): Global Environmental Degradation, Modernity and Environmental Knowledge. *Environmental Politics*, 2(4): 47–64.
- Sinclair, Timothy J.** (1994): Passing Judgement, Credit Rating Processes as Regulatory Mechanisms of Governance in the Emerging World Order. *Review of International Political Economy*, 1(1): 133–60.
- Sklair, Leslie** (2001): *The Transnational Capitalist Class*. Oxford and Malden, MA: Blackwell.
- Sohn-Rethel, Alfred** (1970): *Geistige und körperliche Arbeit: Zur Theorie der gesellschaftlichen Synthesis*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Stegmann, Dirk** (1976): Kapitalismus und Faschismus in Deutschland 1929–1934: Thesen und Materialien zur Restitutierung des Primats der Großindustrie zwischen Weltwirtschaftskrise und beginnender Rüstungskonjunktur. In *Gesellschaft: Beiträge Zur Marxschen Theorie*. G. Dill, Eike Hennig, Joachim Hirsch, M. Küchler and Helmut Reichelt (szerk.), 19–91. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Stopford, John–Susan Strange** (1991): *Rival States, Rival Firms: Competition for World Market Shares*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tidow, Stefan** (1999): Benchmarking als Leitidee: Zum Verlust des politischen in der europäischen Perspektive. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 44(3): 301–7.
- Van Apeldoorn, Bastiaan** (2002): *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. London and New York: Routledge.
- Vieille, Paul** (1988): The World's Chaos and the New Paradigms of the Social Movement. In *Theory and Practice of Liberation at the End of the Twentieth Century*. Lelio Basso Foundation (szerk.), 219–56. Brussels: Bruylant.
- Waringo, Karin** (1998): *Die Internationalisierung der Produktion in der französischen Regulationstheorie*. Frankfurt/Main and New York: Campus.
- Weber, Max** ([1921] 1987): *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. Bp.: J. C. B. Mohr.
- Wildenberg, Ivo W.** (1990): *De Revolte van de Kapitaalmarkt: Over fusies, overnames en de terugkeer van de eigenaar-ondernemer*. Schoonhoven: Academic Service.

Mészáros Ádám
Uralom és uralkodók

Pokol Béla:
Globális uralmi rend,
Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.

Gondolatébresztő és értékes könyv sekélyes és bizonyíthatatlan végkövetkeztetéssel: zömében kritikai elméletek sajátos, kreatív módon felépített rendszeréből indulva sikerül eljutni a globalizációt bíráló szellemi áramlatok legfőlévezetőbb közhelyéig. A Polányiból, Luhmannból és Gramsciból felépített elegáns képet elcsúfítja a progresszivitástól mentes összeesküvés-elmélet díszlete.

Az elméleti felütés igen frappáns, bár a szerző korábbi műveihez képest nem tartalmaz túl sok újdonságot, s az elemzett problémákra is számos reflexió született (lásd például Gedeon Péter: Luhman és Polányi gazdaságfelfogása. Szociológiai Szemle, 1992/3). Egy globalizációs uralmi szerkezettel foglalkozó, empirikusnak ígérkező mű azonban ilyen bevezetéssel izgalmasnak ígérkezik. Jelen esetben Luhmann funkcionális alrendszereinek és Polányi kettős gazdaság tézisének összehangolása és továbbgondolása a kiindulópontja a globális uralmi rend magyarázatának. Egyetérthetünk azzal, hogy az urolom alapját a gazdasági erőforrások jelentik, csak hogy Pokol Béla szerint ma már a termelés erőforrásai helyett a pénztőke jut egyre nagyobb szerephez. Ezzel állítható párhuzamba Polányi szubsztantív és formális gazdaság megkülönböztetése. Marxot azon a ponton támadja, hogy a termelőtőke tulajdonosai helyett a banki-pénzpiaci mechanizmusokat domináló csoportok jutottak uralomra.

Luhmann elméletének értelmében a funkcionálisan szervezett és differenciálódott alrendszerek szervezik, végzik a társadalom különböző tevékenységeit, s ki lehet mutatni egyes funkcionális alrendszerek professzionizálódását. Polányi gazdaságdefinícióit Luhmann funkcionális rendszereire alkalmazva (és végül Luhmann uralmi vonatkoztatásoktól megtisztított elméletének ellentmondva) azt láthatjuk, hogy a szubsztantív gazdaság csupán egy a társadalom sok alrendszere közül, míg a formális gazdaság, a piaci logika egyre több alrendszerre kiterjed. Az 1980-as évektől elsöprő mértékben kibontakozó neoliberális fordulat az állam gazdaságsszervező erejének visszaszorulásával azt eredményezte, hogy az egyes

funkcionális területek egyre inkább a piaci logikának megfelelően szerveződnek, győz a formális gazdaság logikája. A „pénzhatalom” áthatja a társadalmat, demokratikus deficitet okoz. Kreatív, elegáns gondolatmenet, a kissé csapongó szerkezetű könyv ezen elméletekkel foglalkozó részei valóban értékesek. Igaza van abban, hogy nem lehet az egyes alrendszereket egyformának tekinteni, s a neoliberális ideológia térnyerése valóban magyarázható Luhmann–Polányi–Gramsci gondolataiból kiindulva. Azonban már itt is találhatunk néhány olyan jelet, amelyek mintha prekonceptcionálisan megalapoznák az újra és újra, az egyes fejezetekben egyre nagyobb hangsúllyal megjelenő empiriát, amely így sajnos, mint kifejeztem, csak torz tükör marad.

Mind elméleti, mind gyakorlati szempontból különös jelentősége van, hogy Pokol Béla nem csupán a formális gazdaság győzelmét ragadja meg, hanem azt is állítja, hogy a legkonvertálhatóbb társadalmi erőforrást, a pénzt birtokló pénzügyi tőkéscsoport vált dominánssá, az ő befolyásuk érhető tetten a piaci logika mindenthatóvá válásának folyamatában: tehát aktorokat is beilleszt rendszerébe. Holott néhol elismeri a neoliberális eszmerendszer térnyerésének közgazdasági alapjait: „a pénzen keresztüli koordináció hatékonnyá teszi a legtöbb funkcionális szektoron belül kifejtett tevékenységet”.

A pénztőke érdekeinek megfelelően kialakított neoliberális világrend a pénztőkét kivonta a nemzetállami ellenőrzés (keynesi, jóléti, rajnai modellek, Bretton Woods-i szabályozás) alól, s a pénztőke így globális alapokon szerveződve tett szert jelenlegi uralmi pozíciójára. Hangsúlyosan támaszkodik a neogramsciánus irányzat tőkés rivalizálására, organikus értelmiségre, a történelmi blokk szerepére, hegemoniára vonatkozó megállapításaira. Szépen felépített rendszer, legtöbb gondolatával egyet is érthetünk. Igen, sokkal többet kellene a kissé elfeledett Gramscival és követőivel foglalkozni. Csak hogy minél több empirikus igazolást keres, minél több világgazdasági esemény kizárólagos okaként tüntetve fel egy-egy kiragadott gondolatot, annál inkább

belegabalyodik a félig bizonyított kapcsolati hálók és egymásnak feszülő érdekek rendszerébe.

A rivalizáló tőkéscsoportok (például az amerikai termelőtőke és pénztőke; német, francia, holland, illetve amerikai, angol, belga tőke) rivalizálásából az angolszász pénztőke került ki győztesen, uralmát az organikus értelmiség hitelesíti és mélyíti el, néha történelmi blokkot képezve sikerül elérni céljait (például az euró bevezetését), s a világ-szervezetek (IMF, WTO stb.) jelentik a hegemonia új formáit. Mindezt az ideológia terjesztéséért, az organikus értelmiség támogatásáért felelős, egyre nagyobb összegekkel rendelkező alapítványok is támogatják.

A fenti gondolatmenet, bár koherensnek tűnik, kérdésfelvetése is releváns, s alapvetően a felvetett kérdések egy része valóban válaszra vár, mégis támadható.

Pokol Béla célja a globalizáció uralmi dimenzióinak elemzése, s igen helyesen a gazdasági alapokra, gazdasági érdekekre vezeti vissza az uralom fogalmát. Csakhogy a közgazdaságtani mechanizmusok elemzése nélkül, pusztán egyes tőkéscsoportok szűk körű érdekének feltüntetni a 20. század gazdasági eseményeit nem lehet. Végzetes hiba túlbecsülni a tudatos cselekvés szerepét, nem lehet a gazdasági törvényszerűségeket minden esetben megszemélyesíteni. Léteztek és léteznek elitvezérelt változások, működtek és működnek történelmi blokkok, csakhogy az „érdekében állt”, a „jó hatással volt rá”, valamint a „befolyásolta” és az „irányította” fogalmak összecsúsztatása mentén megszűnt létezni a közgazdaságtan, elhalványodik a politikai gazdaságtanból a gazdaságtan. Kár, hiszen az uralmi dimenziók és az egyes elitcsoportok szerepének vizsgálata értékes gondolatokat vet fel, lehet és kell is mélyebben elemezni azt, amit kicsit homályosan „szuperstruktúrának”, „transznacionális kapitalizmusnak” nevezünk.

A marxi magyarázat szerint a profitráta a tőkés személyétől függetlenül esik. Sokkal inkább a tőke az úr, s nem maga a tőkés. Minél liberálisabb a világgazdaság, annál inkább igaz ez. A globalizációval nem az egyes tőkéscsoportok (mint elíttek, aktorok) uralma növekedett, hanem

csupán a tőke mozgástere; lehetőségeket teremtettek, ugyanakkor újabb frontokat nyitottak.

Igaza van Pokol Bélának abban, hogy győzedelmeskedni látszik a pénzügyi elitcsoport ideológiája, s ez segíti térnyerésüket, azonban ez több esetben épp a piaci szabályozás és a gazdasági mechanizmusok érvényesüléséhez vezet, amely viszont őket is versenyhelyzet elé állítja. A nyugati civilizációban szerveződött pénzügyi elit a részben saját maga teremtette világpiaci terepen is készülhet a délkelet-ázsiai kihívásra – nem huntigtoni értelemben.

Egyvalami biztos: nagy hiba volt nem meghúzni az elemzési keret korlátait, nem lehatárolni azt, meddig terjed az érvényesített érdek hatásköre, s hol kezdődnek azok a gazdasági törvényszerűségeket, amelyekben maguk a tőkésiek is mozognak, s amelyeket némiképp alakíthatnak ugyan, de nem tökéletes urai a rendszernek. Létezett történelmi blokk az euró létrehozásánál, és létezett amerikai pénzügyi érdek 1971-ben, de legalább ennyire létezett pénzpiac is. Világossá kellett volna tenni a határokat, s ebben az esetben nem hiányolhatnánk az események további okait. A mindent átfogó sejtetés helyett értékeesebb lett volna egy korlátozott érvényű, de határozott elemzés.

Hosszúra vezet az a vita, hogy számít-e a kapitalisták arca és neve, van-e jó és rossz/rosszabb (a politikai korrektség jegyében néhány jelző törölhető) kapitalista. Pokol Béla, azáltal, hogy az uralmat elemzi, szükségszerűen megkülönbözteti egymástól az egyes tőkéscsoportokat. A komparatív gazdaságtan, az országok, régiók társadalmi-gazdasági rendszereinek elemzése (mellesleg sok esetben az egyes funkcionális alrendszerek összehasonlításával) már régen felvetette a jó-jobb, rossz-rosszabb kapitalista modell kérdését. Mészire vezet-e emellett a tőkéscsoportok megkülönböztetése? Léteznek egymással szembenálló tőkéscsoportok, elfogadhatjuk, hogy érdekeiken túl a gazdaságról alkotott elképzeléseik is különböznek. Csakhogy miként a francia vállalat jobban megtűri a szakszervezeteket franciaországi, mint indonéz leányvállalatánál, úgy válik jogossá

a kérdés: van-e értelme tőkés és tőkés között különbséget tenni? Marxból kevés volt csak egy csipetnyit felhasználni, s szégyenlősen félrevonulni azzal, hogy Marx csupán a termelőtőkéről írt, s közben a könyvet jórészt marxi alapokon álló szerzők műveire építeni. Pedig a tőkeológia tőkeológia, akárhogy is csavarjuk, és akárhogy is személyesítjük meg. A kapitalizmus, immanens tulajdonságai révén, ha kitérőkkel is, de mindenképpen egyre több eszközt és piacot, liberalizációt és mindenre kiterjedő terepet igényelt volna, s ugyanehhez az állapothoz vezetett volna. A termelőtőke is csak addig (volt néha) protekcionista, amíg pillanatnyi érdekei így kívánták. Pokol Béla szerint a termelőtőkét legyőzi a banktőke, a nemzeti kapitalistát a globális szinten szerveződött angolszász kapitalista.

A banktőke és a termelőtőke ilyen éles megkülönböztetését nem érzem bizonyíthatónak. Elemző legyen a talpán, akinek valóban elhisszük, hogy a „J. P. Morgan Bankház szinte teljes egyeduralmát hozták létre a globális tőkecsoportok frontján”. Ehhez képest a J. P. Morgan 2007 júniusában piaci érték alapján az 5. legnagyobb bank a világon, és bár az első három helyet angolszász bankok foglalják el, épp a kínai ICBC előzi meg, mintegy 40 milliárd dollárral...

Nagyon-nagyon keveset tudunk valójában a tőkecsoportok kapcsolati hálójáról, a tőkecsoportok viszonyáról, a termelőtőke és a pénzügyi tőke helyzetéről. Tulajdonosi összefonódás, piaci kapcsolat, részben közös érdekek azonban éppúgy jellemzők rájuk, mint a bemutatott imperialista harc. Az alapítványok, a bankok, a formális és informális csoportok szerepe mellett elsikkad a mai világgazdaság legbefolyásosabb (és épp ezért a globalizációellenes, illetve globalizációkritikus mozgalmaknak leginkább célkeresztjében levő) WTO, ahol azért nagyrészt a termelőtőke (nemzeti és transznacionális tőke) képviselői egyeztetnek, harcolnak (az EU Közös Agrárpolitikája mellett vagy ellen), kötnek koalíciókat (mint a fejlődő G21-ek). Világosan láthatók ezek a törésvonalak is, s éppoly fontosak lennének, hiszen itt is világos érdek vezérli a szereplőket, s az uralmi dimenziók

itt is megnyilvánulnak. A banktőke uralma demokratikus deficitet alakít ki? És Susan George nem épp a WTO demokratikus deficitjéről írt? A transznacionális vállalatokról szinte szó sem esik, és bár a bankok, de főként a pénzügyi befektetők, befektetési alapok tulajdonosi hányada a tőkepiaci liberalizációval növekedett, minden pénzügyi buborék ellenére sem állítható, hogy a pénzügyi szektor győzött volna a reálgazdasági szereplők felett. Artner Annamária, Rozsnyai Ervin, Farkas Péter itthon közismert elemzései is a banktőke és az ipari tőke összeolvadásáról szólnak, semmint előbbi győzelméről.

Feltételesem elfogadva az angolszász pénzügyi tőke győzelmét, következik-e ebből a termelőtőke, a nemzeti kapitalista, kontinentális (német-francia) elit erkölcsi fölénye? Pusztán azért, mert a kelet-európai rendszerváltást és gazdasági átalakulást másként képzelték? Vagy mert a banktőke állítólag az amerikai és később a világszintű emberi jogi mozgalmakat is csupán érdekből támogatta?

Ezzel az emocionális különbségtétellel szinte már korteni világban érezhetjük magunkat a gonosz multi és a helyi etikus nemzeti vállalat egyenlőtlen és erkölcsileg is egyértelmű harcában. Pillanatnyi érdekből és szimpátiából lehet támogatni bizonyos tőkecsoportok elképzelését, azonban azzal, hogy az egyiket nyilvánvalóan jobbnak gondoljuk a másikkal, sajnáljuk a legyőzöttet, a lehető legsúlyosabb hibát követjük el: megszűnik a kritikaiság, eltűnik a progresszió lehetősége. A kapitalizmus kritikájának nem csak a kapitalizmus gazdasági mechanizmusait kell figyelembe vennie, hanem azt is, hogy mégiscsak kapitalizmusról van szó, ahol elsősorban tőkeérdek létezik, még ha a tőkésék érdeke néhány kérdésben különbözik is.

Nehéz lehet egyszerre marxistának („a félretolt marxi tézisek igazságát részben elismerjem” – 1. old.), liberálisnak („spontán piaci önszabályozás nélkül egy szint fölött továbbvinni a termelés fejlődését, lehetetlen” – 10. old.) és globalizációellenesnek lenni. Ha a felhasznált kiváló elméleti keret hatáskörét nem határozzuk

meg, közgazdaságtan nélkül elemzünk világgazdasági folyamatokat, az érdekcsoportok és az uralom térképeit erőltetett és mindenre kiterjedő módon vázoljuk fel, elhomályosítjuk a könyv legnagyobb erényét: a funkionalista elmélet kritikai alkalmazásának lehetőségét, Gramsci időszerű felelevenítését, a létező és uralmi dimenziók feltárását.

Kik uralják a világot? A legutolsó fejezetben elemzett alapítványok? Nem ez a fő kérdés. Igen, az organikus értelmiséget támogatják, s a korszak-
lem alakításához, a döntések legitimálásához, az

érdekek elfedéséhez szükség van rájuk. Viszont nem csupán az uralom és a hatalmi összefonódások a lényegesek, nem lehet ez az egyetlen magyarázó érv. Nem szabad rátérnünk az összeesküvés-elméletek kiindulópontjára! Hiszen így bizonyos csoportokat teszünk szinte egyszemélyi felelőssé ahelyett, hogy a globális kapitalizmus fő mozgatórugóit feltárnánk. Így nem gyakorolhatunk konstruktív kritikát, legyőzhetetlen, viszont megszemélyesített ellenséget látunk, de a legfontosabbat, a kapitalizmus alapjait érintetlenül hagyjuk.

Szab M t

Glob lis kommunik ci , civil t rsadalom, tiltakoz s

„Demokrácia és új médiák, olyan ez, mint régi bor új tömlőben”. (Leggewie 1997)

„Az a feltevés, hogy több internethasználat több demokráciát jelent, téves. A tökéletesen behálózott társadalom autokratikus formákat ölthet”. (Mansell és When 1998)

„A globalizáció megkérdőjelez egy sor fogalmat, felfogást és érdekeket, amelyeket a nemzetállam és a demokrácia történeti összefüggései határoztak meg. A demokratikus értékek (szabadság, egyenlőség, szolidaritás) újrafogalmazása elkerülhetetlen.” (Mény 1999)

Ez a munka részlet egy hosszabb tanulmányból, amely az MTA által támogatott „Regionális fejlődés és mikrointegráció a Nyugat-Dunántúlon” kutatás keretében készült, amelyben a szerző kutatóprofesszorként vett részt a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Európa-tanulmányok Intézetében Szombathelyen.

A nyilvánosság szerkezetváltozása, a társadalmi kommunikáció és a demokratizálódás összefüggései a polgári korszak, a modernizáció fejlődésével kerültek a társadalomtudományok és a társadalmi gondolkodás homlokterébe. A reformáció és a könyvnyomtatás fejlődése, a sajtótermékek palettájának kialakulása a liberális és a konzervatív, majd a szocialista irányzatokkal, a faszizmus és a kommunizmus felhasználta rádiózás mutatja, hogy a demokratizálódásnak a politikai és szellemi mozgalmak kommunikációs struktúráinak változásaival való összefüggése hosszabb történeti távon érvényesül. A 21. század újra változást, átalakulást kíván hozni ezen a területen. A mobil elektronikus kommunikációs technikák és a világháló léte (Nyíri 2001) az egyének és a kis, önkéntes csoportok olyan kommunikációs lehetőségeit nyitotta meg, amelyek felbomlasztják a hagyományos politikai kommunikáció csatornáit, illetve azokkal párhuzamosan új csatornákat alakítanak ki, amelyek újrendezik a régiek világát (Virilio 2002; György 2002). A bürokratizált, a tömegmédiákra építő politikában margóra kerülő kis, aktív, innovatív csoportok képesek üzeneteiket globálisan eljuttatni potenciális támogatóikhoz, s ezáltal személyes és anyagi erőforrásokat mobilizálni (Comor 2001).

Az NGO-k nagyon hatékonyan képesek voltak profitálni az új kommunikációs technológiák használatából. Korábban a telefon és a fax volt kommunikációjuk médiuma. ...az e-mail és a world wide web átalakították az információáramlást közöttük és támogatóik között. ...Az internetalapú technológiák segítettek a hatékony hálózatok létrehozásában... A legfontosabb az volt, hogy a web elősegítette az akciókat az információk alapján, például az üzenetek küldését a vezetőknek, avagy messzi országok NGO-jainak támogatását. A kritika csatornáinak biztosításával lehetővé tette, hogy az egyének és csoportjaik részt vehessenek az állam- és államközi ügyekben, és ezáltal a web révén kiterjedt a globális civil társadalom „demokrati- kus tere” (Warkentin és Mingst 2000: 250–251).

Az internet a szabadság és az ellenőrzés új dilemmáit veti fel. A message mindenki számára hozzáférhető a globális eliten belül, azonban a politikai-adminisztratív ellenőrzés szervei is újrendezik hatalmi pozícióikat, és felvállalják az új kommunikációs területek és az új szabadságkörök kicentizésének feladatát. Nincs más választásuk, hiszen a globális elektronikus kommunikációs hálózatok mobilizációs lehetőségei megnyilvánulnak az olyan globálisan szervezett globalizációellenes akciókban is, mint a „counter-summit” (ellen-csúcscok) kultúrája, a „hackerizmus”, és a gyakran a globális terror eszközeivel is globalizált lokális konfliktusok sorozatai (zapatisták, iszlám fundamentalizmus)¹(Castells 1997).

Globalizáció és politikai

A politikatudományok is meg kell kísérelnie számot vetni azzal a kihívással, amelyet a mobil kommunikációs technika és a világháló hordoz (Nyíri 1998, 1999; Pintér 2000; Kovács 1998). A politológia alapkérdése, a hatalom problémája – az úttörőnek tekinthető politikai és társadalmi kommunikációkutatónak, Karl Deutschnak (1986) a 20. század második felében fogalmazott előrejelzése szerint – egyre inkább az információ és az információáramlási csatorna ellenőrzésének kérdésévé válik, gondoljunk például a 21. század terrorellenes globális küzdelmének technikáira s az azokat kísérő kampányokra. Az imázsok konfliktusai, konkurenciája és kooperációs rendszereinek kiépülése párhuzamosan zajlik a globális tömegmédiában és a világhálón, valamint a személyes elektronikus kommunikációk jelrendszerének kommunikatív tartalmában² (lásd még Benczik 2003). A hatalomhoz hasonlóan a legalapvetőbb politikai kategória, a konfliktus, és a politika folytatása a legkülönbözőbb eszközökkel, köztük a háborúval, a cyberspace és a mobil

¹ Die Welt der Muslime. (2002): Internationale Politik, Vol. (57): 3. Tematikus szám.

² A XXI. század kommunikációja. A konferencia összefoglalója. In Világosság, 2003(1–2): 121–129.

kommunikáció terén egyaránt és összefüggésben zajlik. Az állam, a politika oly fontos és központi szereplője, nem találja meg többé saját erőszakmonopol-területét, kicsúszik alóla a globális kommunikációs láncolatokkal összekapcsolt és elválasztott civil társadalom pillérjeiben, amelyek államok felett és alatt húzódó stabil struktúrákat alkotnak és rendeznek újjá. Az állam globalizálódik éjjelióreivel és csendőreivel, hatalma a globális ellenőrző funkciók alá kell, hogy rendeződjék ahhoz, hogy fennmaradjon. A globális csendőrség pedig gondolatrendőrség lesz, amely a tolerancia problémáit újrafogalmazva globális elleneltek globális szervezkedéseinek nyomán igyekszik haladni. A 19. század politikai krimije egy utcában, társaságban, városban vagy intézményben, a 20. századé az autós üldözésekkel az ország sorompóval elválasztott terében, a repülőgépekkel az államok felett, a 21. századé pedig számítógépes kommunikációk arctalan és lokalizálhatatlan globális terében zajlik az üldözők, az állam, a Rend szolgálói, illetve a Rend ellenségei, megváltoztatói, a másként gondolkodók között. Hová lesznek ebben a harcban az emberi jogok és a pluralizmus játékszabályai, a jogállami eljárások közös standardjai? Olyan szabályok lépnek a helyükbe, amelyek a jogállam előtti időkből a bunkós csendőr és a forradalmárok között, a cenzor és a lapszerkesztők között dívnak, mert a jogállam a szuverenitáshoz, az emberi jogok a demokráciához, mindkettő pedig a régi „veszt-fáliai” típusú, a globalizáció előtti szuverén területi államhoz³ kötött. Újrendeződnek tehát a demokráciának a pluralizmus és az emberi jogok erős kereteivel határolt perspektívái, és a 21. század kaleidoszkópján új mozaikok jelölik a régi politika lapfogalmait.

A régi paradoxonban – mely szerint a politikai közösség határaitól szóló döntés autoritativ döntés kell, hogy legyen – az exkluzivitás jelenik meg, amely kívül tartja a határon túliakat, az internet demokráciája újrendezheti. A közösség

öndefiníciós hatalma inkluzívva válhat. Mindenki csatlakozhat, tekintet nélkül korra, nemre, fajra, egyetlen picike feltétellel: legyen csatlakozása (connection), és képes legyen kommunikálni a cyberspace angolján. Azaz, az új honorációr elitet a „Besitz und Bildung” már nem a helyi birtok és a közös jobb iskola akcentusával jelöli, hanem a megszerzett byte-mennyiséggel, valamint a homepage-gyártás és a levelezőhálózat-menedzselés globális készségeivel. A birtok a hardware, a műveltség a kapcsolatteremtés. Újraformálja az internet az elit és a tömeg, az elit és az ellenelit központi jelentőségű koncepcióit is.

Mi marad a régi irányzatfogalmakból, avagy mi lép a helyükbe? Ez kedvelt tematikája a politikaelméletnek, és jól használható a barát és az ellenség kijelölésére. A bal és a jobb, a liberális és a konzervatív, no meg a szocialista és a nacionalista meg a többiek mindig újabb és újabb szerep, és munkamegosztásban rendezik újra soraikat. A globális civil társadalom 21. századi koncepciói ugyancsak lehetőséget adnak az újragondolásra a globalizáció radikális és mérsékelt híveinek elkülönítésével, illetve az alternatív és a konzervatív szerepek elkülönítésével.

Helmut K. Anheier, a Globális civil társadalom 2001 évkönyv egyik szerkesztője és szerzője szerint az új pozíciók, s egyben politikai irányzatfogalmak az alábbi módon szelik át a meglévő törésvonalakat és közösségeket (Anheier 2001

§ A globalizáció támogatói

A transznacionális business és támogatói, a globális kapitalizmus hívei nem látják ellenőrzésének a szükségességét, a dereguláció és a szabad piac feltétlen hívei igazságosnak tartják az emberi jogok nevében vezetett háborúkat.

§ A globalizáció elutasítói

Az antikapitalista társadalmi mozgalmak, de a fundamentalista nacionalisták és az erős nemzetállam hívei is idetartoznak. A bal és a jobb oldaláról azok, akik a nemzeti szuverenitást védik, a technológiák és a piacellenőrzés, szélsőségesen a felszámolás hívei, a beavatkozás tilalmát hirdetik.

³ Stern (2000); Sassen (1991, 1998); Albrow (1998); Beck (1998a, b); Zürn (1998).

§ A mérsékelt globalisták

A nemzetközi szervezetek, társadalmi mozgalmak és networkjeik civilizálni akarják a globalizációt, a technológia és a piac társadalmi ellenőrzés melletti fejlődését kívánják elérni, az ökológiai és szociális szempontok vonalán a globális civil szolidaritás és az emberi jogok érvényesítése mellett vannak.

§ Alternatívok

Grass-roots csoportok. Társadalmi mozgalmak és networkjeik, kiválás a globális világból, saját alternatív életmód, alternatív ökonómia, a civil társadalom akciói helyettesítsenek mindenféle állami erőszakot, a tiltakozás kiszélesítésének programja.

A fenti szisztematika csak az egyik a kedvelt kockakombinációk köréből. Alapfeltevése, hogy az új konfliktus és irányzati szerkezet felülírja, felülírta a régit, és új politikai kombinációkat és szövetségeket tesz lehetővé. Hogy ilyesmi lehetséges, azt bizonyítottnak tekinthetjük a 20. század alternatív mozgalmi kapcsán átalakult jobb- és baloldali sémák, valamint a szociáldemokrácia ezredvégi harmadik útjai kapcsán (Szabó 1989: 237–247; Dalos–Kiss 2000: 47–79). A 19. század nem rendelkezik a 20. és a 21. század politikája felett olyan meghatározó erővel, amely ne engedné meg a hagyományos törésvonalakon kialakult politikai és szellemi szereposztások újjárendezését. Ennek mértéke és milyensége persze mindig változó és vitatható, ahogyan ezt az alternatív mozgalmakból, avagy a szociáldemokrácia harmadik útja körüli vitákból megismerhettük. A konzervatív múltba nézés és a futurista jövőbe veszés között a politikai konfliktusok és irányzatok új térképe rajzolódik ki a szemünk előtt a globalizáció tartalmi és morfológiai kihívásai kapcsán (Molnár–Kiss 1999; Glatz 1997: 49–113; Sassen 2000). A fenti séma egyik problémája ugyanis mindenképpen az, hogy elsődlegesen, avagy majdnem kizárólagosan csak szubsztantív kérdésekre orientált, és nem alkalmazza önálló elemzési szempontként a társadalmi-politikai konfliktusmegoldás és artikuláció formáinak és infrastruktúrájának szempontjait. Úgy tűnik ebből a sémából, mintha lennének eleve adott alanyok és képleteik, amelyek az új kérdések hatására újrendeződnek, esetleg új alanyok avagy kombinációk, pl. új mozgalmak, új szövetségek jelennek meg. Azonban maguk az artikulációs és konfliktusmegoldási képletek is átalakulnak, és nem csupán az új kérdésfeltevések szubsztantív tartalmainak és az azokkal kapcsolatos alternatíváknak a hatására. Amellett, hogy nem azonosítható

itt sem az új jobb, sem az új bal, hanem a más típusú kérdésekre adott válaszok közössége és különbsége újrendezi a tradicionális szerepeket immár sokadszorra, az alanyok köre és kommunikációs struktúrája is megváltozik. Az elit különféle csoportjai és az ellenelit szerveződései egyaránt pártpolitika feletti és alatti Anheier sémájában. Ez egybecseng a politikai pártok újabb funkcióváltozásairól szóló irodalom bizonyos megállapításaival (Fritz 2001), azonban cáfolja azt az állítást, hogy a pártok mellett és felett a nemzeti és a nemzetközi, avagy a globális politikában csupán politikamentes NGO-k jönnek létre. A társadalmi mozgalmak és a civil csoportok politikaértelmezése más, mint a pártoké, és e szerint a – mobilizációt egy speciális témakomplexumra és támogatói köre a tiltakozások eszközével koncentráció – politikaértelmezés szerint igenis politizáló mozgalmak sorakoznak fel avagy rendeződnek újjá a globalizáció kihívásai körül. Amellett, hogy a globális politikában nem pártok, hanem a globális civil társadalom csoportjai szerepelnek, megjelenik kommunikációs csatornáik újdonsága, sajtószerűsége is. A pártok és parlamentek politikai kommunikációja is átalakul, de nem tűnnek el meglévő, konvencionális formái. Az új politikai arénák új, nem sok hatalommal és beleszólással rendelkező szereplői azonban nagymértékben függenek az új kommunikációs csatornák nyújtotta gyors kapcsolatteremtési lehetőségektől a határok és pártok felett, a politikai kiscsoportok, a kezdő társadalmi szerveződések a cyberspace közvetítése révén hozzák létre kommunikációs hálókat, virtuális közösségeket, amelyek többnyire precedens nélküliek. Más lesz tehát a mobil, globális elektronikus kommunikáció szerepe a pártok és a globális civil mozgalmak körében.

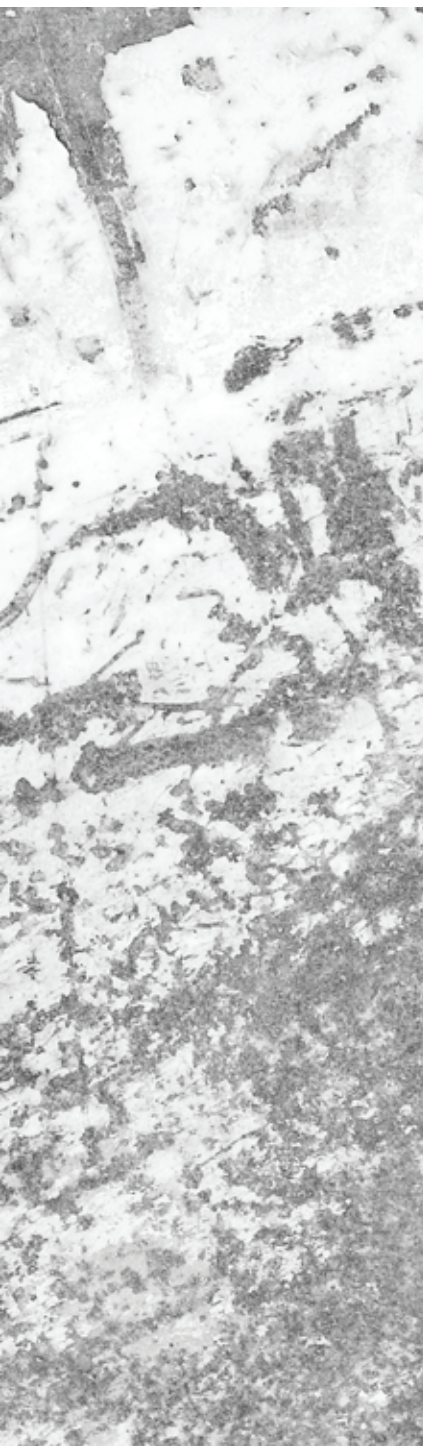
Az internet és a globális civil társadalom

Ahogy John Naughton, az említett Globális civil társadalom 2001 „Internet és a globális civil társadalom” című fejezetének szerzője írja:

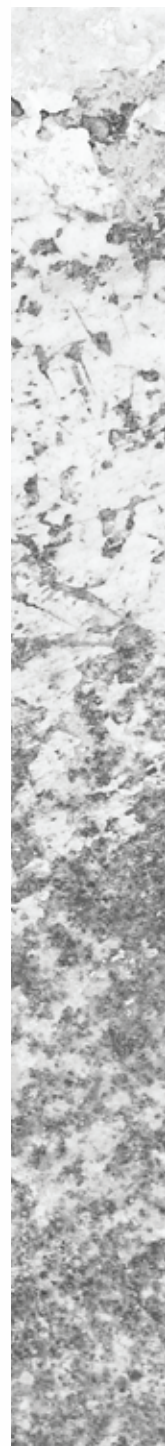
Az internet hatalmas lehetőségeket nyit meg azoknak a csoportoknak a számára, akik a konvencionális hatalmi struktúrákon kívül működnek. Ezt az információt és a kommunikációs logisztikát megváltoztatása révén teszi lehetővé. A civil társadalom intézményei az internet „korai alkalmazói” voltak, akik eredményesen és hatékonyan használták fel a hálózatot saját céljaikra és tevékenységeik koordinálására. Mindez nem meglepő a Hálólibertárius ethoszának és decentralizált szerkezetének az ismeretében (Anheier 2001: 147).

A hozzáférés esélyei azonban, ahogy fentebb is utaltunk rá, egyenletlenek, és a hagyományos centralizált és merev struktúrák még olyan hatalmi pozíciókkal rendelkeznek, amelyek lehetővé teszik az ellenállást az új politikával szemben. Új ellenőrzési rendszereket dolgoz ki a hatalmi elit, amely igyekszik fékezni a változásokat. Nem lehet oly módon érvelni, mely érv szerint az internet szerkezete a káosz szabadságát és az ellenőrzés hiányát hozhatná magával. A hagyományos politikai és gazdasági szervezetek és csoportok ugyancsak élnek az új lehetőségekkel, és ellenőrzésük alá vonják a szabadság új területeit.

Az internet tehát nem dönti el a konfliktust, hanem annak új megjelenési formáit, arénáit definiálja. Az evolúciós előny az új politika aktorainál nem kétségbevonható, és az evolúciós hátrány a régi politika oldalán nem kiküszöbölhető. Nem az emlősök és a dinoszauruszok találkozása zajlik a globális kommunikációs térben, hanem újrendezett keretekben ismételt, de új tartalmakkal fogalmazódnak meg újból a politikai konfliktusok. Naughton és munkatársai különböző fogalmi tisztázásokat tartanak

szükségesnek az új politikai kommunikáció problémáinak értelmezése szempontjából. Nem csupán internetről van szó, hanem a mindennemű Computer Mediated Communication (CMC), illetve azon belül a Virtual Civic Space (VCS) helyzetéről. Hiszen a mobil elektronikus kommunikációs technológiák szélesebbek az internetnél és a komputernél is (az új generációs „mobiltelefonok”, kézi információmenedzserek), azon belül pedig nem csupán civil kommunikáció zajlik, hanem például az „e-commerce” és az „e-government” is. Piac, Kormányzat és Civil Társadalom szentháromsága tehát ismét megjelenik, akárcsak a 17–18. század realitásaiban és gondolatvilágában, de most megkettőződik virtuális és reális térre. A két tér közötti viszony alapproblémáinak egyike a reprezentáció, de új formájában, nem a képviselők és a képviseltek, hanem a virtuális térben részt vevő és alakító, illetve a reális térben működő egyének viszonyaként. A virtuális közösségek háttérének vizsgálata (Sándor 2003; Ujhelyi 2003) gyakran „egyemberes” NGO-kat mutat, és virtuál-reál viszony nagyon különböző a fejlett OECD-társadalmakban, ahol nagy a hozzáférési sűrűség a társadalomban, vagy az OECD-n kívüli világban, ahol régiókban és lokalitásokban egy-egy kapcsolódás található meg. A „képviselőt” eme új problémája a legitimitáció kérdését veti fel a „virtuális civil térben” mozgó kisebbség, illetve annak társadalmi-kulturális kontextusa, hálózatai között. A másik vonalon a korai internet libertarizmusának visszaszorulását tapasztalják, és további előrehaladását prognosztizálják a kutatók az „e-business” és az „e-governance” hatására. A piac és az állam ellenőrzik és instrumentalizálják a virtuális teret, saját társadalmi-politikai terükké igyekeznek formálni, felelevenítve a „kábelozott társadalom” negatív utópiáit (Krajcsi 2000), amelyek az új technológiák tömeges használatát megelőzően eléggé dominálták a diskurzust. Nem indokolt az a magát technológiai determinációs alapokon igazoló optimizmus, amely a virtuális teret az önkéntes közösségek és mozgalmak hálózatának tulajdonítja (Korten 1996; Masuda 1988; Naisbitt 1982), hiszen a technológia sokféleképpen alkalmazható, és a piac és a kormányok érdekeiket vehemensen érvényesítik ezen a területen is. A magánélet eróziója, illetve a kommercializált manipuláció terjedése éppúgy lehetséges, mint az autonóm közösségek „globális reneszánsza” az új kommunikációs technológiák révén. Az az érvelés azonban nem elhanyagolható, hogy az új kommunikációs technológia éppen a „gyenge kötések erejével” bíró szociális hálókat (Korten 1996: 357–375; Granovetter 1991) erősíti meg látványosan, hiszen

a piac és az állam intézményei ezekkel szemben jóval erőteljesebb „reál” gyökerekkel bírnak. A „hatalomnélküliek hatalma” jobban megnő, mint a hatalmasoké az új terepen, de a növekmény nem biztos, hogy minden esetben ellensúlyozza a kiinduló helyzetben adott jelentős egyenlőtlenséget, amely az utóbbiak javára áll fenn. A CVS kontúrjainak és profiljának megismerése csak szisztematikus vizsgálódás alapján lehetséges, amely a kapcsolati adatokat és a különféle politikai kommunikációs csatornák tartalomelemzését egyaránt elvégzi (vö. Benczik 2003; Sándor 2003). Azonban a kulturális és a hatalmi dominanciák itt is megmutatkoznak az angolul beszélő, USA-beli fehér ember javára, ahogyan azt a globalizált elit és ellenelit kritikái megállapítják.

Az internet és demokratizálódás, az új globális, virtuális civil társadalom fejlődését tételezik fel a globális mozgalmak utópikus célkitűzései. Álljon itt például a Seattle-i nyilatkozat. Polgárok formálják a hálózati társadalmat című, interneten aláírásra javasolt dokumentum:

A világ globalizálttá válik, és a kommunikációs technológiák fontos elemei ennek a folyamatnak.

Az emberi faj olyan kérdések sokaságával szembe-sül, amelyeknek nem szentel kellő figyelmet.

A világ civil társadalmának hatalmas és nem kel-lőképpen kihasznált erőforrásai vannak: a kreati-vitás, a szolidaritás, a tudás és az elkötelezettség, amelyek segíthetnek e problémák megfelelő meg-közelítésében.

Azonban a civil társadalmat alulértékelik, és veszé-lyeztetve van.

Az információs és kommunikációs technológiák széles lehetőségeket nyújtanak a civil társadalom-nak a nevelésre, az egészségfejlesztésre, a kultúrára és a művészetekre, a szociális szolgáltatásokra, a társadalmi aktivizmusra, a vitára, a problémák megfogalmazására és a demokratikus kormány-zásra.

Aktív informált polgári részvétel a kulcsa a hálózati társadalom kialakításának. Új „nyilvánosságra” van szükségünk.

A politikai kommunikációs technológia azonban nem önmagában vett üzenet. A grass-roots és az elit, a civil és a kormányzati, a gazdasági és a politikai oldal egyaránt felhasználhatja saját célja-ira. Nincsen inherens demokratizáló potenciálja, azonban az új esélyek teremtése a mindenkori kevesebb eséllyel bírók, az elleneltek számára – akik megkísérik magukat a nem elit, a kapcsoló-dás nélküli tömeg virtuális képviselőének bemu-tatni – érdekesebb. A kis szervezetek, az aktivis-ták hálózatai, a baloldali-libertárius csoportok komputerszolgáltatása valóban az emancipatorikus diskurzus irányába mozdíthatja a világot? A valós kirekesztettség és a virtuális részvétel viszonya ellentmondásos lehet. Hasonlóan kétarcúak a főként lokális szinten gyakorolt „e-government” kísérletek, amelyeknek résztvevői a projektekben egyaránt látnak a politikai részvételt elősegítő új formát, avagy a döntésekhez a deliberatív folya-matokkal létrehozott nagyobb legitimitációt. Más érvelés szerint az új személy- és csoportfüggő kommunikációs esélyek a politika régi és hagyomá-nyos értelmét, a „köz-össéget” ássák alá, s a fraktualizálódó, mozaikká váló, széttöredezett résznyilvánosságok halmazát helyezik az egykori Nyilvánosság helyére. A levelezőhálózatok és a projektek áttekinthetetlenül globális aktivizmusa tökrekeszti a cselekvésnek és a gondolkodásnak a civil társadalomban és mozgalmakban a bürok-ratikussal szemben megőrzött „köz-össégét”.

A nyilvánosság, a mozgalmak és a demokrácia új virtuális térben zajló civil kommunikációval történő kihívása újrendezi a politikai tér alanyait és szerkezetét, de nem nyit talán olyan gyökere-sen új fejezetet, mint azt a technológiai optimiz-mus vagy az antiutópia pesszimizmusa mutatják. A „globális kormányzás” korában a demokrácia keretei újrafogalmazódnak, amely kihívásokat és továbbfejlődési lehetőségeket is hordoz, de nem

jelenti sem az apokalipszist, sem pedig a Kánaánt, sem a totális szabadságnélküliség, sem a korlátlan szabadság demokráciáját.

Kiss Balázs politológus kutatási koncepciójának summázataként így jelöli ki az új kommunikációs technológiák és a radikális politikai változás prognózisai közötti viszony értelmezési tartományát a demokratikus optimizmussal és a „dèjà vu” szkepszisével szemben:

Az elmúlt évszázadok során a mindenkori kortársak hajlamosak voltak ugyanolyan vérmes politikai reményeket fűzni az egyes éppen létrejött és elterjedőben lévő kommunikációs eszközökhöz, mint manapság az internethez. Ezeket a reményeket rendre csalódás követte. Csakhogy, másfelől, a szakirodalom szerint alaposan megváltozott annak idején a politikai kommunikáció, de a politizálás általában véve is azért, hogy megjelent a rádió avagy a televízió... Nagyon is meglehet tehát, hogy a politika nem változik meg radikálisan az internet elterjedésétől, de bizonyára nem marad teljesen ugyanolyan sem, mint addig volt (Kiss 2001: 260; Kiss–Boda 2001).

A prognosztikus kérdésfeltevések vizsgálatában az internet, a globalizáció, a demokratizálódás és a civil társadalom viszonyában a 21. században próbálkozunk meg a „posztacionális korszak” demokratizálódásának és az új kommunikációs médiumok összefüggéseinek néhány dilemmája felvetésével és vizsgálatával Claus Leggewie és kutatócsoportja megközelítése kapcsán. Claus Leggewie (1997) úgy véli, hogy az elitista és a részvételi demokrácia típusainak és versengő koncepcióinak újraértelmezését, a korábbi viták folytatását teszik lehetővé a 21. század új kommunikációs lehetőségei. Tehát, mint mottóként idéztük, a régi (jó) bor az új tömlőben – még akkor is, ha az új médiumok új esélyei talán több teret hagynak a részvételi és közvetlen demokratikus kezdeményezéseknek. Szerinte az új elektronikus nyilvánosság bizonyos értelemben a korábbi kommunikációs formák foglalata.

Az internet integrálja a közvetlen szóbeli kommunikáció potenciáljait (beszélgetés, telefonálás) a nyomtatott médiumokéval (levél, röplap, újság, könyv, fax) és az audiovizuális médiumokéval (rádió, televízió, videó). Megnöveli kapacitásait (a magasabb befogadó- és archiválóképesség révén) és tranzakciós sűrűségüket (mint many to many médium), valamint csökkenti tranzakciós költségeiket. Ugyanakkor megnöveli távhatásukat (mint globális hálózat), kioldja az információkat tér-idő kontextusukból (virtualizáció), amivel ugyanakkor természetesen az információnyereség feldolgozásának a költségei is megnöhetnek. A cyberspace kommunikációja bizonyos mértékig hely, idő, és valamilyen szempontból szerző nélküli kommunikáció egyben. Az interaktív kétcsatornás kommunikáció feloldja a hagyományos adó-vevő viszony hierarchiáját, amennyiben minden résztvevő fogadó és küldő szerepekkel egyaránt rendelkezhet. A hálózati kommunikációnak nincsen többé rögzített központja. Ez a helyzet relativizálja a korábbi gate keeper szerepeket a vélemény- és akaratformálásban („régia média”, pártok és érdekszervezetek), kikerüli cenzúrájukat és manipulációjukat, ugyanakkor azonban új társadalmi hierarchiákat és kommunikációtechnikai szűk keresztmetszeteket termel (Leggewie 1997: 3, kiemelések az eredetiben – SZ. M.).

Leggewie véleménye szerint így az új médium foglalatát adja a parokiális-szegmentált formáktól kezdve a nemzeti, nemzetközi és globális-lokális kommunikációs képleteknek. A politikatudomány számára az új médiák, az internet kérdésfeltevéseit a policy-politics és polity hármasságának⁴ megfelelően rendszerezi (1. tábla).

⁴ A háromféle típusú politikaértelmezés kifejtése, vö.: Bayer József (1999: 101–266).

1. tábla. Az internet szerepe a politika folyamatában	
Az igazgatási racionalitás eszköze	Policy
A telekommunikáció-politika tárgya	
A konvencionális politikai kommunikáció új médiuma	Politics
A politikai participáció és deliberáció autonóm médiuma	
A nyilvánosság új struktúráváltásának motorja	Polity
A demokrácia és a technológia viszonyának problémája	

Leggewie szerint „a számítógépek közvetítette kommunikáció önmagában sem nem demokráciabarát, sem nem demokráciaellenes” (1997: 15). Úgy véli, hogy az egyik legnagyobb probléma az elit-tömeg exkluzív viszonyának újratermelődése az elektronikus kommunikációhoz való korlátozott hozzáférési lehetőségek miatt, és az „internet körüli csatában” a régi politika és a demokrácia-konfliktusok az újjakkal együtt jelennek meg, önmagában tehát nem jelent új minőséget, hanem a konfliktuskihordás új terepét, médiumát, arénáját nyitja meg.

Rendszerezzi az internetalkalmazás terepét, lehetőségeit a demokratikus akaratképzési folyamatban, amellyel általában folyó globális-totális vitakozás helyett szelektív és intézmény-, illetve kommunikációsforma-specifikus kutatások és elemzések lehetőségét nyitja meg „az” internet és „a” demokrácia viszonyáról folytatott, az általánosság szintjén semmitmondásra kárhuztatott álszövegek helyett (2. tábla).

Leggewie példás szisztematikája a problémák szelektív felvetéséhez segíthet hozzá. A minden érték egyszerre való pozitív avagy negatív utópiákba illő újragondolásának szintje sem nélkülözhető a demokráciaelmélet alapproblémáinak újrafogalmazásához, de a politika- és a társadalomtudományok vizsgálati szintjén operacionalizációs összefüggéseket kell azonosítani a kutatási problémák értelmes felvetéséhez és a stratégiák kialakításához. A globális civil társadalom avagy a behálózott társadalom alternatíváinak szintjén aligha juthatunk tovább olyan megállapításoknál, mint Edward Comornak, a Kommunikáció szerepe a globális civil társadalomban: erők, folyamatok, perspektívák című tanulmány szerzőjének összegzése.

Az új technológiák alkalmazása avagy az életstílus szintjén való elsajátítása a társadalmi mozgalmakban és másutt elősegítheti az adatok cseréjének felgyorsulását és a tevékenységek térbeli koordinációját, de paradox módon csökkentheti a közösségek reflexiós szintjét, gyors mobilizációt inspirálhat, de kevés időt hagy a kritikai reflexióra (Comor 2001: 405).

A szervezetben belüli demokrácia kérdései a globális NGO-kal kapcsolatos gyakorlati tapasztalatok értelmezései alapján égető módon jelennek meg a globális-virtuális-civil hálózatok szintjén, amikor a szervezeti identitás fenntartásához szükséges menedzsment és anyagi-személyi erőforrás-mobilizáció funkcióinak ellátása mégiscsak szükséges. A kortárs civil társadalom több elemzője szintén a pesszimista következtetések felé hajlik a tekintetben, hogy a szervezetfejlesztés és a menedzsment problémái mennyire helyettesíthetőek a gyors és olcsó virtuális kommunikációs potenciálok révén (Della Porta–Kriesi–Rucht 1999; Klein–Koopmans–Geiling 2001; Brunnengraber–Klein–Walk 2001). A virtuális mozgalmak és közösségek és a globális világ realitásai nagymértékben eltávolodhatnak egymástól, a kapcsolat egyre nehezebben jön létre, a legitimitáció egyre fogy, a mobilizált elit és ellenelit egyre szűkebbé válhat a virtuális helyett a valódi realitások problémáiban sínylődőkhöz képest. A szakadék nagysága az ún. „fejlődő világ” csúcsein is érzékelhető, mint azt az ENSZ jelentése aláhúzza.

A bulletin board service, avagy a world wide web, news groups és az elektronikus kommunikáció más olyan formái, amelyek az ipari államok tudósait arra ösztönözték, hogy radikális változásokat jelezenek előre a demokrácia

2. tábla. *A kommunikációs típusok, a politikai funkciók és a célok rétegei az internet használatában*

Kommunikációs típus	Funkciók	Célok
One-to-many	Polgári információ	Polgárérzet
	Transzparencia	Polgárokhoz közeli közigazgatás
Many-to-one	Elektronikus petíció	Résztétel a tervezésben
	Tele-választások	Elektronikus demokrácia
Many-to-many	Vitaforumok	Deliberáció
	Közösségi hálózatok	Community empowerment

Forrás: Claus Leggewie: Netziens oder der gut informierte Bürger heute. In Transit, 13. 1997 nyár.

fejlődésében, egy közös vonással rendelkeznek: ezen kommunikációs formák mind szövegalapúak, és az írástudás magas fokát feltételezi használatuk. A fejlődő országokban, az írástudatlanság magas fokát szem előtt tartva, a kormányzati rendszerek továbbfejlesztése a nemzetközi kommunikációs technológia révén más megközelítést kíván meg. Mint egyik dél-afrikai NGO-képviselő megfogalmazta: „Hogyan lehet a személyi számítógép működését elmagyarázni olyan embereknek, aki alig tudnak olvasni, és az elektromosság alapelveit sem értik annak elérhetetlensége következtében (Mansell–When 1998: 77).

Nem csoda, hogy a Globális civil társadalom 2002 című évkönyv éppen a hagyományos 20. századi médiák, a nyomtatott sajtó, a rádió és a televízió fejlődő országokbeli – főként afrikai – elterjedésével, illetve a demokrácia és a gazdasági fejlődés elősegítése szempontjából való alkalmazásaival, e folyamat felzárkózáshoz nyújtott lehetőségével foglalkozott (Deane–Njonjo–Fackson 2002: 171–191), amelyet a „másik információs forradalomnak” nevez, és az új 21. századi elektronikus médiákat ebben a vonatkozásban nem is elemzte! A globális Dél eszerint tehát „nem kortársa” a globális Északnak és a Nyugatnak a 21. században, hanem ott még a 20. század feladatai várnak megoldásra, lehetőleg a már megismert zsákutcák elkerülésére törekedve az alternatív, demokratikus médiahasználat elősegítésével. Az elemzés azonban a perspektívák és az alternatívák megléte mellett nagyban táplálja a felzárkózással kapcsolatos szkepszist, hiszen megmutatja, hogy

a globális Észak, Nyugat és Dél között tátongó évszázados szakadékon belül még mélyebb hasadások vannak a Délen belül is, régióként, illetve város és vidék, férfi–nő és gyerek között. Olyan természetűek ezek a szakadékok, amelyeket a 20. század fejlődése a globális Nyugaton és Északon belül ellentmondásos formákban, de részben éppen a médiák kommercializáltan orientált fejlődése révén hidalt át. A szakadék a két világ között a médiák fejlődésében olyan, mintha az állampolgárság kiterjedését a 19. században T. H. Marshall elemzése alapján (Marshall 1991: 50–59) koncentrikus körökkel szemléltetnék a magánjogok, közjogok, szociális jogok, környezeti jogok köreivel, és míg ebben a sémában a globális Észak és Nyugat aktorai már az állampolgárság szocioökológiai tartalmán vitatkoznak a 21. században, addig a Dél még az állampolgárság egyenlőségének minimális alapjai megteremtése körül kínlódik, amely a másik világban nagyjából már a 19. század történetébe tartozik.

A globális civil tiltakozás az új média

A globalizáció elleni tiltakozó mozgalmak igen nagy mértékben függnek a saját elektronikus média megnyitotta kommunikációs kapcsolatlehetőségtől. Az ilyen horizontális és vertikális kommunikációs költségeket az eddiginél jóval nagyobb mértékben csökkentő kommunikációs kapcsolatrendszer mintegy szervezethelyettesítő funkciót lát el, ezért az internetes kommunikációs szabadság védelme az új mozgalmak számára alapvető fontosságú. A szólásszabadság klasszikus

liberális és baloldali értéke a saját médiához való szabadságként jelenik meg az internetre épülő globális mozgalmakban (Conley–Patterson 2000: 211–225). Míg a modernizációs mozgalmak, a klasszikus polgári és munkásmozgalmak lételeme a sajtó szabadsága, illetve a saját sajtó kiépítése volt, addig a posztmodernizációs mozgalmak a sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadságot mind a „naturáliákban”, mind pedig a globális virtuális térben egyaránt igénylik a maguk számára a diszkurzív terek létrehozásával, a kommunikációs közösségek kialakításával, a tiltakozás mobilizálásának számtalan hatékony technikájával együtt, amelyek így új tartalmat és terjedelmet igényelnek a klasszikus demokratikus jogoknak. A globális demokrácia intézményei még nincsenek meg (Held–McGrew 1999), de e globális demokrácia problémái már előbb jelennek meg a virtuális térben, mint a démosz igényei, egyelőre még csak a nemzetállamokkal és intézményeikkel szemben támasztott igényekként (Hick–Teplitzky 2000: 52–65). Azonban nyilvánvaló, hogy a rendvédelem globális funkciói előbb-utóbb ebben az egyelőre nem állam uralta térben is meg fognak nyilvánulni egyre erősebben, mint azt a nemzeti rendőrségek adat- és gazdaságvédelmi szekcióinak létrehozása, illetve a rendvédelmi szervek egyelőre még csak a nemzetállami jogrendszeren belül érvényesíthető reakciói, és azokon túlmutató „vállalatiérdek- és csoportérdek”-érvényesítési stratégiái mutatják.

A globalizált, illetve a globalizációellenes mozgalmak számára egyaránt létfontosságú virtuális agorájuk, szerveződési terük szabadsága, hiszen ez mobilizációjuknak talán a legfontosabb terepe. Azonban az államok és a nemzetközi szervezetek érdekeit védő adminisztratív-politikai ellenőrzés erre a területre is kiterjeszteni igyekszik uralmát, ellenőrizni kívánja ezt a korábban a szabad szerveződés terül szolgáló terepet (Wright 2000: 200–211; Evarard 2000: 135–151). Ahogyan a gyülekezési és szólásszabadság alapvető volt minden demokratikus tömegmozgalom számára ahhoz, hogy a hatalmon lévőkkel szemben garantált mobilizációs politikai térre tessen

szert, és az ennek biztosításáért folytatott küzdelem végigkíséri a társadalmi mozgalmak és a politikai tiltakozás történetét a 19–20. században, úgy az új, a 21. századi civil mozgalmak és virtuális közösségeik számára az „utcai csatatér”, majd az azt követő média- és nyilvánosságbeli konfliktusok mellett – amelyek a korábbi mozgalmak reális és virtuális küzdőterei voltak – most megjelenik a komputer közvetítette kommunikáció virtuális terének kiegészítő terepe, és e terep szabadságának, illetve politikailag motivált ellenőrzés-mentességének garantálása. A civil mozgalmak tiltakozásában relatíve elkülöníthetőek egymástól az ún. alapkonzfliktusok, pl. a szociális problémák a munkásmozgalom, az ökológiaiak a zöldmozgalmak esetében, és az ún. járulékos konfliktusok, amelyek az alapkonzfliktusokra való mobilizáció és diskurzus akadályozása ellen irányulnak, mint az egyesülési, gyülekezési és szólásszabadsággal, a rendőri avagy másféle politikai-adminisztratív beavatkozásokkal kapcsolatos problémák. A mai civil mozgalmak alapkonzfliktusai a globalizáció szociális, ökológiai és demokratikus szempontból fellépő problémái, és járulékos konfliktusai között, mint a fentebbi idézet mutatja, jelen vannak a hagyományos, 20. századi egyesülési, gyülekezési és sajtó-, illetve véleménynyilvánítási problémák, azonban újként jelentkeznek a virtuális kommunikációs tér, az internetes hálózatok szabadságának, a szólás, egyesülés és gyülekezés a virtuális térben biztosításának kérdései az adminisztratív és politikai kontrollal, és a nyílt avagy rejtett beavatkozással, manipulációval, cenzúrával szemben.

A „Globális mozgalom a nép beleszólásáért a 21. század médiájába és kommunikációjába” (A Global Movement for People’s Voices in Media and Communication in the 21st Century)⁵ elnevezésű globális NGO-hálózat azonos címet viselő felhívásában nagyon jól dokumentálja ezeket az igényeket, és érdekes elemzéseket és célkitűzéseket fogalmaz meg, eléggé részletesen kifejtve, amelyből ezúttal csak szemléltető céllal idézünk.

⁵ (<http://www.communica.org/index.html>)

Az elektronikus kommunikáció az interneten a kormányzatok ellenőrzésének céltáblájává vált a társadalom ügyeinek kommunikációjáról folytatott nyilvános viták megkezdésével. Világszerte teljes az internet ellenőrzése... nagy internetes szolgáltatók az öncenzúra egyik formájaként együttműködnek a kormánnyal és a rendőrséggel... A média kommercializálódása és tulajdonlásának koncentrációja következtében a nyilvánosság megsérül, és nem felel meg a társadalom politikai és kulturális igényeinek, beleértve a vélemények sokféleségének megnyilvánulását, a kulturális kifejezés és a nyelvek sokszínűségét, amely a demokrácia előfeltétele. Ez nem csupán a hagyományos médiában zajlik, hanem befolyásolja az internetet is.

Javaslatunk a CIVIL TÁRSADALOM és az NGO-k nemzetközi szövetségének kialakítására irányul a médiával és a kommunikációval kapcsolatos munka koordinálására. Úgy véljük, hogy új társadalmi mozgalomra van szükség ezen a területen, amely nemzetközileg működik. A civil társadalom szervezeteinek együtt kell működniük a médiában és a kommunikációban a társadalmi változás elérésére. A médianak és a kommunikációnak ugyanis nagy szerepe van abban, hogy elérhetik-e társadalomváltoztató céljait... s ehhez küzdeniük kell a cenzúra nyílt és burkolt formái ellen... Biztosítanunk kell, hogy az egyszerű polgár hangja megjelenhessen a médiában és az interneten!

Alapvető értékeink és céljaink:

A hozzáférhetőség és az elérhetőség

A kommunikációhoz való jog

A különbség kifejezésének joga

A biztonság a magánélet és a titok sérthetetlenségében

Megfelelő kulturális környezet.

Az elektronikus médiák közvetítésével zajló új diskurzus és a virtuális közösségi hálózatok demokráciaelméleti szempontú elemzői sokszor idézik a német filozófus, Jürgen Habermas kommunikatív-közösség-konceptióját (idézi Szabó 1989: 181–187). A diskurzus résztvevőit a címzett globális elitek, illetve ágenseik, a mozgalmi aktivisták és szimpatizánsok, valamint az érdeklődő, az aktivisták által mobilizálni kívánt globális közvélemény alkotják. A diskurzus közvetítője az

elektronikus média, az internet, illetve az ahhoz kapcsolódó kommunikációs hálózatok. A diskurzus, a kommunikáció maga válik az akció, a szerveződés formájává, ugyanakkor a célok kommunikálója is. Ez a globális-virtuális-civil kommunikációs közösségek egyik típusát alkotó folyamat adja a mai civil mozgalmak és virtuális közösségek egyik nagyon fontos, újnak mondható sajátosságát. A modernizáció 19–20. századi mozgalmait az írott sajtó, a nyomtatás révén kommunikálták, amelyet később az elektronikus média, főként a televízió szorított háttérbe, hogy majd a globális és az antiglobalizációs mozgalmak az elektronikus kommunikáció új formái révén kerüljenek kapcsolatba tagjaikkal és környezetükkel. Az akciókat megelőző és kísérő szervezés, az akció lefolytatása, majd az azt követő belső és nyilvános viták egyaránt az elektronikus, komputerizált kommunikáció révén zajlanak. A globalizációellenes mozgalmak ezzel átveszik és saját céljaikra alkalmazzák a globalizált struktúrák saját kommunikációs rendszerét, annak alternatív felhasználása révén tiltakoznak a globalizáció ellen.

A globális elektronikus kommunikáció maga is a tiltakozás médiuma lett, így a nagy nemzetközi szervezetek adatbankjaiba történő behatolás, az ott elhelyezett tiltakozó szignálok és logók készítése, a tiltakozó célú „hackerizmus”, avagy a tömeges e-mail levelek küldésével történő tiltakozás egyaránt ennek a megszervezését szolgálhatják (Locke 1999: 211–222). Ez azonban többnyire kísérőjelensége a globális szervezetek és konferenciák elleni direkt akcióknak. A direkt akciók a korábbi radikális mozgalmak által a címzettekkel szembeni demonstratív és direkt kényszerítő tiltakozási formák megszervezésének hagyományát fejlesztik tovább. Az akciók a résztvevők sokféleségének és sokféle motívumának, kapcsolódásának következtében csak részben koordináltak és szervezettek. A globális kommunikációs kampányok által mobilizált csoportok akciói azonos helyen és időben zajló rendezvények ellen párhuzamosan és egymást keresztezve is végbemehetnek. Emiatt az akciók

sokszínű palettája nem jellemezhető egységesen. Egészeiben véve vegyes stratégiát foglal magában, amelyben a konvencionális elemek mellett az erőszakos és jogellenes formák különböző mértékben, de helyet kapnak. Mivel nincsen felelős koordinációs bázis, mint a nemzetállamokban szervezett tiltakozások és kampányok esetében, az elfogadott akcióformákra való korlátozódás aligha kérhető számon. A legtöbb esetben nem adnak ki legális demonstrációs engedélyeket a rendvédelmi szervek a rendezvény közvetlen helyszínén, esetleg korlátozzák ott a bármely célú szabad mozgást, s ilyenkor az egyébként legális, közvetítő jellegű tiltakozások szervezői és résztvevői is, amennyiben belépnek az elzárt terekre avagy megkísérlik a behatolást, szabályszegést követnek el, felelősségre vonhatók, főként, ha szembeszegülnek a rendvédelmi szervekkel, és illegális behatolást kísérelnek meg pl. kerítések lebontásával. A közrendvédelmi partnerség hiánya, illetve ellehetetlenülése így megnöveli a tiltakozók direkt-kényszerítő jellegű tiltakozásának valószínűségét. A heterogén és eltérő célokat és stratégiákat követő tiltakozási potenciálon belül pedig nagy valószínűséggel akadnak olyanok, akik az engedélyezett akciók, pl. tüntetés során avagy annak kísérőjeként illegális, tárgyak elleni erőszakot jelentő rongálást, vagy akár személyeket is veszélyeztető ellenállást folytatnak. Elhíresült pl. a francia José Bové McDonald's-ellenes akciója (Bové és Dufour 2002), avagy a más globális üzlethálózatok – mint a Nike – elleni rongálások.

A posztmodern, globalizáció elleni civil mozgalmak tiltakozásolvasata, -értelmezése sokféle lehet, mást és mást jelenthet a résztvevők, a szimpatizánsok, az ellenfelek és a közönség számára. Nincsen egységes célrendszere, szervezeti kerete, akcióformája és stratégiája, és ennek megfelelően a „happening” dramaturgiája és annak visszhangjai egyaránt sokféleképpen variálódnak. A heterogenitás, a radikalizmus és a rendezvényi rizikók növekedése az elektronikus médiához kötődő mobilizációs mintával együtt visszatérő sajátosságai a globális rendezvények egyre növekvő

sokaságának, és a globalizációellenes globális ellenelit kialakulását jelzik. Ennek az ellenelitnek a rekrutációja a sok szabad idővel és kulturális tőkével, valamint kommunikatív potenciállal és hatékonysággal rendelkező, a jóléti demokráciákban kialakult radikális baloldali-alternatív miliő, amely a baloldali-alternatív mozgalmak új tiltakozási potenciálját alkotta meg a globális társadalmi-politikai térben. Mobilizációjának lehetőségét a globális problémák tudatosítását elősegítő globális kommunikációs rendszerek és az azok szélesebb körű hozzáférhetőségével kialakuló szervezeti és mobilizációs hálózatok hordozzák.

gyefogyott tiltakoz sok

A kollektív cselekvést átalakító új tendenciák hazai formáinak érzékeltetésére hosszabban idézem Csapody Tamás, civil társadalomkutató és békeaktivista saját élményen alapuló beszámolóját és elemzését a március 20-án a budapesti Hősök terén szervezett „Békejel Plusz 2005” elnevezésű rendezvényről, ahol a Humanista Mozgalom és más szervezetek fáklyákkal jelenítették meg a nemzetközi békemozgalom szimbólumát.

Az Emléklap szerint én vagyok az 1575. fáklyát tartó önkéntes a Humanista Mozgalom Békejel Plusz 2005 nevű rendezvényén, a Hősök terén, március 20-án. Állítólag összesen kétezeren alkottuk az idén az élő békejelet. Az előre „le-mailezett” rend szerint megjelentem a megbeszélt szektorban 17 órára, átvettem a fáklyámat, és vártam a sötétedést s az azt követő közös fáklyagyújtást. Addig is jöttek az utcazenészek, gólyalábasok, dobosok, mutatványosok, zsonglőrök. Az Ismeretlen katona sírja mellett felállított színpadról dübörgött a diszkózene, a tér másik oldalán felállított humanista sátonnál hosszú sor álldogált. Besötétedett, a fáklyák kigyúltak. Szívet melengető érzés volt a békekörben állni, szép látvány lehetett fentről a hatalmas, világító békejel. Csak azt nem lehetett tudni, hogy pontosan mi ez, ami szív-melengető és szemet gyönyörködtető, hiszen

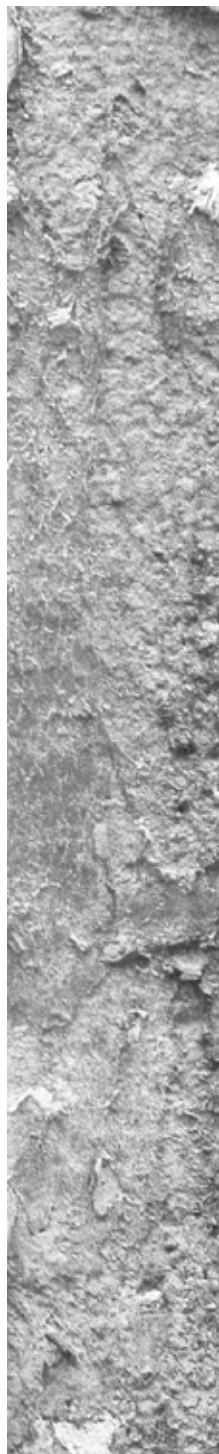
nem derült ki, hogy pontosan miért vagyunk itt. ...Az egész magyar mozgalmi szektor gyenge és megosztott... Ebben a kiüresedett és atomizálódott mozgalmi szektorban a Humanista Mozgalom (egyben párt) jelenti a folytonosságot és az egységet. A narancsszínbe öltözött nemzetközi, 130 országra kiterjedő „pártmozgalom” remek érzékkel telepszik rá a mozgalomtöredékekre és csoportocskákra. A humanisták nem bíbelődnek a párbeszéddel, hanem a szovjet típusú kommunista ideológia talaján állva hangyaszorgalommal szervezkednek és hozzák létre a már nem illegális (kommunista) sejtjeiket (műhelyek, körök, beszélgetőfórumok). Ez egy politikai szekta, amely kics csoportos módszerrel, az általános humanista ideák oldaláról közelítve próbálja megnyerni – elsődlegesen – a 14–24 év közötti korosztályt. Meg tudják szólítani azokat a fiatalokat és azokat az idősebb jóhiszemű társadalmi „csellengőket”, valamint az örök reménykedőket, akik nem találják helyüket a családban, az iskolában, a mozgalmakban és a társadalomban, s akik még képesek valóban lelkesedni nemes célokért. Nekik szervezik az utcai bulikat. ... A mozgalom/párt éppen a fogyasztásra és a szórakozásra épülő módszerekkel tudja megközelíteni és mobilizálni a fiatalokat. A multinacionális cégek középszintű alkalmazottai közül kikerülő humanista vezetők a multiktól átvett módszerekkel és kommunikációs technikákkal szervezik a „humanista civil társadalmat” és a békebulikat. A nem éppen alternatív gondolkodásáról híres menedzserreteg egyrészt a középosztály gyermekeit, másrészt a morális, egzisztenciális, mozgalmi lecsúszás hatásán állókat próbálja összefogni. A humanistákat és a megszólított fiatalokat összekötő tulajdonság: a lázadás képességének a hiánya. Az internetező, a gyorsétermekben falatozó, a plázákba és diszkókba járó, a mindenben középre igazodó fiatal népe ez; ők a kommersz és szórakoztató, kockázatmentes és gyors fogyasztásra alkalmas soft békemozgalom képviselői. És ettől lesz a békejel kiherélt médiaesemény és szórakoztató buli (Csapody 2005).

Csapody Tamás láttelepe – függetlenül a konkrét rendezvény megítélésétől – bizonyos általános tendenciákra hívja fel figyelmünket, amelyek nem csupán magyar vonatkozásúak, ahogyan ő is utal erre, hanem globális, vagy legalábbis a jóléti demokráciákban elterjedt tendenciák. Kibontakozik egyfajta öncélú aktivizmus, amely nem a társadalmi-politikai ügyekben érdekelt, hanem magának a rendezvénynek a hangulata, mobilitásélménye vonzza. „Ügy nélküli elkötelezettség”, amely rátelepszik meglévő, esetleg hagyományokkal rendelkező témákra, amilyen Csapody példájában a béke ügye, illetve az iraki háború elutasítása, avagy teljes öncéllal csak az „action” érdekes, mint a nálunk is megjelent „flashmob” akciókban, ahol interneten, e-maillal előkészített, egymás számára idegen emberek csoportjai vesznek részt azonos helyen azonos tevékenységben, mint a párnacsata a Nyugati téren. „Nálunk 2003 augusztusában tartották az első esernyős flashmobot, a mobemberek azóta ittak már zacskós kakaót egy vasútállomáson, olvastak fejfelé tartott újságot a metróban, néhány héttel ezelőtt pedig a drogtörvény elleni tiltakozásul a Képviselői Irodaház és a Parlament között szívtak el egy-egy marihuánás cigarettát” (Féderer 2005).

A flashmob mozgalmi cél nélküli mobilizáció, amely azonban azokra a társadalmi jellemzőkre épít, amelyeket Csapody kiemel a Humanista Mozgalom bázisában; magas képzettség, flexibilis életmód, az elkötelezettség hiánya, ám készség és képesség az aktivizmusra. Ezek a sajátosságok ügyek mentén elkötelezetten ugyanakkor a globális mozgalmakkal közös jellemzők, amelyek létrejötte és működése elképzelhetetlen a virtuális közösséget megalapozó mobil elektromos kommunikációs rendszerek globalizmusa és a mobil globális elitnek és ellenelitnek nélkül.

A flashmobok az interneten talált definíció szerint egyének vagy csoport interneten szervezett akciói, gyorsan és észrevétlenül előkészített rövid, nem konvencionális, illetve meghökkentő tömeges akciókból állnak, amelyek rövid tartamát követően a résztvevők gyorsan elosznak a spontán tömegben. Célja az egyéni és kollektív szórakozás – amennyiben üzleti avagy politikai érdek csatlakozik hozzá, akkor ez nem az igazi. Tehát valójában olyan kollektív, szervezett cselekvésről van szó, amely az internet virtuális közösségét (Kiss–Boda 2005; Bayer–Bajoni–Lázár 2005; Molnár 2005: 101–127) egy pillanatra valóra váltja, hogy azután a korábbi kommunikáció részesei ismét eltűnjenek a járókelők névtelen tömegében. A flashmob gyakorlata rövid idő alatt globális jelenséggé vált, elvértve számoltak csak be vele kapcsolatban

kisebb problémákról, pl. rendőrségi nyomozásról vagy biztonsági őrök erőszakos reakciójáról. Híttel érdemlő forrás a rendezvények gyakoriságáról, a résztvevők számáról, illetve a reakciótipusokról egyelőre nem ismert. Kardos Gábor filozófus publicisztikájában, hasonlóan Csapody Tamás írásához, eléggé kritikusan szemléli a jelenséget; a valódi közösségek és kollektivitás válságjelenségeként értelmezi. A tömegindividualizmus megnyilvánulása, úgy nélküli elkötelezettség, művészet nélküli happening és performance nem vezethet a közösségformák megújításához, sem pedig a közterületek rituális visszahódításához (Kardos 2005).

Korai lenne még a flashmob jelenség profilját megrajzolni, túl kevés a feldolgozható tapasztalat, nem ismeretesek kutatási eredmények. Mindenesre jól látható a magyar társadalom nyitottsága az interneten futótűzként elterjedő tendenciára. A szociális kísérletezés credo nélkül megfelelő képességek és erőforrások alapján kialakíthatja a kollektív cselekvéshez való viszonyban az önbizalmat, amely más mobilizációk részesévé teheti a flashmob „ügyes ügytelenségére” nyitott fiatalokat. A társadalmi hálózatok, amelyek jelentős társadalmi-politikai mozgalmak kialakulásához kötődnek, sokfélék, és nem zárhatnánk ki, hogy a virtuális közösségből az utcára tett első lépéseket majd esetleg tartalmilag orientált társadalmi-politikai ügyek vezérik.

A „mob” jelensége egyébként nem új, csak új módon jelenik meg a flashmobban. A részlegesen koordinált tömegcselekvés azóta kísérőjelensége a célra orientált mozgalmi cselekvésnek, amióta kollektív cselekvés létezik az emberi társadalmakban. A vallási mozgalmakhoz az emberek jó része nem azért csatlakozott, mert akár a legcsekélyebb fogalma lett volna az új vallásról, hanem mert sokan voltak, volt akció, rítus, szimbólumok, tömeges cselekvés, és ugyanez volt a jellemző az összes politikai mozgalmakra is. Nyilvánvalóan létezik a modernizálódott társadalmakban a „tömegemberek” típusa, amely keresi a közvetlen tömegélményt, mert élvezi azt, és számára mindegy, hogy társadalmi mozgalom, közösségi

ünnap vagy vallási rítus jelenti a tömegcselekvés keretét.

A nemzetközi szakirodalom az ún. „reflexív aktivizmus”, illetve a „posztmodern riot” kifejezésekkel jelöli az aktivizmus mai tendenciáival kapcsolatos érdekes folyamatokat, amelyek ma már nálunk is tapasztalhatóak. A posztmodern, reflexív aktivizmus, illetve a posztmodern riot kategóriái azt a társadalmi-kulturális kontextusvesztést írják le a globális mozgalmakban, amely a néppárti tendenciát is jellemzi a pártfejlődésben. Ahogyan a pártok minden társadalmi, kulturális és vallási csoport felé nyitottakká kívánnak válni, úgy a társadalmi aktivizmus reflexívvé válása a hagyományos helyi, vallási, politikai közösségekbe gyökerezett aktivizmus helyett a szabadon megválasztott, a világ bármely pontján jelentkező ügyekhez vállalt elkötelezettséget jelenti. Míg imaginárius példában adott kisváros valamely jómódú negyedének lakói hagyományosan a helyi vakok intézetének adták adományait valamely egyház közvetítésével, a posztmodern korban tőlük távol eső földrészek gyermekkatonáit próbálják meg visszavezetni a társadalomba globális NGO-k közvetítésével. A hagyományos regionális, kulturális, politikai kontextus erejét veszíti a társadalmi aktivizmus csatornáinak kijelölésében, és az elkötelezettségek szabadon áramlanak szét a világ ügyei felé.

A posztmodern riot kategóriája hasonló folyamatokra utal konkrét rendezvény vonatkozásában. Ahogy egy technozenei felvonuláson sorakozó szórakoztató kamionok más-más zenét bögnek egymás mellett, a korábban homogén, „egyesített ügyű” rendezvények – pl. a szakszervezeti felvonulás, a zöld- és a feminista tiltakozás – egyetlen integrált rendezvényen, illetve annak informális, spontán leágazásai mentén jelennek meg együtt az olyan nagy globalizációkritikus tüntetéseken, amelyeket Seattle és Porto Alegre óta rendszeresen lát a világ. A rendezvény központi gerince egy-egy találkozó elutasítása, avagy laza összefoglaló követelések, pl. egyszeri adósságelengedés a szegény országoknak, avagy a Tobin-adó bevezetése, de ezek mentén

a szekciók sokasága jelenik meg, a szakszervezeti, a zöld, a feminista stb. aktivisták, akik, sajátjuknak tekintve a rendezvényt, a maguk altémáját kultiválják azon. A riot lehet közös tömeges erőszakcselekvés is, amelyet a különféle szekciók máshogy és máshogy értenek, pl. az anarchisták mint normál stratégiai elemet, a szakszervezetiek pedig esetleg mint a kiáltó igazságtalanságok miatti elfogadható forradalmi erőszakot. A globalizált, posztmodern társadalmakban jelentősen megnőtt azoknak a száma, akik sok szabad idővel, kulturális és anyagi forrással térbeli és társadalmi útkeresést folytatnak a divat, a turizmus és a társadalmi elkötelezettség valamilyen sajátos kombinációját jelentő életúttal.

A Csapody által röviden profilírozott mozgalmi szervezet megfelel a globális civil társadalom különféle szervezeti profiljainak, globális aktivizmust szervez, gazdasági és politikai kapcsolatokat ápol, integrálni igyekszik a „csellengők” támogatását. A globalizáció kritikus szociológusa, Zygmunt Bauman (2002: 121–157) a jóléti és a kiszolgáltatott csavargást, mobilitást tekinti a globális elit és a globális nincstelenség közötti formális hasonlóságnak; míg a globális elit tagjai turisztikai vagy társadalmi okokból csellenghetnek a világban, addig a csavargásra kényszerült nincstelenség a migránsok tömegét alkotják. A „felesleges ember” típusa a klasszikus orosz regényből köszön vissza a globalizált világ „alulról” és „felülről”, a hagyományos társadalmi béklyóktól és magatartásszabályozóktól egyaránt megszabadított karaktereinek.

Az „ahogy esik, úgy puffan” mentalitás egyaránt jellemzi a globalizációkritikus rendezvények és a flashmob akciók résztvevőinek bizonyos csoportjait, a jóléti és biztonsági keretekben szocializálódott, a hagyományos törésvonalak mobilizációs hatásától függetlenedő, széles internetes virtuális közegekben mozgó fiatalokat. A virtuális közösség túlnő a valóságoson, a játékos ötletek konkretizálására, utcaszínházzá formálására való karneváli törekvés öncéllá válhat. Profiljában különböző ez az aktivizmus a korábbi mozgalmi generációkétól, hiszen ott korábban

a jólét és biztonság feltételeinek adott volta a posztmaterialista, ökopax témákhoz kapcsolta a hatvanas évektől a nyolcvanas évekig a fiatalok nagy részét, ma pedig a jólét és biztonság, valamint a globális virtualizmus az absztrakt kozmopolita elkötelezettségben, illetve a partikuláris individualista stratégiákban, drámajátékos cselekvésimitációkban testesül meg.

Kétségtelen, hogy a régi és az új generációk politikai egymás mellett élése alapvetően eltérő egzisztenciális élményekkel és orientációkkal rendelkező aktivistatípusokat állít szembe egymással; az ügyek mellett esetleg akár fundamentalista módon elkötelezett idős „igazhívőket”, és a játékos, flexibilis, a mobilizációt és a mozgalmat öncélnak tekintő, az életformákkal való kísérletezést kereső fiatalokat. Ezek egyébként produktív munkamegosztást hozhatnak létre, mint pl. a globalizációkritikus mozgalmakban, ahol a diskurzus kialakítói és vezéregyéniségei nagyrészt a hatvanas évek új baloldaláról jöttek vagy annak örökségét ápolják – lásd a globálisan izmosodó Che Guevara- és Castro-kultuszt –, az utcai aktivisták azonban többnyire a fiatal generációból jött professzionisták (Della Porta–Tarrow 2005).

A jóléti társadalom azonban maga sem elegendő, ahogyan a franciaországi riot-ban láttuk, a hagyományos szociális és etnikai témák mobilizációs töltete a mégoly jól szervezett társadalmakban is elsöprővé válhat. Nem beszélhetünk olyan vállveregető progresszizmussal a „hagyományos vajaskenyér-politikáról”, az „egyre nagyobb torta” illúziójáról, mint tették az új társadalmi mozgalmak elemzői a hetvenes-nyolcvanas években, mert a kemény materialista vajaskenyér-témák ideje a politikában nem múlt el a régi EU-tagállamokban sem attól, hogy a fogyasztói jólét bástyái mögött viszonylag széles ifjúsági réteg hódolhat szórakozási szokásainak társadalmi-közösségi területeken. Ugyanezekben a társadalmakban a kirekesztett fiatalok széles tömegei térnek vissza a 19. századi gépprombolás, társadalmi banditizmus és anarchia eszköztárához a nyugati Metropoliszokban és azok peremén. Nem prognosztizálható, hogy a játékos társadalmi kísérletezés luxusa lehetne-e

mindenkié a globalizált világban, amely a javak és a hiányok globalizációját egyaránt tartalmazza, s a klasszikus szegénymozgalmakat és a szociális mozgalmakat a világ minden pontján újratermelni látszik a globális elit mozgásaival párhuzamosan.

A civil társadalom fejlődése Nyugaton és Keleten

A civil társadalom a 20. századig kritikai koncepcióként jelentkezett a társadalom és politika elméletében és gyakorlatában, és a politikai túlhatalomtól és uniformizáltságtól megszabaduló autonóm társadalmat jelentette. A 20. század végére a globális fejlődéstendenciák átalakítják a társadalom és a politika szerkezetét oly módon, hogy a korábbi „metodológiai nacionalizmusnak” a nemzeti társadalmat, kultúrát, gazdaságot „A” Társadalommal, Kultúrával, Gazdasággal azonosító szemlélete elavulttá válik (Castells 2005; Jensen–Miszlivetz 2005). Kialakulnak a társadalmi és a politikai viszonyok nemzeti kereteken túlnyúló hálózatai, amelyek a korábbi „nemzeti” társadalom és „nemzeti” állam területileg szervezett egységei felett átnyúló globális társadalmi és politikai hálózatok létrehozását eredményezik. Ennek hatásai jelentkeznek az állam és a jogfelfogás és intézményrendszer egy sor átalakulási tendenciájában. Azonban elmosódottakká válnak ezáltal a korábban világosan definiálhatóknak vélt jogi és politikai fogalmak, állam, állampolgár és jogviszonyaik a globális kereteken belül átértelmeződnek.

Kontinensünkön a globalizálódás tendenciáit az europaizálódás és a regionalizálódás tendenciái közvetítik. Ezek következtében kiüresednek, hatalmukat veszítik a nemzetállami szinten megszervezett társadalmi-politikai rendszerek. Erősödnek az Egyesült Európának, valamint régióinak politikai és társadalmi erőcentrumai, hatalmuk és tevékenységük új jogi és politikai intézmények keretébe illeszkedik bele. Ebben a folyamatban fokozatosan eltűnhetnek az európai szinten szerveződő integrációs, illetve regionális keretekben a

korábbi Kelet és Nyugat sajátosságai, és új közös európai kultúra és intézményrendszer körvonalai jelennek meg egy ellentmondásos folyamat hatására. Míg Keleten a civil társadalom a politika és a kultúra területén fejlődött, addig Nyugaton a gazdasági-társadalmi szférában. Az egyesülő Európa civil társadalmi egyszerre válhatnak a Nyugat alternatív mozgalmainak és a Kelet ellenzéki mozgalmainak közös örököséivé a progresszív demokrácia, a grass-roots tradíciók intézményesülése révén, amelyre az európai alkotmányozási folyamatban voltak már érezhető tendenciák, így pl. az európai népszavazás intézményében vagy az EU politikájának civil partnerségi koncepcióiban (Arató 2005).

Keleten a civil társadalom folytonos megszakításokkal fejlődött, amelyek viszont az instabilitás következtében rákényszerítik az innovációra és a flexibilis, rugalmas alkalmazkodásra. Nyugaton a civil fejlődést a stabil keretek között zajló hosszabb távú és folyamatos akkumuláció kumulatív folyamatai jellemzik. A Kelet hozadéka az európai civil társadalom fejlődésének érdekében a folytonos intézményi és eljárási innováció, míg a Nyugaté az intézményes stabilitás és hatékonyság. Az innováció és a stabilitás megfelelő egyensúlyának kialakítása az európai civil társadalom fejlődésében egyszerre kell, hogy támaszkodjék a Kelet és a Nyugat hagyományaira ahhoz, hogy Európa megállja a helyét a kibontakozó globális versengésben.

Magyarországon 1989 után a civil társadalom ügyeinek szabályozottsága, illetve e szabályozás révén források juttatása a szektornak különféle – nemzetközileg is innovatívnak számító – intézményekben jelenik meg. A kalkulált 1%-os felajánlások alapján álló Nemzeti Civil Alap (Sebestyén 2005) megszervezése olyan elosztási mód, amely korporatív-neokorporatív jelleggel az állam beavatkozásával biztosít forrásokat a civil társadalomnak. Nehezen várható el az ilyen rendszerektől, hogy pártatlanul és igazságosan működjenek, és ne jelenjék meg bennük részrehajlás. Ezeket a veszélyeket nálunk sem sikerült teljesen elkerülni. Egyébként a civil társadalommal kapcsolatosan

itthon és másutt is jelentős legitimációs problémák lépnek fel: mely szervezetek és milyen kört képviselve léphetnek fel a civil társadalom avagy bizonyos szegmensei nevében? És milyen alapon dönthetnének civil szervezetek más civil szervezetek támogatási ügyeiben? A civil szervezetek létviszonyaira és anyagi viszonyaira vonatkozó szabályoknak áttekinthetőeknek, igazságosaknak, fairnek és legitimnek kell lenniük ahhoz, hogy a civil társadalom szereplői elfogadják azokat, mint tevékenységi kereteket. Amennyiben ilyen keretek jönnek létre, a civil szektor szolidaritása és kooperációja alakulhat ki, ilyen keretek híján pedig individualizáció, fragmentáció, konfliktusok. A fair és igazságos szabályozásnak egyszerre kell esélyegyenlőséget biztosítania, ugyanakkor pedig segítenie a valamilyen szempontból lemaradók felzárkóztatását pozitív diszkrimináció révén. A magyar civil társadalom szereplői között nagy számban találhatóak meg a nemzetközi és európai civil hálózatokból kisorult, főként vidéki, falusi közegben tevékenykedő forrásszegény szervezetek. A fairness és a szolidaritás korlátja – akár a civil társadalomban, akár más területeken – a versengő érdekek pluralitása mind a szektoron belül, mind pedig a szektor egyes szegmensei között.

Az állam szerepe a korporatív/neokorporatív rendszerekben nem elhanyagolható, és nem ér véget csupán a jogállami szabályozás kialakításában, hanem a rendszer az állami vagy államilag közvetített támogatásokra épül fel (Zimmer-Priller 2004). Az USA-beli és az angolszász pluralista rendszerekben ezzel szemben az állam pusztán elvileg a pártatlan döntőbíró szerepkörére korlátozódhat, és a civil szervezetek a szabad versengés révén elnyert hatalom, befolyás és siker mértékében rendelkezhetnek társadalmi-politikai súllyal és hatással. Míg az agrár- és az egyéb munkavállalói érdekszervezetek az eddigi tapasztalatok szerint aktívan tiltakozva európai és nemzetállami szinten beilleszkednek a rendelkezésre álló érdekképviseleti és védelmi rendszerekbe, a globalizációkritikus mozgalmak és a szélsőjobboldali extremista mozgalmak, illetve a vallási-etnikai

fundamentalisták azok a szereplői a tiltakozási kultúrának a mai jóléti demokráciákban, amelyek felrúgják a politikai és intézményes konszenzust, és nem konvencionális vagy akár erőszakos eszközökkel is tiltakoznak. A globalizációkritikus mozgalmak tiltakozásai nagyrészt ritualizálódtak; reaktívan lépnek fel a különféle globális elitálkialkalmazók színhelyein, és proaktívan saját globális rendezvényeiken, a Szociális Világ Fórumon (Jakab 2005: 156–171), illetve annak helyi, regionális rendezvényhálózatán. A szélsőjobboldali extremizmus és a fundamentalista vallási-etnikai, főként a mohamedán világból származó migráns etnikai csoportok a mozgalmak és ellenmozgalmak konfliktusos viszonyában állnak egymással. Jól mutatta ezt Hollandiában a Theo van Gogh elleni merénylet utóhatásainak dinamikája, és hosszabb távon, nem közvetlen reakcióként a Le Pen-féle nemzeti radikalizmus és a 2005. novemberi etnikai lázongás (riot) Franciaországban. Ilyen nagy méretű és erőszakos „riot” Európában ritka volt eddig, az USA-ban viszont régóta szerepel a kollektív cselekvés, főként a spanyol ajkúak és a feketék tiltakozási kultúrájában.

Az EU magas jóléti színvonalra és a környező avagy távoli, a tömeges migrációt kibocsátó országok szintje közötti növekvő szakadék kilitástalanná teszi a rendpárti politikát, amely a francia esetben a részben magyar származású Nicolas Sarkozy⁶ nevéhez fűződő politikai irányvonal. A zéró tolerancia nem jelent választ a migrációs kihívásra és a jóléti szakadék növekvő igazságtalanságára, hívják fel a figyelmet az éppen Franciaországból az Attackal, az egyik befolyásos globalizációkritikus hálózattal (Grefe–Greffarth–Schumann 2003) megindult globalizációkritikus gondolatok. A strukturális problémák közrendvédelmiékként történő kezelése veszélyezteteti a jogállamot, és túlterheli a belbiztonsági szolgálatokat. Az EU strukturális és kollektív megoldások keresése nélkül nehezen szabadulhat meg az

⁶ Tornádó: Nicolas Sarkozy politikai pályája. *Political Capital Füzetek* 1. Budapest. 2005.

olyan erőszakspirál kialakulásától, amely az USA történetének vissza-visszatérő kontraproduktív tendenciája. Az etnikai riot elterjedése és elmélyülése csak hosszabb távú, az EU jelenlegi gazdasági-szociális modelljén túlmutató, a globális igazságosságot és az állampolgárság kereteit átformáló, a jelenlegi rendszer logikája alapján ma utópikusnak tűnő megoldások gyakorlati alkalmazásától függ – vélik a kritikus társadalomkutatók a több rendőrért kiáltó politikusokkal szemben. Nem kevesebb forog kockán, mint az európai jólét és biztonság jövője, márpedig az európai politikának ezek biztosítása a célja és értelme.

Magyarországot eddig elkerülték az ilyen típusú kihívások. Míg Nyugat-Európa kultúrájában a posztkolonializmus problematikája a politikai kultúrát illetően sem megkerülhető, a gyarmati múlt hiánya csupán közvetett tapasztalatává teszi a posztkolonializmus problémáját a magyar politika számára. Az EU azonban „kívülről” és „alulról”, az új tagokat is beleértve, feltűnően egységes, fehér, keresztény és nagyon gazdag, tehát az EU-tag magyar politika és társadalom távlatilag nem fog megszabadulni ezektől a konfliktusoktól, még akkor sem, ha a jelenlegi tiltakozási struktúra és közrendvédelmi politika szinte teljesen mentes az efféle problémáktól.

Az állam kiemelkedő szerepe korporatív rendszerünkben a politikai pártokat is kapcsolatba hozza a civil társadalommal. A pártok nem csupán az államon keresztül, hanem közvetlenül is fontos szerepet töltenek be a civil szektor vonatkozásában. Támogatást keresnek a civil szervezetek körében, és megkísérik kiépíteni szatellit-szervezeteiket a szektorban. A magyar pártrendszer erősen polarizált a két nagy párt jobb- és baloldali holdudvarai felé. Míg a két blokk egyetért a civil szektor mint egész támogatásában, mégis megvannak a sajátos preferenciáik a hozzájuk közelebb álló szervezetek és hálózatok támogatására. A jobboldal a történelmi egyházak civil szféráját, bizonyos agrár- és vidéki szervezeteket, és újabban a polgári köröket tudja a magáénak, míg a baloldal a szekularizált, „civil”

különbé válókat, a budapesti szervezeteket, az érdekvédőket, avagy a globalizációkritikus mozgalmak egy részét is. Míg a jobboldal egyfajta „organikus” civil társadalmi korporatizmust képvisel, a baloldal az 1%-os szabályozás és az NCA rendszereivel a szervezeti versengés és pluralizmus modelljét állítja szembe. A jobboldal civil szférája a 2002 óta kialakult polgári körök mozgalmával modernizálódott, dinamizálódott, a baloldal pedig a globalizációkritikus globális mozgalmak egyelőre felfelé ívelő trendjét fordíthatja saját hasznára. A magyar civil szektort hasonló törésvonalak, politikailag releváns társadalmi konfliktusok és csoportszerkezetek metszik keresztül, mint a pártrendszert (Körösenyi–Tóth–Török 2003: 131–147). A kommunista múlthoz és az egyházakhoz való viszony fontos, míg a materialista-posztmaterialista megosztottság jelen van, de nem olyan erősen, mint Nyugat-Európában. Fontos még a város-vidék különbség, és nem elhanyagolható az etnikai törésvonal szerepe, amely nem csupán a roma szervezetek tarka palettáját, hanem a nemzetiségi önkormányzati rendszer segítségével megszervezett más etnikai alapú civil szervezeteket is magában foglalja.

Összefoglalva, a magyar civil társadalom integrálódott a globális és az európai civil társadalomba, megjelennek itt a globális és az európai trendek hatásai. Sajátos vonása a korporatív modell és a pluralizmussal kapcsolatos problémák az állam, a pártok, az egyházak és a különféle civil szervezetek oldalán egyaránt. A rendszerváltás előtti fejlődés, illetve a rendszerváltás hagyományai, az antikommunista disszidens mozgalmak szellemisége jelen van a szektorban, főleg a civil elit szintjén. A szektorra vonatkozó szabályozás ötvözi a plurális és korporatista elemeket, de döntően etatista és korporatív jellegű, ennyiben megfelel az EU modelljének, és eltér az USA-beli szabad versenyes modellétől. A posztkommunista rendszereket jellemző szűkösség a magánadkozás terén a régió egészében oldódni látszik, növekszik a helyi magántőke és a régióban jelenlévő nagy multinacionális vállalatok filantrópiája, és az állampolgárok egyre inkább élhetnek az új,

az önkéntes munkával kapcsolatos szabályozás révén szabad idejük és energiájuk felajánlásának eszközeivel, amelyek anyagi forrásaik szűkössége mellett is rendelkezésükre állhatnak. Ezek a tendenciák oldhatják az etatista-korporatív modellt, és erősíthetik a pluralizmus elemeit a szektorban.

A pártpolitika orientáló szerepe azonban Magyarországon pártrendszerünk bipoláris jellegének esetleges felerősödésével még növelheti is a civil társadalom politikai mozgósításának – illetve a civil társadalmon belül a jobb- és a baloldali orientációjú „pillérek” kialakításának – lehetőségét.

Hivatkozott irodalom

- Albrow, Marti** (1998): Abschied vom Nationalstaat. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Anheier, Helmut et al.** (szerk.) (2001): Global Civil Society 2001. Centre for Civil Society and Centre for the Study of Global Governance. London School of Economics and Political Science. Oxford: Oxford U. P. (Magyarul: Anheier, Helmut–Marlies Glasius–Mary Kaldor (szerk.) (2004): Globális civil társadalom 1–2. 217–250. Budapest: Typotex.).
- Arató Krisztina** (2005): A civil szervezetek és az Európai Unió. Civil Szemle, 4: 102–133.
- Bauman, Zygmunt** (2002): Globalizáció: a társadalmi következmények. Szeged: Szukits.
- Bayer József** (1999): A politikatudomány alapjai. Budapest: Napvilág.
- Bayer József - Bajomi-Lázár Péter** (szerk.) (2005): Globalizáció, média, politika. Budapest: MTA PTI.
- Beck, Ulrich** (szerk.) (1998a): Politik der Globalisierung. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Beck, Ulrich** (szerk.) (1998b): Perspektiven der Weltgesellschaft. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Benczik Vilmos** (2003): A másodlagos szóbeliség nyelvi kihívása. Világosság, 2003 (1–2): 141–147.
- Bové, José-Francois Dufour** (2002): A világ nem eladó. Parasztok a „korcs-étel” ellen. Kaposvár: Magnus Design Stúdió. Kft.
- Brunnengraber, Achim-Ansgar Klein-Heike Walk** (Hrsg.) (2001): NGOs als Legitimationsressource. Opladen: Leske-Budrich.
- Castells, Manuel** (1997): The Power of Identity. The Information Age. Vol. 2. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel** (2005): A hálózati társadalom kialakulása I. Budapest: Gondolat–Infonia.
- Comor, Edward** (2001): The Role of Communication in Global Civil Society: Forces, Processes, Prospects. Interational Studies Quarterly, Vol. (45): 405.
- Conley, Marshall–Christina Patterson** (2000): Communications, Human Rights and Cyberspace. In Human Rights and the Internet. Hick, Halpin és Hoskins (szerk.). Great Britain: MacMillan Press.
- Csapody Tamás** (2005): Plusz vagy mínusz. Népszabadság. 2005. április 26.
- Dalos Rimma - Kiss Endre** (szerk.) (2000): Bal, jobb, harmadik út. Budapest: FES.
- Deane, James-Njonjo, Mue-Fackson, Banda** (2002): The Other Information Revolution: Media and Empowerment in Developing Countries. In Global Civil Society 2002. Marlies Glasius, Mary Kaldor és Helmut Anheier (szerk.). Oxford: Oxford University Press.
- Della Porta, Donatela–Hanspeter Kriesi–Dieter Rucht** (szerk.) (1999): Social Movements in a Globalizing World. London: MacMillan Press.
- Della Porta, Donatella–Sidney Tarrow** (szerk.) (2005): Transnational Protest and Global Activism. Lanham: Rowman and Littlefield Publ.
- Deutsch, K.W.** (1986): The Nerves of Government. New York: The Free Press.
- Evarard, Jerry** (2000): Virtual States. The Internet and the boundaries of the nation states. London and New York: Routledge.
- Féderer Ágnes** (2005): Párnacsata a Nyugati téren. Népszabadság. 2005. november 11.
- Fricz Tamás** (2001): A párt nem vész el, csak átalakul? Politikatudományi Szemle, Vol. (10)3: 5–29.

- Glatz Ferenc** (szerk.) (1997): Globalizáció és nemzeti érdek. Budapest: MTA.
- Granovetter, Mark** (1991): A gyenge kötések ereje. In Társadalmak rejtett hálózata. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.). Budapest: MKI.
- Grefe, Christiane–Mathias Greffarth–Harald Schumann** (2003): Attac. Hamburg: Rowolt.
- György Péter** (2002): MEMEX. A könyvbe zárt tudás a 21. században. Budapest: Magvető.
- Hick, Steven–Ariel Teplitsky** (2000): Internet Solidarity: Grassroots Movement Struggles for Human Rights. In Human Rights and the Internet. Hick, Halpin és Hoskins (szerk.). Great Britain: MacMillan Press.
- Jakab Kinga** (2005): Globalizációkritikus mozgalmak és a Szociális Világ Fórum. In Civil társadalom: elmélet és gyakorlat. Szabó Máté (szerk.). Budapest: Rejtjel.
- Jensen, Jody–Miszlivetz Ferenc** (2005): Globális civil társadalom. Civil Szemle, 2: 5–25.
- Kardos Gábor** (2005): Flashmob. Népszabadság. 2005. december 5.
- Kiss Balázs** (2001): Politikai kommunikáció az Interneten. In Politikatudományi válogatások a XXI. század kihívásaira. Kunst Márta és Laczkóné Tuka Ágnes (szerk.). 260. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Kiss Balázs - Boda Zsolt** (2001): Politikai kommunikáció az Interneten. Politikatudományi Szemle, 4.
- Kiss Balázs - Boda Zsolt** (2005): Politika az interneten. Budapest: Századvég.
- Klein, Ansgar–Ruud Koopmans–Heiko Geiling** (szerk.) (2001): Globalisierung-Partizipation-Protest. Opladen: Leske-Budrich.
- Korten, David C.** (1996): Tőkés társaságok világhatalma. Budapest: Kapu.
- Kovács Gábor** (1998): Mozaikdemokrácia vagy elituralom? Világosság, 2: 34–49.
- Körösényi András–Tóth Csaba–Török Gábor** (2003): A magyar politikai rendszer. Budapest: Osiris.
- Krajcsi Attila** (2000): Az internettel kapcsolatos régi problémák. Jel-Kép, 3: 3–11.
- Leggewie, Claus** (1997): Netziens oder der gut informierte Bürger heute. Transit, 13. Sommer 3.
- Locke, Trevor** (1999): Participation, inclusion and netactivism: how the Internet invents new forms of democratic activity. In Digital Democracy. Discourse and Decision Making in the Information Age. Barry N. Hauge és Brian D. Loader (szerk.). London–New York: Routledge.
- Mansell, Robin–Uta When** (szerk.) (1998): Knowledge Societies: Information Technology for Sustainable Development. 77. United Nations: Oxford U.P.
- Marshall, T. H.** (1991): Az állampolgárság fejlődése a 19. század végéig. In A jóléti állam. Ferge Zsuzsa és Lévai Katalin (szerk.). Budapest: T-Twins.
- Masuda, Yoneji** (1988): Az információs társadalom. Budapest: OMIK.
- Mény, Yves** (1999): Five (hypo)theses on Democracy and its Future. In Progressive Governance for the 21st Century, Conference Proceedings, 122. Florence: European University Institute.
- Molnár János - Kiss Endre** (szerk.) (1999): Megérteni a Globalizációt. 27–11. Budapest: FES.
- Molnár Szilárd** (2005): Civil aktivitás az Interneten. In Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatáról. Márkus Eszter (szerk.). Budapest: Nonprofit Szektor Analízis Program-EMLA Egyesület.
- Naisbitt, John** (1982): Megatrendek. Budapest: OMIK.
- Nyíri Kristóf** (1998): Globális társadalom és lokális kultúra a hálózottság korában. Magyar Tudomány, (11): 1286–1297.

- Nyíri Kristóf** (1999): Castells-The Information Age. Replika, 6: 157–181.
- Nyíri Kristóf** (szerk.) (2001): Mobil információ társadalom. Budapest: MTA.
- Pintér Róbert** (2000): A globális információ társadalom. Jel-Kép, 3: 11–27.
- Sándor Klára** (2003): Lehet-e valóságos a virtuális közösség? Világosság, 1–2: 131–141.
- Sassen, Saskia** (1991): The Global City. Princeton N.J.: Princeton U.P.
- Sassen, Saskia** (1998): Globalization and its Discontent. New York: The New Press.
- Sassen, Saskia** (2000): Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában. Budapest: Helikon.
- Sebestyén István** (2005): Civil dilemmák. Budapest: Civitalis Egyesület.
- Stern, Geoffrey** (2000): The Structure of International Society. London-New York: Pinter.
- Szabó Máté** (szerk.) (1989): Politikai ökológia. Budapest: ELTE.
- Ujhelyi Adrienn** (2003): Információs társadalom-lélektan. Világosság, 3–4: 183–195.
- Virilio, Paul** (2002): Az információ bomba. Kaposvár: Magnus Design Stúdió Kft.
- Warketin, Craig–Karen Mingst** (2000): International Institutions, the State, and the Global Civil Society in the Age of the World Wide Web. Global Governance, Vol. (6): 250–251.
- Wright, Steve** (2000): Political Control and the Internet. In Human Rights and the Internet. Hick, Halpin és Hoskins (szerk.). Great Britain: MacMillan Press.
- Zimmer, Annette–Eckhard Priller** (szerk.) (2004): Future of Civil Society. Wiesbaden: VS Verlag.
- Zürn, Michael** (1998): Regieren Jenseits des Nationalstaates. Suhrkamp. Frankfurt am Main.

Kasnyik M rton

**Hardt Negri s a radik lis
politikai szubjektum a
glob lis perif ri n**

Nehéz olyan nagy átfogó elméletet megalkotni, amelynek érvényessége minden apró részletre kiterjed. Sőt ezek az apró részletek néha az elmélet főbb állításait is megkérdőjelezzik. Ebben az írásban Michael Hardt és Antonio Negri *Empire*¹ című művében kifejtett globális politikai vízióval szemben hozok fel egy hasonló, apró nüansznyi problémát: céloim megvizsgálni, hogyan férnek bele a – feltételezés szerint a Birodalmon belüli progresszív változást kiváltani képes – sokaságnak (*multitude*) nevezett politikai szubjektumba a globális periférián lakó emberek. Ehhez először ki kell bontanom, hogy mit ért a szerzőpáros sokaság alatt, majd definiálom a globális periféria fogalmát, és néhány, a térséggel foglalkozó munka segítségével árnyalom a képet, megkeresem a sokaság lehetséges nyomait. Végül értékelem a Hardt-Negri tézist a „valósághoz” való viszonya fényében, felhívva a figyelmet arra a különös viszonyra, amelyet az *Empire* az eurocentrizmus és a posztkolonializmus kapcsán magában hordoz.

Bármilyen sikeres és nagy hatású könyvről is van szó – ez az első komolyabb baloldali bestseller sok-sok év után² –, vagy talán éppen ezzel összefüggésben, rengeteg elméleti probléma vetethető fel az *Empire*-rel szemben. Számomra ezek közül a leglátványosabbnak a Marx és a Foucault/Deleuze által kijelölt gondolkodási irányok közötti termékeny feszültség tűnik, amely megoldatlanul húzódik végig a könyvön. Természetesen a mű megjelenése után kibontakozott méretes diskurzus az elméleti szigorúság tekintetében sem hagyta a könyvet alapos, és gyakran megsemmisítő kritika nélkül. Ugyanakkor a szerzők az elmé-

leti ellenérvekkel szemben mintha bebiztosították volna magukat, hiszen a könyv deklaráltnak nem tudományos munka – stílusa sem utal erre –, hanem inkább egy nagy, szinte költői látomás, amelyben sok ismert elméleti diskurzus szilánkjai állnak össze különböző módokon. A népszerűsége és az általa generált vita mindenesetre azt jelzi, hogy valami van a levegőben, a korszakban, amit ezzel a sajátos mixszel eltaláltak (ahogyan azt Hardt több interjúban el is ismeri)³.

Egy ilyen, többféle önellentmondással terhelt látásban elméleti inkonzisztenciákat keresni, amellet, hogy alapvető félreértés, túl könnyű feladat lenne, ezért én inkább egy másik, empirikusabb oldalról közelítek: hogyan fér össze a vizionált sokaság a világ egy bizonyos, kevésbé ismert, ám leginkább alávett és kiszákmányolt része, tehát a globális periféria realitásával? Előrehozható, hogy a válasznak elméleti következményei is vannak.

A sokaság

A sokaság a radikális globális politikai változás szubjektuma. Hardt és Negri visszautasítják, hogy pontos definíciót adjanak róla, az elmondottakból azonban viszonylag pontosan körvonalazható, hogy mit értenek alatta, és milyen jellegzetességeket, célokat tulajdonítanak neki⁴. Ehhez azonban röviden meg kell ismerkedni a két, a sokaság kontextusát megadó, tőle elválaszthatatlan fogalommal: a (mindig nagybetűs) Birodalommal és a biopolitikával. A *Birodalom* a hidegháború végén kezdett az új világregdként formát ölteni.

¹ Hardt, Michael és Negri, Antonio (2000): *Empire*. Harvard University Press, Cambridge / London. A könyv szövege letölthető a következő címről: <http://www.angelfire.com/cantina/negri>

² Ezért is érthetetlen a magyar fordítás hiánya; sajnálatos következménye ennek, hogy az *Empire* emiatt a magyarországi elméleti diskurzusba sem igazán került be. Ez magyarázza írásomban a fogalommagyarázatokat.

³ Pl. itt: *The Collaborator and the Multitude: an interview with Michael Hardt*. *The Minnesota Review*, no. 61-62, 2004.

⁴ Négy évvel az *Empire* megjelenése után a *Multitude* című könyvükben gyakorlatiasabb nyelvezettel, de kevesebb elméleti innovációval próbálták tisztázni a kérdést, ám akkora már kissé más (gyakorlat-orientáltabb) irányt vett a fogalom; ezért inkább az *Empire*-ben leírtakra támaszkodom.

Ellentétben a korábbi birodalom-fogalmakkal, ez a Birodalom mindent, az egész világot magában foglalja: szempontjából nincsen külső. Egy egyesült világpiacot jelent, a hozzá tartozó politikai-jogi szuverenitással (amely legfeljebb álcaként tartja meg a különálló nemzetállami szuverenitásokat), parancshálózattal, fegyelmező apparátussal; ebben az „egyenletes térben” elmosódnak a korábbi térbeli elválasztások, a Birodalmon belül akadálytalanul áramlik minden. Ennélfogva a Birodalomnak helye sincsen, nem megfogható: virtuális, delokalizált és decentralizált.

Központi fontosságú, hogy a termelés és a fegyelmezés/irányítás is a biopolitika irányába mozdult el. A biopolitika fogalmát itt nem egészen a foucault-i értelemben, hanem inkább a vágytermelő gépezetek deleuze-guattari-i fogalmának segítségével érdemes értelmeznünk. A kommunikációs rendszerek nagyszerű változásával a munka informatizálódott és ezzel immaterializálódott, illetve – az áruk mellett – affektusok, szubjektivitások, tehát vágyak, szükségletek, termelők és fogyasztók termelésére állt rá. Így válik lehetővé egyrészt a népesség biopolitikai irányítása, másrészt a népesség biopolitikai termelése; az emberiség egy biopolitikai testté vált. A biopolitikai eszközök konstitutív hatalma természetesen a birodalmi elitek (transznacionális társaságok, bizonyos kitüntetett nemzetállamok elitjei stb.) kezében van. A különbségek felszabadító hatására építő „posztmodern” elméletek zsákutcába vezetnek a szerzőpáros szerint, hiszen a Birodalom immár a mozgó határok, hibrid identitások és különbségek eszközeivel operál.

Ez a situáció kedvező helyzetet teremt a Birodalommal szembeni felforgatásra és ellenállásra; ezzel el is érkeztünk a sokaság fogalmához. A sokaság a klasszikus marxi értelemben vett proletariátusból származtatott globális elnyomott, kizsákmányolt, nincstelen osztály (a szerzőpáros több helyen is hangsúlyozza ezt az osztályszempontot). Szerepe a Birodalom létrejöttében is központi, hiszen utóbbi globális uralmi hálózata éppen a sokaság önmagát felszabadító

küzdelseinek kontrollálására teremtődtek meg. A másik oldalról is összefügg a két szemben álló fél: a sokaság éppen a kapitalizmus logikáját terjeszti ki és túlozza el, így azon keresztül válik egységessé, azaz így válnak a benne lévő szubjektumok egy hierarchia mentes, Deleuze fogalmát felhasználva, rizomatikus kommunikációt folytató, radikális politikai változást kiváltani kész koherens szubjektummá.

Hardt és Negri két szinten is meghatározzák a sokaság egységes szubjektuma által elérni akart célokat. A sokaság az elvontabb teleológia szerint az immanencia síkján száll szembe a Birodalommal, hogy felforgassa annak irányítási rendszerét, majd, az öngazgatás alternatív formáit megszervezve, felszabadítsa magát az elnyomás alól, létrehozva Szent Ágoston égi városát a Földön; az eddigiekből következik, hogy ez a harc nem lehet lokalizált, az egész sokaságnak egységesen kell fellépnie a Birodalom ellen. A konkrétabb célok közül hármat emelnek ki: a) a globális állampolgárságot: gyakorlatilag a szabad mozgás jogát; b) a szociális bérezést, amely egy régi kommunista projekt folytatásának tekinthető, azzal a különbséggel, hogy nem csak a munkásosztály, hanem a kizsákmányolt-alárendelt csoportok szélesebb csoportja követeli, mivel ők is részt vesznek a biopolitikai termelésben; és c) a biopolitikai termelőeszközök birtokbavételét. A módszer, amelyet a sokaság alkalmazni fog, ugyancsak három szakaszból áll: ellenállás, felkelés, majd konstitutív hatalom. Ezzel együtt nem világos, hogy itt csupán felforgatásról és zavarkeltésről, vagy a politikai szubjektum radikálisabb, ha nem is a lenini élcsapat-koncepciót tükröző, de valamilyen koherens politikai projektté összeálló elképzeléséről van-e szó⁵.

A sokaság konkrét felépítéséről, politikájának formáiról természetesen nem tudunk meg ennél többet, hiszen ennek a gyakorlatban kell kialakulnia. Néhány társadalmi csoportot azonban

⁵ Day, Richard J. F. (2004): From Hegemony to Affinity: The political logic of the newest social movements. *Cultural Studies*, vol. 18(5): 716-748.

megneveznek, mint a sokaság fő erőt: a harcoss aktivistákat/felkelőket, a szegényeket, és mindenkit, akit kizsákmányolnak.

Egyeztetés a globális periferiával

Globális periferián a világ azon részét értem, amelynek a világgazdaságban való részvétele marginalizált, és ahol a nyugati értelemben véve hatékony állami vagy egyéb kormányzati struktúrák hiányát találjuk. Alapvetően térbeli kategória, amely nem a nemzetállami határokkal határozódik meg; Hardt és Negri globális biopolitikai teste felől nézve azonban társadalmi kategóriává válik. A nyugati mainstream tudományos diskurzusokban sokat beszélnek erről a területről, azonban jellemzően csak a nyugattal való viszonyulásuk kapcsán: így például kiterjedt irodalma van a biztonsági kihívásokat jelentő „bukott államok” területén folytatandó államépítés, vagy a modernitás kisiklásaként magyarázott alulfejlettség leküzdésére irányuló nemzetközi fejlesztési együttműködés normatív-politikai projektjeinek. A poszt-kolonialista diskurzus elég nagy részben ezeket a nyugati előfeltevéseket kritizálja, és a térséggel foglalkozó legjobb politikatudományi munkák is az eurocentrikus módszertan elégtelenségét hangsúlyozzák⁶. Megjegyzendő azonban, hogy a jeles nyugati baloldali értelmiségiek általánosságban a „harmadik világgal” sem foglalkoznak túl sokat⁷.

A globális periferia és a sokaság kapcsolatát a következő négy pontban vizsgálom meg; ezek:

⁶ Például: Chabal, Patrick és Daloz, Jean-Pascal (1999): *Africa Works: Disorder as Political Instrument*. International African Institute, Oxford. Lund, Christian (2006): *Twilight Institutions: Public Authority and Local Politics in Africa*. *Development and Change*, vol. 37(4): 673-704.

⁷ Kapoor, Ilan (2002): *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? The Relevance of the Habermas-Mouffe Debate for Third World Politics*. *Alternatives*, vol. 27: 459-487.

termelés, elnyomás, ideológia és mozgás. A sokaság alapvető tulajdonságait próbálom megfelfedezni a globális periféria realitásának, amelyet társadalomtudományi munkák széles palettája segítségével rekonstruálok.

a) *Termelés*. A globális periferia létét Hardt és Negri is elismerik: „A leginkább alárendelt területek, például a Szaharától déli Afrika, kizáródnak a tőke és az új technológiák áramlásából, és így az éhezés peremére kerültek” (Hardt-Negri 2000: 288.). Ez a mondat azonban kilóg a szöveg többi részéből, hiszen a „külsőt” nem ismerő Birodalom termelése immár high-tech biopolitikai termelés lett; ha nincs külső, akkor viszont a globális periferia külsője sem minősülhet annak.

Ezzel szemben nem igazán találjuk meg az immateriális munka, az együttműködés, vagy az affektusok termelésének nyomait ezeken a területeken; sőt, néha a bérmunka is hiányzik. Vigyázni kell az általánosítással, de talán megállapítható, hogy a leginkább alárendelt területek gazdaságában az utóbbi évtizedekhez hasonlóan az önellátás mellett a nyersanyagexport (kizsákmányolás) játssza a legnagyobb szerepet, legyenek ennek legális, féllegális vagy illegális hálózatok a keretei.⁸ Ez utóbbit az áru milyensége határozza meg: akadályozható vagy dézsmálható-e (az előbbire példa az olaj, és a köré épült állami petrokapitalizmus Nigériában vagy Angolában; utóbbira a könnyebben csempészhető gyémánt vagy a koltán, amely több afrikai hadúri gazdaságot táplál⁹), vagy hogy mennyire kriminalizált az exportáru a világgazdaságban (például az afgán ópium vagy a kolumbiai kokain esetében).

⁸ Lásd pl.: Ferguson, James (2006): *Governing Extraction: New Spatializations of Order and Disorder in Neoliberal Africa*. In: Uő: *Global Shadows: Africa in the Neoliberal World Order*. Duke University Press, Durham / London, 194-210.

⁹ Ross, Michael L. (2003): *Oil, Drugs and Diamonds: The Varying Roles of Natural Resources in Civil War*. In: Ballentine, K. (szerk.): *The Political Economy of Armed Conflict – Beyond Greed and Grievance*. Lynne Rienner, London / Boulder

A szerzők később¹⁰ árnyaltak álláspontjukon, és a hangsúlyt az immateriális munka *hegemon* helyzete felé tolták el: eszerint a termelés nem immaterializálódott mindenhol, ám ahol igen, az onnan kiáramló hatások fényében a materiális termelés jelentősége is átalakul. Kérdés, hogy a laptopjaink gyártásához szükséges koltánt kényszermunkával termelő kongóiak¹¹ számára miképpen hoz ez megváltást. A sokaság szubjektumának szempontjából pedig kérdéses, hogy a materiális termelésben ragadtak hogyan fognak a fejlettebb technológiákkal, más kulturális kódokkal dolgozó, immateriális termelést folytató, tehát az „igazi” sokasággal hatalommentes együttműködést kialakítani.

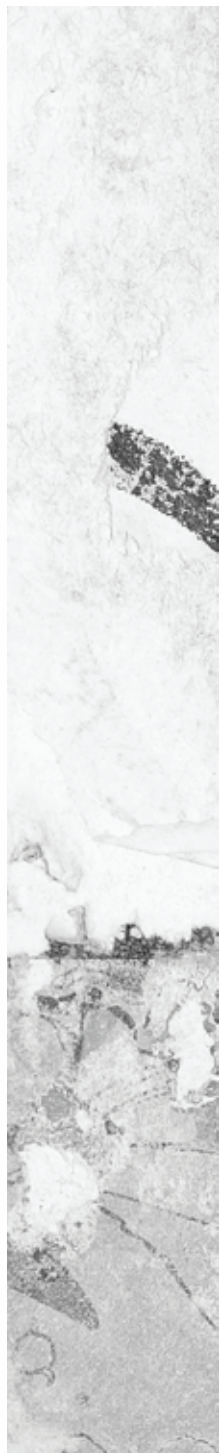
b) *Elnyomás*. A globális periférián az elnyomás különböző mechanizmusait találjuk. Az *Empire* narratívája szerint a sokaság politikai szubjektumként való öntudatra ébredésének kulcsa, hogy immár közvetítők nélkül feszül egymásnak a Birodalom és a tömeg; a sokaságnak már csak fel kell fedeznie, hogy a Birodalom nyomja el. A globális periférián leginkább jellemző, neopatrimonializmusnak nevezett uralmi forma¹² – amely persze korántsem csak itt található meg – viszont éppen ilyen közvetítőként szolgál: a Birodalomnak tulajdonított módszerektől eltérő eszközökkel működik, ezért, bármennyire is része annak, könnyen eltakarhatja. Ide tartozik, hogy bármennyire is hanyatlik a civil társadalom nyugaton (ami hozzájárul a közvetítők kiiktatásához), a globális periférián egészen más folyamatokkal, és bizonyos mértékig éppen ennek ellenkezőjével, a „civil társadalom” erősödésével találkozunk¹³ (ezzel összefügg, hogy Hardt és Negri szerint az NGO-k is részei a Birodalom elnyomó biopolitikai

¹⁰ Hardt, Michael és Negri, Antonio (2001): *Adventures of the Multitude: Response of the Authors. Rethinking Marxism*, vol. 13(3); 236-243.

¹¹ Lásd Keith Harmon Snow útibeszámolóját a Kongói Demokratikus Köztársaságból: <http://www.youtube.com/watch?v=1U28joj6d1A>

¹² Jó összefoglalása a fogalomnak a következő tanulmányban: Hahn, Andreas (2006): *Realitäten der Quasi-Staatlichkeit: Zur Politischen Ökonomie alternativer Herrschaftsordnungen*. INEF, URL: <http://inef.uni-due.de/page/documents/Report82.pdf>

¹³ Kasfir, Nelson (szerk.)(1998): *Civil Society and Democracy in Africa*. Frank Cass, London; Cheru, Fantu (2005): *The silent revolution and the weapons of the weak: transformation and innovation from below*. In: Louise Amoore (szerk.): *Global Resistance Reader*, Routledge, New York, 74-85.

apparátusának; itt azonban csak az északi NGO-król beszélnek, a helyiekről egyáltalán nem).

c) *Ideológia.* „Számunkra teljesen nyilvánvaló, hogy azok, akiket kizsákmányolnak, azok ellenállnak, és – megfelelő feltételek esetén – fellázadnak” (Hardt-Negi 2000: 210.); mivel a világ leginkább alárendelt és elnyomott része a globális periféria, értelemszerűen a sokaság olyan csoportjaival kellene találkoznunk itt, amelyek felszabadító ideológiák segítségével állnak ellen, harcolnak. Napjainkban is több gerillahadsereget és egyéb felkelést találhatunk a globális periférián; márpedig mi lehetne radikálisabb tett, mint fegyvert fogni? Ezek a politikai szubjektívítások azonban, különösen a hidegháború vége, és ezzel a szocialista ideológiai exportot életben tartó patronázshálózatok hanyatlása óta¹⁴, egyáltalán nem látszanak már felszabadító ideológiákat képviselni; a „harmadik világizmus” ereje is lehanyatlott már – ahogyan azt a szerzőpáros is megállapítja.

Azt viszont nem találták fontosnak megemlíteni, hogy a korábbi „harmadik világon” kulturális hullám söpört végig, melynek eredményeként – Dirlik szerint – a globális modernitáson belül több ellentmondó modernitás alakult ki¹⁵; mindenestre a helyi identitásokon, valláson, etnikumon alapuló politika nem éppen a globális sokaság öntudatra ébredésének jegyében zajlik.

d) *Mozgás.* A sokaság vándorlása / nomadizmusa, tehát a térbeli rögzítettség elutasítása alkotja az „ellenimperialis ontológia” (363. o.) első lépését. Ezt a sokaság megteheti, hiszen kiharcolta magának a jogot, így is elősegítve, hogy a Birodalom egy egyenletes térré váljon. Nem ismerjük a globális periféria emigránsainak és menekültjeinek pontos motivációját,

¹⁴ Boas, Morten és Dunn, Kevin C. (2007): African Guerilla Politics: Raging Against the Machine? In: Boas és Dunn (szerk.): African Guerillas. Lynne Rienner, Boulder / London, 9-38.

¹⁵ Dirlik, Arif (2004): Spectres of the Third World: global modernity and the end of the three worlds. Third World Quarterly, vol. 25(1): 131-148.

de valószínűtlen, hogy ilyen egyértelműen a felszabadulás vágya vezetné őket. Sokkal inkább az erőszakkal lakóhelyükről elűzött vagy a gazdasági túlélés által motivált esetek a jellemzőek; és csak nagyon ritkán jár ez együtt a felszabadulás élményével¹⁶. Az a tény pedig, hogy milyen kevesen tudnak Európába vagy a többi centrumországba bejutni, azt jelzi, hogy a globális periféria lakói számára a Birodalom távol van attól, hogy egy egyenletes tér legyen, ahol akadálymentesen mozoghatnak.

” vatosabban

Amilyen könnyedén lép át Hardt és Negri a posztkolonializmuson, olyan egyértelműen maradnak saját eurocentrikus előítéleteik foglyai. Úgy tűnik, úgy írták le a világot, mintha az csak a nyugati, posztindusztriális országokból állna; amit a világ többi részéről mondanak, valójában csak ennek a kiterjesztése. Ez így ebben a formában a Véres gyémánt című filmre emlékeztet, amelyben a Sierra Leone-i polgárháború borzalmairól lenne szó, de a film alapvetően mégis a fehér pároccka szerelmi történetét meséli el, ahol a helyszín a szép kilátást adja, a helyiek pedig a szomorú háttérelmeket. Ehhez hasonlóan adja a globális periféria szenvedőként feltételezett lakossága a szomorú hátteret a sokaság euroamerikai laptopnomád yuppie-jainak, hogy morálisan felkavaró, mozgósító környezetben küzdhessenek az igazságért.

Az érvelés, ami a posztkolonializmus elutasítása mögött áll, a következő: a különbségek kihangsúlyozása önmagában már nem felszabadító, mert a Birodalom is a különbségek, hibrid identitások használatával működik; ezért a posztkolonialista / posztmodern politika zsákutcába vezet. Ez teljes logikai összhangban van az *Empire* központi gondolatmenetével; viszont arra nem ad magyarázatot,

¹⁶ Dunn, Kevin C. (2003): Africa's Ambiguous Relation to Empire and *Empire*. In: Passavant, Paul (szerk.): Empire's New Clothes 143-162.

hogy, először is, miért gondolják, hogy az európai filozófiai hagyományból levezetett, és a posztindusztriális társadalmakra talán plauzibilis látomásuk az egész világra áll? És másodsor, miért olvastják fel a globális periféria kirekesztett, és ahogy Spivak felhívja rá a figyelmet: szótlán¹⁷ lakóit egy olyan politikai szubjektumban, amelyhez láthatóan semmi közük, cselekvésében részt venni egyértelműen képtelenek, legfeljebb – ott is – alárendelt módon? Ha éppen a leginkább alárendelt, elnyomott és kizsákmányolt emberek képtelenek

a Birodalom elleni radikális politikai harcra, akkor nagyon is kérdéses, hogy hogyan lesz a sokaság harcából teljes felszabadulás, égi város a földön. Úgy tűnik tehát, azzal, hogy a harchoz nem elég hatékony eszköznek nyilvánították, el is dobták a posztkolonializmust, amelyet aztán a saját eurocentrikus reflexeik ellen elfelejtettek bevetni. Pedig módszertani eszközként felhasználva, valamivel óvatosabban, talán sokkal jobb – ha nem is ilyen szép, kerek és egyszerű – elméletet csinálhattak volna.

¹⁷ Spivak, Gayatri Chakravorty (1996): Szóra bírható-e az alárendelt? Helikon Irodalomtudományi Szemle, 4. sz., 450-483.

Dósa Mariann

Mi volt előbb:
az igény vagy a
szükségletkielégítés?

– a kultúra tyúk-tojás perpatvara

„Aki boldogságot és
jó közérzetet vár az
élettől, az jól teszi, ha
a magasabb kultúrát
egyszer s mindenkorra
elkerüli.”

Friedrich Nietzsche

Úgy tűnik, a modern társadalom egyszerűen nem képes megszabadulni az elitkultúra vs. tömegkultúra vitától. Amikor már kezdenék úgy érezni, hogy a mérleg nyelve végre megállapodik valamely oldalon, mindig érzek egy tarajos hullám, amely újra felkorbácsolja az indulatokat, és az acsarkodás, a vagdalkozás kezdődik előlről. A harc sosem ül el, a vita újra és újra fellángol. Úgy látom, most is épp egy ilyen lángoló időszak kelletős közepén járunk, ezért éreztem úgy, hogy talán érdemes volna körüljárni ezt a kérdést – leásni a vita gyökeréhez, feltárni mozgatórugóit, bejárni a szakaszait, közelebbről megvizsgálni a két oldal álláspontját. Erre teszek kísérletet a következő néhány oldalon – megpróbálom felsorakoztatni a vissza-visszatérő pró és kontra érveket, bemutatni az unásig hangoztatott vádakokat és az üzembiztosan érkező ellenreakciókat.

Miután a felvetődő kérdések elválaszthatatlanok a kulturális javak technikai fejlődés által lehetővé váló sokszorosíthatóságának kérdésétől, ezért első ízben ezt a jelenséget, illetve ennek hatásait, valamint a sokszorosítás kapcsán felvetődő problémákat veszem górcső alá – Walter Benjamin népszerű cikke alapján. Ezek után rátérek a két oldal álláspontjának kifejtésére. A témával foglalkozó szerzők érveinek, véleményének bemutatásán keresztül próbálom lépésről lépésre felvázolni a két ellentétes nézőpontot. Kiindulópontként a frankfurti iskola képviselőinek álláspontját választottam (ezen belül is alapvetően Adorno, illetve részben Horkheimer állításait veszem alapul), a cikk második részében ezzel állítom szembe a tömegkultúrát ennél sokkal toleránsabb, alapvetően liberális nézőpontból szemlélő szerzők elgondolásait. A befejező részben pedig – mintegy a vita tanulsága-, aktualizálásként – röviden felvázolom saját elképzelésemet, amely valamilyen módon a két ellentétes nézőpont bizonyos elemeit próbálja elegyíteni, mégis mindkettőhöz kritikusan viszonyul. Igyekszem számításba venni a két mainstream álláspont kikristályosodása óta eltelt meglehetősen hosszú időt – beemelem az ennek nyomán relevánsá váló újabb szempontokat, bemutatom, milyen

érvek/ellenérvek, mechanizmusok kapnak szerepet a mai, erősen megváltozott kontextusban.

Induljunk ki tehát Benjamin tanulmányából. A szerző alaptézise röviden úgy foglalható össze, hogy a 20. század rohamos technikai fejlődése néhány évtized alatt gyökeresen felforgatta, alapjaiban rengette meg a műalkotások világát, illetve a kulturális szférát általában (Benjamin 1969). Az új technológiák révén lehetővé vált az egyes műalkotások gyakorlatilag vég nélküli sokszorosítása, ami nyilvánvalóan rengeteg kérdést vetett fel, számos új problémával állította szembe a kultúrakutatással foglalkozó szociológusokat, filozófusokat, vagy a pusztán a művészet sorsát szívükön viselő, felelős polgárokat. A szerző először is kiemeli, hogy a tömegtermelés hatására elvész a műalkotás „itt és most”-ja, ezzel eltűnik valódisága, vagyis az nem lehet többé történelmi tanúság, nem lehet a materiális maradandóság, a tradíció képviselője. Szertefoszlik a műalkotás „aurája”. A sokszorosítás nyilvánvalóan megfosztja az alkotást egyediségétől, amivel egyidejűleg el is szakítja azt meglévő kötelekeitől, kiemeli tradícióbeli beágyazottságából. Hiszen egy mű első és eredeti értéke feltétlenül kultikus jellegű – szertartásokhoz, rítusokhoz kötődik, mítoszokkal fonódik össze. Ezt most felváltja a hitelesség értéke – a műalkotás új, politikai megalapozást nyer. Ezzel párhuzamosan – kiállíthatósága révén – funkciója is megváltozik (ezt támasztják alá a filmek, fényképek esetében szinte kötelezővé váló feliratok, képaláírások). Benjamin a film kapcsán levezeti, hogyan idegenedik el mindezek hatására a műalkotás önnön közönségétől, hogyan válik pusztán terméké, kulturáripari cikké a sokszorosított alkotás. A színpadi színésszel szemben (aki az előadás minden mozzanatát teljes személyi jelenlétével áthatja) a filmcsillag pusztán az apparátuson keresztül hat. Közvetettségével folytán mindenféle interakció elvész a közönséggel, emellett az eszközök, kellékek szerepe révén ember és anyag között szoros kapcsolat, „együttműködés” alakul ki, ami tovább erősíti a fennálló viszonyok materialista jellegét. Az utómunkálatok, a vágás lehetősége nyomán a keltett illúzió

is csupán másodlagossá válik, eltűnik a „szép lát-szat”, helyébe szétdaraboltság, részteljesítmények lépnek. A színpadi színész auráját felváltja az üres és semmitmondó sztárkultusz.

Az eddig elmondottak mellett elengedhetetlen a másik oldal, vagyis a közönség szemügyre vétele is, hiszen e nagy ívű változások természetesen őket sem hagyták érintetlenül. A technikai, illetve az ennek köszönhető gazdasági fejlődés látványosan megnövelte az emberek szabadidejét, melynek hatására tömeges igény lépett fel a kultúra iránt. A végletekig kiszigerelt, agyonhajszolt tömegek szórakozásra vágytak, illetve illúziókra, amit a hozzájuk térben és szellemileg közelebb hozott, mindenki számára elegendő példányban hozzáférhető kulturális javak elégíthettek ki. Az igények gyors növekedése azonban nem járt együtt a tehetség számának radikális emelkedésével, így beindult a művészek tömeges, politechnikai képzése, ami azonban nyilvánvalóan nem jár ugyanazon eredménnyel, mint a tehetség és a szorgalom. Mindezek révén megváltozik a tömegek és a művészet viszonya – már nem létezik ellenőrzött recepció, elvész a műalkotás társadalmi jelentősége, a végállomás a kritikátlan konvencionális. Ezzel a mű pusztán az igényeket kielégítő kultúrapi termékké válik, miközben az alkotó is mindvégig tisztában van azzal, hogy ő csak a piacra termel. Ezzel végleg romba dőlnek a művésztől, illetve a művészetről alkotott tradicionális elképzelések – ami az elemzett vita egyik sarokpontjának tekinthető.

Benjamin kapcsán már csak egyetlen mozzanatra hívnám fel a figyelmet. A tanulmány végén a szerző összeveti a filmet és a festményt, mint a sokszorosítható tömegkultúrát, illetve a tradicionális magaskultúrát szimbolizáló műalkotástípusokat. Arra a megállapításra jut, hogy amíg a festmény (vagyis a magaskultúra) kontemplációra és asszociációra készlet, mély koncentrációt igényel, melynek során a szemlélő egyenesen behatol a műbe és teljességgel elmerül abban, addig a film (vagyis a tömegkultúra) képeit nem tudjuk rögzíteni, hisz ezek folyamatosan peregnek a szemünk előtt, így szerepe, funkciója nem is lehet más,

mint a pusztá szórakoztatás, a befogadás nem igényel egy csepp erőfeszítést sem. Ez a szembeállítás azonban több szempontból is vitatható, és ezt a magaskultúra-fetizmus kritikusi meg is teszik. Erre még visszatérek a dolgozat második felében, előljáróban azonban álljon itt néhány a felvetődő kérdések közül. Hogyan vethetünk össze a percepció alapján egy statikus, illetve egy dinamikus eszközökkel dolgozó művészeti ágat? Milyen alapon nyilvánítjuk objektíve jobbnak, nem egyszerűen másnak az elmélyült koncentrációt és kontemplációt, mint az egyének felüdülését, kikapcsolódását? Ezen az alapon az én második temperaalkotásaimat is minden kétséget kizáróan jobbnak kellene tekintenünk bármely Fellini-filmnél... És ha már Fellininél járunk, nem lenne időszzerű újra átgondolnunk azt a bizonyos elmélyülést, az asszociatív hatásokat? Mi a helyzet Tarr Béla legendásan hosszan kitartott, elképesztő képeivel? Nincs ma olyan kultúrznob, aki nem rajong ezekért örületesen, de a benjamini logika alapján mégiscsak egy buta filmről van szó. (Tisztában vagyok azzal, hogy ez így egy kissé demagóg, ezzel csak azt szeretném érzékeltetni, mennyire káros és elhibázott az effajta kategorikus ítékezés, végérvényes tutimegmondás.)

De lássuk végre, milyen érveket sorakoztat fel a tömegkultúra-kritika nagyágyúja, Theodor W. Adorno annak érdekében, hogy a sárba döngölje és minden legitimitációjától véglegesen megfossa a tömegeknek oly kedves művészeti ágakat, kultúrjavakat. A szerző központi fogalma a kultúrapiar – tulajdonképpen minden felvetődő problémát, minden anomáliát ehhez vezet vissza. Abból indul ki, hogy a 20. század során a technikai fejlődés, a műalkotások sokszorosíthatósága, a kulturális javak iránti tömeges igény, kereslet tulajdonképpen a gazdasági ágak egyikévé degradálta a művészetet (legalábbis annak egy jókora szegmensét), kialakult egyfajta kultúrapiar, amely vegyítiszta gazdasági logika alapján, az ökonómiai gépezet részeként, mechanikusan működik, pusztán racionális szempontokat tart szem előtt – így beláthatatlan következményekkel jár. (Ezen a ponton már érezhetjük is a frankfurti szellemet,

hiszen Adorno kiindulópontja nem sok eltérést mutat a Benjamin kapcsán elmondottaktól.)

Az ipari jelleget öltő kultúra egyik legszörnyűbb következménye a totális egységesülés (Adorno 1992). A sorozatgyártás magával hozza a szabványosítást, minden valódi, lényegi különbség eltűnik az egyes alkotások között – melyek így már nem is igazán nevezhetők alkotásnak, sokkal inkább helytálló a termék megnevezés. Vagyis univerzalizálódnak a kultúripar mechanizmusai, és ezzel az egykori műalkotások világa sematikussá válik. Azzal, hogy a kultúra teljesen integrálódik a gazdasági rendszerbe, elveszíti minden autonómiáját, a művészek, művészeti ágak elveszítik individualitásukat, a kultúra függő helyzetbe kerül, kiszolgáltatottá válik mindenfajta manipulációnak, ami meghasonlást, regressziót, a recepció tompulását vonja maga után. Ennek talán legérzékletesebb példája a stílus kiüresedése. Mindaz, ami korábban egy mű sava-borsa volt, ami tökéletesen megkülönböztette minden más alkotástól, ami az egyes műalkotások egyediségét, pikantériáját adta – mintegy védjegyként szolgált –, ezzel pusztán esztétikai törvényszerűséggé, technikailag meghatározott közös nevezővé válik. A „művészek” bevált eszköztárral dolgoznak, „abból nagy baj nem lehet” alapon. (Milyen szépek és tiszták lettek Budapesten is a kettős metró szép, új állomásai!)

Ez át is vezet bennünket a szerző egy újabb téziséhez – a félműveltség elméletéhez (Adorno 1998c). A gazdasági logika alapján a használati értékkel szemben a kulturális szférában is a cse-reérték válik meghatározóvá, ami a gazdasághoz hasonlóan ebben az esetben is kiüresedéshez, eldologiasodáshoz vezet – a munka termékéhez, az áruhoz hasonló módon a művészet terméke, a műalkotás is fétijszelleget ölt. Vagyis teljesen elszakad nemcsak az azt létrehozó művésztől, de attól a közönségtől is, melynek épülésére, gyön-yörködtetésére tulajdonképpen létrehozták. Ezzel kiüresedik mindaz, amit korábban műveltségnek nevezünk, helyébe Adorno új fogalma, a *félműveltség* lép. A piacnak alávetett kultúra természetéből fakadóan totális hatásra tör, ötvözni próbálja

a művészetet és a szórakoztatást, ami a befogadó egyének megcsúfolásával, becspásával, lealacsonyításával egyenértékű, az érzékek tompulásához, elbutításhoz, az olcsóság kultuszához vezet. A szórakozást a magasabb rendű eszmények közé emeli, valójában azonban lecsupaszítja az érzékeket, érzelmeket, megfosztja a művészeti szférát korábbi bensőségeségétől. A kultúripar képes a szépség, a boldogság, a vágyak kielégülésének látszatát kelteni, a művészet azonban már régen nem az álmok birodalma, nem kínál méltóbb életet, nem elégíti ki a vágyakat, pusztán felvillantja hamisan fénylő ékszereit, amelyek azonban valójában kifényesített ipari fémforgácsok csupán. Vagyis becspaja az embereket, hiszen szórakozásuk pusztán a munkanap meghosszabbítása, éppúgy mechanizált, mint az ipar más szektorai, csak épp a kultúripar sokkal meggyőzőbben álcázza ezt. Az így kialakuló hamis percepció, hamis tudat hozza létre a félműveltség kultúráját. Ez egyértelműen párhuzamba állítható a marxi hamistudat-konceptcióval. Marx *A német ideológia* című munkájában részletesen kifejti, hogyan válik az uralkodó osztály a materiális mellett spirituális értelemben is uralkodóvá, hogyan tesznek szert gyakorlatilag korlátlan hatalomra a szellemi erőforrások az emberi tudat fölött is, melynek révén az uralkodó gondolat az anyagi uralom kifejeződéssévé redukálódik, ezeket az elnyomó hatalmi viszonyokat képezi le. Mivel azonban az uralkodó osztály széles bázisra akar támaszkodni, úgy kell megfogalmaznia ezeket a gondolatokat, hogy azok az egész társadalom érdekében állóként tűnjenek fel, vagyis meglehetősen elvont, általános formát kell ölteniük. Ha jobban szemügyre vesszük, ez az elképzelés remekül alkalmazható a kultúripar kapcsán is, ezek a mechanizmusok ott is jól működnek. A kultúripart irányító, működtető réteg a fent bemutatott módon manipulálja az egyént, téveszmékbe ringatja, látszatok közé helyezi, amivel saját szerepét, hatalmát legitimálja, az emberi tudatot, a legbelső, spirituális világot azonban teljes mértékben eldologiasítja, a művésztől, kultúrától az individuumot végérvényesen elidegeníti. Marxnál az egyetlen megoldás

a forradalom, hiszen szerinte a tudatot csakis a fennálló viszonyok teljes felforgatásával lehet felszabadítani. Ezt az adornói világra alkalmazva adódik, hogy a félműveltség állapotából csakis a kultúripar teljes szétzúzásával lehet kitörni. Ezt a gondolatmenetet a szerző több tanulmányában is kifejti.

A probléma gyökere ott ragadható meg, amikor a művész termelővé, a közönség, a befogadó pedig fogyasztóvá válik. A termelő kezében mindenfajta viszonyban összpontosul valamilyen mértékű, erősebb vagy gyengébb hatalom, melynek révén befolyásolni, manipulálni tudja a befogadókat, vagyis képes a fennálló viszonyokat úgy alakítani, hogy a dolgok folyása az ő érdekeinek kedvezzen, fenntartsa a rendszer totalitását, illetve legitimitását. Ezzel azonban a fogyasztó kiszolgáltatottá, alávetetté válik a piac viszonyainak, oly módon integrálódik a rendszerbe, hogy rövidesen elveszíti minden individualitását, autonómiáját, függésbe süllyed – a rendszer irányító mechanizmusai tartják markukban. Vagyis ezzel alapvetően megváltozik a művészet percepciója, az árujelleg, a manipuláció, a butítás hatására az ízlés végleg kiüresedik, a regrediált művészetfogyasztó már nem képes kritikai vizsgálatra, nem tud releváns ítéletet hozni, már nem beszélhetünk tudatos recepcióról – ez pedig destruktívan hat vissza magára a kulturális szférára is. A reklám, az ismétlés, illetve az utánzás mechanizmusai hatalmukba kerítik a kultúrafogyasztót, aki ezek után nem képes többé önálló döntést hozni, szuverén értékítéletet alkotni, ízlése teljesen elsorvad. A kultúripar azonban elfedi ezeket a viszonyokat, a szükségletek, vágyak kielégítésének látszatát fenntartva őrzi hatalmi pozícióját, amivel valójában az általa nyújtott kultúripari termékek iránt teremt keresletet. Itt érkezőnk el a címben említett tyúk-tojás problematikához, amely a cikk központi kérdésének tekinthető. A két szembenálló álláspont bemutatásával épp az a céloom, hogy megvilágítsam ezt a kereslet-kínálat problémát. A tömegkultúra ádáz kritikusi többnyire azt az álláspontot vallják, hogy a népszerű, szórakoztató kultúrcikkek eredendően alacsonyabb rendűek,

ezért mindenképpen kívánatos lenne eltüntetni a kultúra eme szegmensét, és biztosítani a magaskultúra abszolút egyeduralmát. Adorno alapján három fő érveléssel támasztható alá ez a feltevés. A szerző egyrészt vitathatatlan tényként kezeli a tömegkultúra esztétikai értelemben vett alantasságát. Tanulmányaival azt próbálja bebizonyítani, hogy ezek az alkotások semmilyen pozitív hatást nem gyakorolnak az egyénre, nem okoznak valódi katartikus élményt, pusztán rejtett ideológiai tartalmakat sulykolnak – Barthes alapján ezek csak hétköznapijaink populáris mitológiai, elfedett jelölők, melyeket megingathatatlan tetsző gyökerezettségük folytán a társadalom adottságként elfogad, fel sem merül ezek esetleges megkérdőjelezése (Barthes 1983). Adorno másik gyakran hangoztatott érve a tömegkultúra társadalomra gyakorolt rendkívül káros hatása. Az értékek száműzésével, a hamis tudat kialakításával, a tudatos manipulatív elbutítással, lelki elnyomással olyan társadalmi teret hoz létre, amely szükségszerűen önnön bomlásához, szét-töredezéséhez, dekadenciához vezet. Mindezekhez harmadik érveként társul, hogy a kultúripar termékei nyereszkeszerű gazdasági logika alapján jönnek létre, ami biztosítja a termelő feltétlen fennhatóságát és ezzel függő, alávetett helyzetbe kényszeríti ezt a kulturális szegmenst.

Összességében tehát a tömegkultúra öl, butít és nyomorba dönt – esély sincs arra, hogy bármi-féle értéket hozzon létre, pozitív hatást gyakoroljon a társadalom tagjaira nézve. Ez csak a bárdolatlan, bárgyú, agyatlan tömegek rágógumija, akik nem látnak tovább az orruknál, és provincializmusuk megakadályozza őket abban, hogy a kívánatosnak és értékesnek tekintett magaskultúra szférába belépjenek és ott elmélyült koncentráció és kontempláció révén magasztos eszméket kövessenek. Vagyis a népszerű kultúra eredendően rossz, ördögtől való, feltétlenül kívánatos lenne ennek végérvényes kiiktatása, ha lehet, ne is emlékezzen az emberiség, hogy bármikor is létezett valami más is, mint magaskultúra. A Columbia vagy a Princeton katedráiról bizonyára nem nehéz bekapcsolódni a magaskultúra főáramába,

és onnan gőgös, felsőbbbéséges attitűddel támadást indítani a népnek oly kedves művészeti ágak, kulturális javak ellen, de lehet, hogy érdemes volna vetni egy pillantást a másik oldalra is. Talán az is megérne egy-két tanulmányt, milyen motivációk, milyen mechanizmusok fordítják emberek széles tömegeit a népszerű, szórakoztató kultúra felé – vagyis mi a valódi hajtóereje e 20. századi mechanizmusoknak? Vajon előbb született-e meg a faragatlan, igénytelen tömegek kereslete a kultúripar alantas termékei iránt, vagy esetleg a tömegkultúrából hasznot húzó, azzal saját pozícióját, hatalmi legitimációját biztosító uralkodó csoportok generálnak tudatosan olyan igényeket, amelyek kielégítésével totálisan a fennhatóságuk alá vonhatják e tömegeket manipulatív technikáik révén saját céljaik elérése érdekében? Vagy esetleg mindkét álláspont hordoz némi igazságtartalmat? A cikk befejező részében ezekre a kérdésekre próbálok választ adni, de előtte vessünk egy pillantást a tömegkultúra-kritika progresszív kritikájára – vegyük sorra, milyen érveket vetnek be a másik oldal képviselői.

Elsőként Jurij Davidov *A művészet és az elit* című, 1975-ben napvilágot látott könyvében kifejtett nézetei alapján próbálok körüljárni, hogyan alakult ki a fentebb kifejtett, keményvonalas elitáriánus művészetfelfogás, és ez milyen szempontok alapján bírálható, hol rejtőznek e koncepció támadható, gyenge pontjai. A szerző Nietzsche, Ortega és Spengler munkásságából vezeti le a tömegkultúra-elitkultúra szembeállítását, illetve a tömegkultúra káros, destruktív hatásairól kialakult diskurzust. Bemutatja, hogyan váltja fel a második világháború után a „tömegek lázadása” elképzelést egy új típusú válságkonceptió, amely az ún. polgári kultúra dekadenciáját teszi felelőssé az általános szellemi restség, hanyatlás kialakulásáért. Ebben az időszakban válik széles körűen elfogadottá az az elgondolás, mely szerint a hatalom modern képviselői kulturális uralmukon keresztül próbálnak közelebb férközni a tömegekhez, a művészet, a kultúra igába hajtásával, racionalizálásával, ipari logika szerinti átszervezésével próbálják a néppel szembeni autoritásukat érvényre juttatni, illetve fenntartani. Az a művész, gondolkodó, filozófus azonban, aki ebben nem kíván részt venni, csak úgy tudja érvényre juttatni saját álláspontját, művészet-, illetve világfelfogását, ha végérvényesen kivonul ebből az instrumentális rendszerből, és azzal totálisan szembehelyezkedve próbálja érvényesíteni saját elképzeléseit. Ez pedig Davidov szerint új típusú elitáriánus felfogáshoz vezet, melynek legjelesebb képviselői Adorno és a frankfurtiak. Ők tehát úgy gondolják,

az ipari logika alapján működő mainstream kultúrafelfogás nem vállalható, ezért fel kell vele venniük a harcot. Ennek érdekében, úgy látják, teljesen ki kell vonulniuk a kultúriparból, annak egyetlen mozzanatával sem vállalhatnak közösséget, a művész csak akkor tölthet be valóban emancipatorikus szerepet, ha végérvényesen elszakad ettől, és az általa egyedül értékesnek, felemelőnek tekintett magaskultúra képviselőtének szenteli magát. Ez azonban nyilvánvalóan nem csak a kultúripartól, de annak célközönségétől, vagyis a társadalom széles rétegeitől is elidegeníti a művészt. Vagyis Adornóék szélsőséges fatalizmusa, autonóm esztétizmusa szükségszerűen egyfajta társadalmi kívülálláshoz, dehumanizációhoz vezet. Davidov ebben a mozzanatban fedezi fel a tömegkultúra-kritika támadható, gyenge pontjait. Nem tartja járhatónak azt az utat, amelyen a hamis szükségletek, a hamis tudat által hatalmába kerített tömeget úgy próbálják kivonni a kultúripar elnyomó, manipulatív uralma alól, hogy közben rendkívül éles, gögös, fennhéjázó retorikával bírálják a tulajdonképpeni elnyomottakat, és tőlük is elfordulva, valójában velük is szembehelyezkedve a kívülálló (vagy inkább mindenkin felülemelkedő) pozíciójából próbálnak küzdeni az általuk károsnak tekintett kultúripar, illetve tömegkultúra ellen. A szerző remekül illusztrálja gondolatmenetét Thomas Mann *Doktor Faustus*ával, melynek főhőse mindvégig azért küzd, hogy kivonja a művészetet az uralom fennhatósága alól, és szabad utat engedjen művészet és társadalom harmonikus együttműködésének, termékeny egymásra hatásának. Kezdetben ő is az adornói úton indul el, vagyis teljesen kivonul a társadalomból, és a tulajdonképpen abszolút öncélú esztétizmusnak szenteli életét. Hamarosan azonban ráébred arra, hogy ez a mód teljességgel elidegeníti az őt körülvevő egyénektől, és ezzel tévútra jut, hiszen az ilyen formán dehumanizált művészet sosem lesz képes beváltani valódi küldetését, vagyis az emberiség emancipációját. Hiszen (és ez már egyértelműen Davidov állítása) már maga a dehumanizáció is eleve egy hamis dilemmára adott válasz volt,

mivel ez is egyértelműen az egyén tőkés általi elidegenítésének terméke, ezért nem elsősorban a tömegkultúrával, hanem sokkal inkább a kiváltó okokkal kell szembeszállni, tehát elsősorban ezt az elidegenedést, kiüresedést kell mindenképp feloldani, azaz a humánus és a művészet tőke általi szétválasztását. Ez pedig semmiképpen sem lehetséges a társadalom tagjaitól elszakadva, illetve velük kimondottan szembehelyezkedve, csakis az emberekkel, a kultúrafogyasztókkal karöltve, az ő szemüket felnyitva, hamis tudatukat, függő helyzetüket feloldva. Már csak az a kérdés, valóban célja volt-e Adornóéknak a tömegek szemének felnyitása, hamis tudatuk leleplezése, és ezzel tulajdonképpeni felszabadításuk – vagy a frankfurtiak elitáriánus diskurzusa is beilleszthető abba a logikába, melyben az értelmiség aktuális pozíciójától függően erősödik fel vagy csitul el éppen a tömegkultúra-kritika.

Herber J. Gans épp ezt a logikát veszi szemügyre a populáris kultúra – magas kultúra dichotómia vizsgálatakor (Gans 1998). Elképzelése szerint az elitáriánusok legfőbb érve abban áll, hogy a népszerű kultúra egyszerűen nem felel meg a magaskultúra jó életről kialakított mércéjének, ezért utasítja el gondolkodás nélkül az értelmiségi réteg a kultúripar minden egyes megnyilvánulását. Gans szerint azonban ez csupán a felszín, a mélyben valójában ennél jóval prózaibb magyarázatok húzódnak meg. Úgy véli, hogy amíg az osztály-, illetve a kulturális tagolódás törésvonalai nagyjából egybeesnek, az értelmiségi rétegeknek nincs miért aggódniuk. Mivel a tekintély, a hatalom egyértelműen a magaskultúrát védelmezők oldalán áll, ezzel uralmukat, befolyásukat hosszú távon biztosítottnak tudhatják az élet minden dimenziójában. A kultúripar kialakulásával azonban kezd összemossódni a magas- és a tömegkultúra, előbbiben egyre több szórakoztató elem jelenik meg, míg utóbbi lassan átítatódik (ha elég felemás módokon is) a magaskultúra fennkölt eszméivel. A határ vonal egyre homályosabbá válik, ami az értelmiség bebetonozott pozíciójának megrendüléséhez vezet. A szerző szerint tulajdonképpen

ez a pozícióvesztés az, ami a tömegkultúra radikális kritikájához vezet. Hiszen ha az értelmiség képes újra kialakítani magáról azt a képet, hogy ő képviseli a valódi eszméket, valódi értékeket, nála van az igazság kulcsa, ezzel újra distinkcionálja magát a széles tömegektől, újra fölébe helyezheti magát, vagyis visszazerezheti elveszni látszó tekintélyét. Az e logika mentén kialakított tömegkultúra-kritikájuk az alábbi fő elvek, illetve érvek alapján írható le. Először is, a populáris kultúrát negatívan kell értékelnünk, hiszen azt kizárólag a profitérdekek mozgatják, teljesen kivesszett belőle a művészet minden magasztossága, mára a kulturális szféra kizárólag a nyers gazdasági racionalitás alapján szerveződik. Az alkotó egyszerű munkás csupán, a befogadó közönség fogyasztókból áll, az alkotás pedig szabványosított terméké degradálódik. Ebben a környezetben pedig valóban egyedül a profit lehet a rendszer mozgatórugója. Igen ám, de ez az elgondolás nagyon sok kérdést hagy figyelmen kívül. Megfelelnek arról, hogy a magaskultúrában éppúgy megjelenik a verseny, ahogyan a népszerű kultúra világában – elég csak a különböző galériákra, folyóiratokra gondolnunk. Másrésztől a tömegkultúra is nagyban differenciált, ezért vele kapcsolatban sem szerencsés a nagy ívű, totális instanciák kinyilatkoztatása. Sőt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a tömegkultúra éppúgy hordozhat értéket, miként az elit kultúrája, illetőleg bizonyos esetekben a magaskultúra képviselői éppúgy rákényszerülnek a kompromisszumokra, mint a tömegművészek. A második előszeretettel hangoztatott érv azt hangsúlyozza, hogy az összemosódással, átmenetekkel a tömegkultúra lealacsonyítja a magaskultúrát. Ezt azonban nem könnyű logikus érveléssel alátámasztani, hiszen miért kellene egy magasztos eszmének feltétlenül devalválódnia kizárólag amiatt, hogy az a populáris szférában is megjelenik. Ez éppenséggel az adott eszme értékállóságát, ezáltal valódiságát vonná kétségbe. Az is népszerű kritikai álláspontnak tekinthető, hogy a tömegkultúra negatív hatást gyakorol saját közönségére, illetve szélesebb értelemben véve az egész társadalomra is. Atomizálja a közösséget,

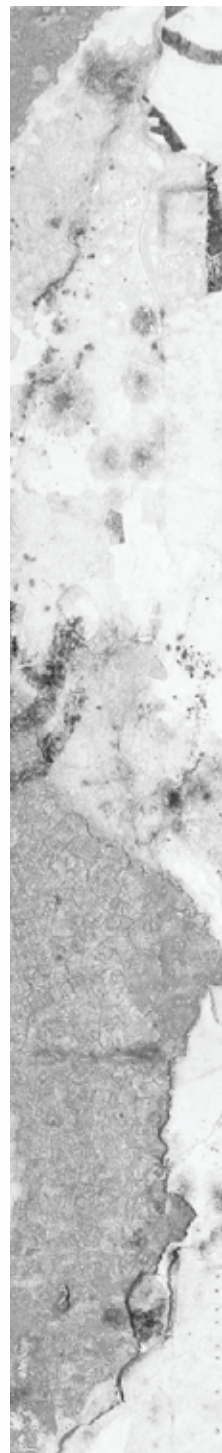
erkölcsi elszigeteltséget eredményez, eltompítja az érzékeket, elkényelmesíti a befogadót, elidegeníti a személyes élményektől, és mindezek révén a civilizáció minőségi hanyatlásához vezet. Gans ezzel szemben azzal érvel, hogy mindezekért a valóban káros hatásokért nem a populáris kultúra, hanem a körülmények tehetősek felelőssé, a tömegkultúra pusztán felerősíti ezeket. Szerinte semmi sem bizonyítja a kultúripar közvetlen kártékonyosságát. Elismeri ugyan a tömegkultúra bizonyos vitathatatlan negatívumait, de szerinte ezek nem osztársadalmi szinten, csupán egyes egyének esetében jutnak érvényre, vagyis ebből nem célszerű messzemenő, általános következtetéseket levonni. Vagyis a szerző a tömegkultúra-kritika érveit sorra megcáfolva (vagy legalábbis megintgatva) igyekszik igazolni saját álláspontját, mely szerint ez a kritika minden esetben az értelmiség, illetve maga a művészvilág felől érkezik, melynek legfőbb motivációja az elkeseredett pozícióféltes. Pusztán meggyengült hatalmukat, legitimitációjukat próbálják helyreállítani azzal, hogy magukat, illetve az általuk képviselt eszméket, értékeket magasabb rendűként tüntetik fel, míg a populáris kultúrát abszolút rosszként, kártékony hatásúként állítják be.

Az eddig elmondottakkal párhuzamosan Hermann István is abból indul ki, hogy a modern társadalom anomáliáit (mint például a tömegek kultúrájának kiüresedését) már nagyon sokan felismerik, azonban nagyon kevesen próbálnak leásni e problémák gyökeréig, nagyon kevesen tesznek kísérletet a mélyben rejlő okok feltárására, holott szerinte épp ez adhatná meg a megoldás kulcsát (Hermann 1974). Ezért ő megkísérli ezen okok megvilágítását, melynek során arra jut, hogy a legfőbb problémák alapja a kultuszok kialakulása és elterjedése. Horkheimer nyomdokain haladva kifejti, hogy a modern ipari társadalom valójában a célként megjelenő eszközök társadalma, vagyis a kultúrát mára *kultuszok* váltották fel. Ezek tehát álszükségletek, melyek olyan intézményeket hívnak életre, amelyek új szükségleteket termelnek, melyek azonban már nem rendelkeznek valós használati értékkel. Vegyük észre, hogy ezzel újra

eljutottunk a gazdaság-kultúra dialektikájához, melyben a pozitív, az értéket képviselő kultúra a használati érteken, míg az instrumentális, racionális gazdasági szféra a csereértéken alapul. Azzal tehát, hogy a kulturális szegmens esetében is a csereérték válik meghatározóvá, a gazdasághoz hasonlóan itt is teljes kiüresedésnek, értékvesztésnek, elidegenedésnek lehetünk tanúi. Az így létrejövő imaginárius szférákban eluralkodnak a strukturalizmus és az antihumanizmus eszméi, így a művészeteket is áthatja a konformizmus, az irányíthatóság. Hermann úgy véli, az elidegenedés modern formája a luxusban való elidegenedés, illetve ehhez társul a monopolkapitalizmus kultúrájának integratív jellege¹, melyek együttesen az egyén kulturális kifosztottságához vezetnek. Elveszíti autonóm szubsztanciáját, pusztá fogyasztóvá, egyszerű konzumemberré válik. Mindent áthat a totális konformizmus, amivel épp a modern művészet eredeti célja vész el – a társadalomkritika, az emancipáció. Vagyis a művészet már nem folytat párbeszédet a valósággal, ehelyett függő helyzetbe kerül, a realitás alávettéjévé válik. Emiatt nem képes többé programot adni, épp az ellenkezőjébe fordul át – programtalan, elvont sóvárgás lesz csupán. Ezt a kiüresedést nevezi Hermann kulturális elnyomorodásnak, amelyben a korábbi értékek devalválódnak, a katarzis az egyéntől egyre távolabb kerül. A szerző épp ezért nem tartja jó megoldásnak a frankfurtiak által kínált utat. Úgy véli, ez csupán romantikus lázadás, nem több pusztá kritikai attitűdnél, egyszerű válságfilozófia, ezért nem képes túlmutatni a rendszer bírálatán. Ebből kifolyólag nem is lehet sikeresen átvinni a gyakorlatba, ezért új orientációra van szükség. Le kell ásni a problémák gyökeréig, majd a mélyben rejlő okok feltárása után valódi, járható utakat kell keresni, melyek tényleges megoldáshoz vezethetnek. Hermann az anomáliák alapvető okát abban véli felfedezni, hogy az emberi élet minden mozzanata (az érzelmek, a gondolatok, a szexualitás, az egyéniség, a család, a művészet stb.) amortizációnak indult, melynek a tőke (ti. a kapitalizmus, a rendszer, a kizsákmányolás) a legfőbb mozgatója, irányítója. Ez leépíti az ember autonómiáját, és lassan minden a tőke fennhatósága alá kerül. Minden az uralmon lévőök szolgálatába áll, az élet minden szegmense (így a kultúra is)

¹ Ezalatt azt a tendenciát értem, melynek során a felhalmozott értékek integrálódnak a társadalom szövetébe, és így létrejön egy olyan totális szellemi massa, amelyben minden elem helyet kap, így azonban valójában nem marad benne semmi – semmi érték.

termelőkre és fogyasztókra oszlik. Tehát Hermann szerint a kultúripar, a tömegkultúra nem kiváltság, pusztán tünet. A fennálló helytelen hatalmi viszonyok tünete, ezért tehát nem a populáris kultúra ellen kell hadat üzeni, mint azt Adornóék tettek, hanem a kártékony körülmények, a mindent átható piaci logika, a pusztán a csereértéken alapuló viszonyok ellen.

De akkor lássuk, mire is jutottunk! Mi volt előbb: a tömegek soha ki nem merülő igénye a populáris kultúra kínálta hamis kultúrjavak iránt, vagy inkább a tömeges kultúripar által felkínált szükségletkielégítés? Véleményem szerint ez a kérdés a mai napig eldöntetlen maradt, aminek az az oka, hogy tulajdonképpen a kérdés ilyen formában megválaszolhatatlan. A két folyamat olyannyira összefügg egymással, hogy egyszerűen lehetetlen őket egymástól teljesen izolált módon kezelni. Való igaz, hogy az ipari logika alapján működő kultúra bizonyos értékeket elveszített, a tömegesedés hatására valóban végbement egyfajta egyszerűsödés, egységesülés, sematizálás – legalábbis a tömegkultúra bizonyos szegmenseiben. Azonban semmiképp nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a populáris kultúra is nagyban differenciált, vagyis semmiképpen sem tekinthetőek megalapozottnak a tömegkultúra egészére vonatkozó, általános, hiperbolikus megállapítások. Ezenkívül azt sem hagyhatjuk ki vizsgálódásainkból, hogy vajon milyen folyamatok, mechanizmusok, illetve milyen viszonyok vezettek el a népszerű kultúra mai formájához. Vagyis nem tekinthetünk el a kapitalista rendszerben érvényre jutó uralmi viszonyok, illetve az instrumentális, racionális logika alapján megszerveződő piaci mechanizmusok feltérképezésétől, hiszen ezek mára totálisan átszőtték a kulturális szférát is. Tehát véleményem szerint a két nézet egyszerre jut érvényre, a két folyamat egymással párhuzamosan fejlődik, köztük folyamatos az (kétirányú) interakció, tulajdonképpen oda-vissza hatnak egymásra, kölcsönösen generálják egymást, feltehetően egyik sem működhetne a másik nélkül.

Nem szeretnék álszentnek tűnni, én magam sem vagyok megelégedve a 21. század kulturális közegével, viszonyival, termékeivel. Sőt például a magyar kulturális életet, illetve a magyarok kulturális szokásait a legtöbb esetben kimondottnak dühítőnek és kiábrándítóan tartom. Sokszor kifejezetten zavar és felháborít, amit a kultúripar termelői próbálnak lenyomni a torunkon. E termékek zöme valóban üres és tartalmatlan, közönséges – nem ösztönöz további elmélyülésre, nem gondolkodtat el, és semmiféle hozzáadott értéket nem képvisel a kikapcsolódáshoz, szórakoztatáshoz képest. De egyrészt nem gondolom azt, hogy bármilyen probléma lenne a „puszta szórakoztatással” – az ember nem feltétlenül vágyik minden átdolgozott nap után egy-egy Kurtág-estre, szerintem egyáltalán nem ördögtől való, ha néha beül egy moziba az épp aktuális francia romantikus komédiára. Másrészt pedig azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, milyen mozgatórugók állnak annak háttérében, hogy a legszélesebb tömegek épp ezekre az üres, bánygú, semmitmondó kultúrtermékekre vágnak. Egyáltalán kik alkotják e tömegeket, kik azok, akik ezeket az igényeket kielégítik, és ezzel szemben kik azok, akik viszont a sok magaskultúra-élvezetől elgémberedett nyakkal már nem is képesek „lenézni” e tömegek közé, ahol esetleg szembe-sülhetnének a háttérben meghúzódó mozgatórugókkal, a mélyben rejlő, elfedett okokkal és magyarázatokkal is.

A felszínt kissé megkapargatva két egyidejűleg ható mechanizmust fedezhetünk fel. Egyrészt nagyon is tudatos döntések állnak a háttérben. Egyfajta manipuláció zajlik, melynek során nagy befolyással bíró társadalmi csoportok (itt elsősorban a média-, illetve az üzleti elite gondolkodok, akik azonban teljességgel összefonódnak egyéb befolyásos rétegekkel) kisajátítanak egy teljes kulturális szférát – jelen esetben a tömegkultúra szféráját –, totális kontrollt szereznek felette, és ilyen módon teljes mértékben saját céljaiknak rendelik azt alá. Nem csak a kibocsátott termékeket tartják tökéletesen ellenőrzésük alatt, de ezáltal

képesek a felmerülő igényeket is befolyásolni. Gyakorlatilag ők határozzák meg, ők generálják a társadalom széles rétegeinek szükségleteit. Az igényeket, vágyakat kiüresítve, illetve alacsony színvonalon tartva biztosítják, hogy e szükségletek könnyedén és folyamatosan kielégíthetők legyenek, ezzel pedig létrehoznak egy olyan tömegbázist, amelyet ezek után marionettbábuként, saját érdekeiknek megfelelően mozgathatnak, irányíthatnak.

Másrészről azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezzel a szférával „szemben” továbbra is létezik az ún. magaskultúra világa, legalábbis bizonyos rétegek foggal, körömmel küzdenek e hasadás látszatának életben tartásáért, keményen dolgoznak azon, hogy ez a „szembenállás” folyamatosan érzékelhető és fenntartható legyen. A saját magát értelmiségként meghatározó réteg által mozgásban tartott mechanizmusok tökéletesen illeszkednek a kései kapitalizmus általános (társadalmi, gazdasági, politikai) struktúráiba. Vagyis bizonyos rétegek (esetünkben az „értelmiség”) privatizálnak egy alrendszer (itt a magaskultúrát), amelyből bizonyos rétegeket teljességgel kirekesztenek. Jelen esetben e kirekesztett csoportokat elsősorban a munkásság, illetve az alsó középosztály alkotja. A magaskultúra művelői és élvezői olyan nyelvet használnak, annyira zárt diskurzust alakítanak ki, amelybe ezek a rétegek egyszerűen nem képesek bekapcsolódni. Így számukra sok esetben nem is marad más, mint az értelmiség által olyannyira kárhözottatott tömegkultúra élvezete (esetleg a totális apátia). Ezzel tehát létrejön egy olyan distinkció, amely mesterségesen távolságot tart az egyes társadalmi csoportok között, és az átjárás legalább annyira ellehetetlenül, mint a gazdasági, egzisztenciális törésvonalak mentén elkülönülő rétegek közötti mozgás. Vagyis a kulturális szférában működő mechanizmusok semmivel sem tekinthetők kevésbé elnyomónak, kizsákmányolóknak, mint a kapitalista társadalmi berendezkedés egyéb alrendszereiben zajló folyamatok. Elég csak a magyar filmszemle legutóbbi termésére vetnünk egy pillantást. Friss diplomás, fiatal filmeseink ontják magukból azon

darabokat, melyek csak egy nagyon szűk réteget szólítanak meg, és szinte teljességgel befogadhatatlanok, értelmezhetetlenek mindenki más számára. Nincs átjárás a Művész és a multiplex között. Sőt egyre gyakrabban születnek olyan alkotások, melyekben az értelmiség az értelmiség elé tárja, mennyire üres és közönséges a széles tömegek életvilága, mennyire szánalmas és értéktelen a nekik szóló tömegkultúra egésze. Ez az attitűd azonban számos – morális, társadalmi, etikai – kérdést, problémát vet fel (melyeket nagyon érzékletesen fest le például Francis Veber lassan évtizedes színdarabja, illetve a belőle készült film, a Dilisek vacsorája). Miért gondolják a magaskultúrát fetisizálók, hogy ez a hozzáállás bármilyen szempontból is előrevisz? Adornoék nagyon hasonló gögje mögött még ott munkált az emancipáció szándéka – ha nem is feltétlenül a legjobb eszközökkel közelítettek ehhez. Ez mára teljesen kikopott – maradt a gög, a becsmélés, az elutasítás, és ezáltal a magaskultúra öncélú, kirekesztő, elnyomó jellege.

Mielőtt azonban mi magunk is totális apátiába zuhannánk a kései kapitalizmus minden létszférát átható represszív mechanizmusai láttán, vessünk egy röpke pillantást napjaink egy rendkívül előremutató, progresszív, nagyon biztató tendenciájára. Itt a public art néven összegezhető irányzatokra gondolok, melyek alapjaiban rengethetik meg ezeket a megcsontosodott, kirekesztő struktúrákat.

A public art kialakulása tulajdonképpen az építészet, illetve a városrendezés reakciója volt a fentebb bemutatott problémákra, mechanizmusokra. Az egyetemről kikerült friss, tevékeny, idealista építészhallgatók hamar megérezték, hogy a kései kapitalizmus elnyomó, kizsákmányoló struktúrái a városképekben éppúgy leképeződnek, mint a társadalom egyéb szféráiban. A közterek ugyanolyan izolált egységekre szakadnak, mint a magas- és tömegkultúra kategóriái. A tömeg vs. elit hasadás ugyanúgy leképeződik a gettók vs. külváros, belváros, vonzaskörzet dichotómiában – nincs

„Közösségi művészet (public art): Gyűjtőfogalom, olyan munkák leírására vonatkozik, melyek megbízása akadálymentes hozzáférésű nyilvános területekre szól. A ~ az állami támogatások fő területét képezi a nyugati országokban. Legtágabb értelmében minden olyan művészeti gyakorlatra vonatkozik, amely kívül esik a múzeumok és galériák fizikai terein és konvencióin. A ~ a közönség demokratikusabb hozzáférést feltételezi a művészeti produktumokhoz. A közönség egy differenciált és tágabb csoportot jelent a ~ esetében, mint a múzeumok hagyományos művészetfogyasztó rétege. A helyspecifikus terminus is használatos a public art fogalom kapcsán mind egy meghatározott helyszínre tervezett installációra, mind az olyan művészetre, mely a helyszínnek magának az elgondolása. A legtöbb nyilvános tér városi tér, melyben szobrászati tárgy, murális alkotás, integrált design, azaz utcabútor vagy kövezet képezi a ~ tárgykörét. Az ún. „antiemlékművek” is ebbe a kategóriába tartoznak, mint például az elektronikus feliratokat megjelenítő táblákra tervezett szövegek (Jenny Holzer munkái emblemikus példaként említhetők), a kivetítések közterületen levő épületek felületeire, performanszok, melyek mind kritikai beavatkozást (intervenciót) valósítanak meg a nyilvános térben. Joseph Beuys szociális plasztikája is ~-nek minősül. A ~ ipari vagy szociálisan nehezebb helyzetű környezetben rezidenciaprogram keretében dolgozó művészek közösségi projektjeit is magában foglalhatja, melyek a nyugati országokban a hatvanas évek végétől jelentek meg. Olyan közösségi falfestmények is ~-nek minősülnek, melyek a különféle kisebbségek, így a feketék, a nők stb. liberalizációs törekvéseit szolgálták, minthogy hangot adtak a kulturális termelésből kirekesztett csoportok számára. Ezek a mozgalmak képezik az alapját a new genre public artnak nevezett politikailag elkötelezett művészetnek, mely a ~ egyik oldalágaként értelmeződik.” (<http://www.intermedia.c3.hu/pst/public.html>)

átjárás az egyes szigetek között, minden érintkezés megszűnik az eltérő közegek lakói között. Ennek azonban hosszú távon az lesz a következménye, hogy gyakorlatilag teljesen eltűnik a köztér, ezek után legfeljebb félnyilvános térformákról beszélhetünk. Ez azonban azt a veszélyt is magában rejt, hogy lassanként teljesen visszaszorul a közgondolkodás – lassan már mindenki kizárólag egyéni kategóriákban – leginkább önmagában – gondolkodik. Vagyis a privatizáció leitmotfja ebben a szférában is totálisan eluralkodik. Ezekre a valóban nagyon ijesztő tendenciákra eszméltek rá az építészet lelkes fiataljai, és sürgősen el is kezdtek kutatni a kivezető utakat. Ez vezetett el a köztér jelentőségének újrafelfedezéséig, majd kilépve az építészet szűkebb diskurzusából, ezek a törekvések, ez az újfajta gondolkodásmód, attitűd hamarosan gyökeret vert számos más művészeti ágban is – így alakult ki az ún. köztéri művészet, amely tehát ernyő alá szervezi azokat a kortárs művészeti irányzatokat, melyek zászlajukra tűzték, hogy küzdeni fognak a fentebb bemutatott kirekesztő tendenciák ellen, és ezzel a művészetet, a kultúrát, és így közvetve a társadalmat megpróbálják újra egy sokkal egalitáriusabb, demokratikusabb, kommunikatív irányba mozdítani. (Ez a mozzanat nagyon érzékletesen utal vissza a frankfurti iskolán belüli törésvonalra, hiszen a habermasi generációnak épp ez, vagyis a kommunikációban rejlő lehetőségek, az emancipatorikus potenciál hangsúlyozása volt a válasza Adornóék totális reményvesztésére és így a kizárólag a magaskultúrát befogadó attitűdjére.) E művészek legfőbb törekvése, hogy végre ténylegesen a közönség, a nyilvánosság megélt valóságát közvetítsék, és ezzel társadalmi, politikai részvételre buzdítsanak. Megkérdőjelezhetetlenül vallják, hogy az érdeklődés, a részvétel igenis megteremthető – ezzel összhangban a művészet motorjának egyértelműen a közönség felőli visszacsatolást tekintik –, álljon az a közönség bármely társadalmi csoportokból! Így válik művészetük abszolút helyspecifikussá, kontextusfüggővé. Egyre nagyobb szerepet kapnak az ún. galérián kívüli akciók, ami nyilvánvalóan nagyságrendekkel differenciáltabb hozzáférést tesz

lehetővé, és ezzel megteremti egy valóban demokratikus, abszolút befogadó, liberális művészetfelfogás lehetőségét. Így ötvöződik ezekben a törekvésekben a kritikaiság, a közösségiség és az ellenállás – és jön létre egy politikailag sokkal inkább elkötelezett, társadalmi felelősséget vállaló, morális szempontokat is érvényre juttató művészeti közeg, amely már nem gondolkodik olyan merev dichotómiákban, mint az éles elitkultúra-tömegkultúra elhatárolás.

E cikkben azt próbáltam körüljárni, hogyan lehetne végre eldönteni az évtizedek óta húzódog elitkultúra vs. tömegkultúra vitát. Mindkét oldal érveinek, álláspontjának felsorakoztatásával felvázoltam magát a vitát, a szembenálló felek legfontosabb állításait. A tömegkultúra melletti érvelés kapcsán elsősorban a frankfurti iskola képviselőinek álláspontját vettem alapul. Benjamin gondolatain keresztül megmutattam, milyen felforgató hatásokkal járt a technikai sokszorosíthatóság a műalkotások világára, majd e hatásokat tovább bontottam az adornói kritika alapján. A másik oldalon Davidov koncepcióján keresztül felvázoltam az elitáriánus művészetfelfogás kialakulásának lépcsőfokait, illetve ennek a szerző által kifejtett visszásságait. Herbert J. Gans, illetve Hermann

István elgondolásainak bemutatásával pedig azt próbáltam érzékeltetni, hogy a tömegkultúra kritikusai mennyire felszínesen, egyoldalúan szemlélik a problémát, és ezáltal teljességgel figyelmen kívül hagyják a mélyben rejlő okokat, holott a problémák megoldásához épp ezek feltárásán és kiküszöbölésén keresztül vezethet az út. Végezetül kifejtettem a vitáról alkotott saját elképzelésemet, mely szerint a két álláspontot nem lenne szabad egymástól ennyire izolált módon kezelni, a kultúrát érintő problémák vizsgálatakor egyik szempont sem hagyható figyelmen kívül, hiszen mindkettőnek van némi igazságtartalma, ráadásul ezek nagyon erősen hatnak is egymásra. A vitát beágyazva a kései kapitalizmus kirekesztő, elnyomó struktúráiba, igyekeztem megvilágítani a probléma hátterében működő mechanizmusokat, a játszma résztvevőinek szerepét, motivációit. Végül röviden bemutattam egy rendkívül progresszív kortárs művészetfelfogást, a public artot, ami nagyon jó eszközökkel, rendkívül szimpatikus attitűddel próbál küzdeni a jelenlegi mechanizmusok ellen, amivel bizalmat ébreszt a jelenkori tendenciáktól megcsömörlött, azokat rémülten konstatáló szemlélőkben.

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W.** (1998a): A zenével kapcsolatos magatartás típusai. In *A művészet és a művészetek*. Helikon, 280–305.
- Adorno, Theodor W.** (1998b): Fétiskarakter a zenében és a zenei hallás regressziója. In *A művészet és a művészetek*. Helikon, 280–305.
- Adorno, Theodor W.** (1998c): A félműveltség elmélete. In *A kultúra szociológiája*. Osiris.
- Adorno, Theodor W.–Max Horkheimer** (1992): A kultúripar – A felvilágosodás, mint a tömegek becsapása. In *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz, 147–200.
- Benjamin, Walter** (1969): A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. In uő.: *Kommentár és prófécia*. Gondolat, 301–334.
- Barthes, Roland** (1983): *Mitológiák*. Európa.
- Davidov, Jurij** (1975): *A művészet és az elit*. Gondolat.
- Gans, Herbert J.** (1998): Népszerű kultúra és magaskultúra. In *A kultúra szociológiája*. Osiris, 114–149.
- Hermann István** (1974): *A mai kultúra problémái. Kapitalista kultúra – szocialista kultúra*. Kossuth Könyvkiadó.
- Kodaj Dániel** (2003): „A rossz ízlés: betegség.” Jegyzetek a tömegkultúra kritikájához. TDK-dolgozat, BKÁE.
- Marx, Karl** (1974): *A német ideológia*. Magyar Helikon, Európa Könyvkiadó.

<http://www.intermedia.c3.hu/pst/public.html>
(2007. aug. 20.)

www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/14/bodnar.html (2007. aug. 20.)

www.exindex.hu/index.php?!=hu&page=3&id=330 (2007. aug. 20.)

<http://www.artpool.hu/Research/fogalom/publicart.html> (2007. aug. 20.)

Weiss J nos

Az eldologiasod s elismer selm leti rtelmez se

Axel Honneth: *Verdinglichung*. Eine anerkennungstheoretische Studie. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2005. 110 oldal. (A könyv fordítása a Gond-Cura Alapítvány kiadásában, 2008 elején fog megjelenni.)

Ez a kötet Axel Honneth 2005-ben tartott Tanner-előadásából jött létre. A szerző az előszóban a következőképpen fogalmazza meg céljait: „Azt tűztem ki célul, hogy a nyugati marxizmus egyik legjelentősebb témáját egy aktuális alkalomból kiindulva úgy fogalmazzam újra, hogy annak elméleti körvonalai és jelentősége a Berkeley-beli, inkább analitikusan iskolázott közönség számára érthetővé váljék” (Honneth 2005: 7). Ha figyelmen kívül hagyjuk ezt a mondatot, azt mondhatjuk, hogy Honneth előtt tulajdonképpen kettős cél lebegett: a) az aktuális alkalom tulajdonképpen Honneth saját elismeréseméleti koncepcióját jelenti, ennek szempontjából szeretné kifejteni a „nyugati marxizmus egyik legjelentősebb témáját”; b) és mindezt úgy szeretné megtenni, hogy ez az analitikus filozófián iskolázott hallgatóság számára is érthető legyen.

Herbert Schnädelbach *Philosophie in Deutschland 1831–1933* című könyvében a 20. század három nagy gondolkodójaként Wittgensteint, Lukácsot és Heideggeret határozta meg. „Mindhárom szerzőről [...] elmondható, hogy forradalmasították a tradicionális gondolkodást. Mai filozofálásunk nélkülük elképzelhetetlen lenne. Ők a jelenhez tartoznak, de a maguk korában – filozófiatörténetileg tekintve – korszerűtlének voltak. Sem filozófusok nem voltak [...] a szó hagyományos értelmében, sem a hatástörténetük nem esett egybe a saját élettörténetükkel (Schnädelbach 1983: 14). Ezt a kiemelkedő helyet Lukács elsősorban az „eldologiasodás” fogalma bevezetésének és kidolgozásának köszönheti. (Ez a fogalom áll az 1923-ban megjelent *Történelem és osztálytudat* című mű középpontjában.) A fogalom eredete Marx *A tőke* című művéig vezethető vissza: „Az áruforma titokzatossága [...] egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint a munkatermékek tárgyi jellegét. [...] E quidproquo révén a munkatermékek árukká, érzékileg érzékfőlötti, vagyis társadalmi dolgokká válnak” Marx (1973: 75). Ezt a „titokzatos tárgyiasság”-ot teszi Lukács a kapitalizmus alapvető sajátosságává. És így a fogalom

egy általános kordiagnosztikai jelentőséget kap.¹ Honneth úgy látja, hogy ez a fogalom kiválóan alkalmas volt a weimari köztársaság általános válságának leírására is. „Ebben a kifejezésben és a vele rokon fogalmakban mintegy gyújtótűkörben összpontosulnak mindazok a történelmi tapasztalatok, amelyek a weimari köztársaságot a növekvő munkanélküliség és a gazdasági válság nyomására meghatározták: a társadalmi viszonyok egyre inkább a józan-kalkulatorikus célszerűség benyomását élesztették fel, a dolgok iránti kézműves szeretet átadta helyét az instrumentális rendelkezésnek, és még a szubjektum belső tapasztalatai is egyre inkább a kiszámítható engedelmeskedés jéghideg lehetőségét sejtették.”² Ez a fogalom aztán a frankfurti iskola (vagy a nyugati marxizmus) egész történetén végigvonult. – A felvilágosodás dialektikája című mű (melyet Adorno és Horkheimer közösen írtak az amerikai emigrációban a negyvenes évek első felében) alig-alig használja ezt a fogalmat, inkább egy másik, átfogóbb összefüggéssel próbálja helyettesíteni. „A gazdasági termelékenység [...] növekedése egyfelől előteremt egy igazságosabb világ feltételeit, másfelől mérhetetlen hatalmat biztosít a technikai apparátusnak és a vele rendelkező társadalmi csoportoknak a népesség többi része fölött. Az egyes ember végképp semmivé lesz a gazdasági hatalmakkal szemben [...]. Miközben az egyes egyén eltölpül az apparátus mellett, melyet kiszolgál, az jobban gondoskodik ellátásáról, mint

¹ Honneth elemzéseinek közvetlen előzménye saját tanársegédének könyve: Rahel Jaeggi (2005). A téma nagy irodalmából mindenképpen ki kell emelnünk Márkus György (1990) tanulmányát.

² „Mindenesetre szükség volt egy intellektuálisan érzékeny filozófus szellemi teljesítményére, aki ezeket a diffúz hangulatokat valóban az »eldologiasodás« közös nevezőjére tudta hozni; Lukács György volt az, aki az 1923-ban megjelent tanulmánygyűjteményében (a *Történelem és osztálytudat*ban) a Marx, Max Weber és Georg Simmel műveiből származó motívumokból kialakította ezt a kulcsfogalmat” (Honneth 2005: 11).

valaha (Horkheimer–Adorno 1990: 14–15). Az apparátus univerzális hatalma az ember fölött: ez egyszerre jelenti az eldologiasodás kiterjesztését és radikalizálását.³ Ennek fényében a javak igazságosabb elosztása – mint a korábbi kritikai elemzések vezérfonala – elavulttá válik. Az emberek egy hatalmas gépezet foglyai, és ebből a katasztrófából nem tudnak többé kilépni. – Negyven évvel később A kommunikatív cselekvés elmélete című könyvében Habermas visszatér az eldologiasodás kordiagnózisához. Megpróbálja elkerülni ennek univerzalitását és radikalitását, de úgy, hogy ne kelljen visszatérnie a lukácsi gazdaságcentrikussághoz. Az apparátus (vagy a gépezet) elméletét Habermas – a Luhmannal folytatott vita nyomán – egyre inkább a rendszer elméleteként fogalmazza meg. A rendszer mindig olyan önfenntartó és önreferenciális folyamatokból és összefüggésekből áll, amelyek bizonyos médiumok köré rendeződnek el. Habermas szerint a modern társadalomban két alapvető rendszerrel kell számolnunk: a gazdasággal, és az igazgatás értelmében vett politikával. Az előbbi médiuma a pénz, az utóbbié a hatalom. A társadalomnak tehát vannak olyan szférái, amelyekben az eldologiasítás teljesen helyénvaló és meghaladhatatlan. (Ez a felismerés mind Lukácstól, mind Adornótól és Horkheimertől nagyon messze állt.) Az eldologiasodás igazából akkor válik veszélyessé (vagy problematikussá), ha áttéred a társadalom nem rendszerszerveződésű szféráira. Ezeket a szférákat Habermas az életvilág fogalmával próbálja megragadni; szerinte ebben játszódnak le az emberek közötti mindennapi, spontán kommunikációk. Az eldologiasodás elméletének új alakja Habermasnál a kolonializációs tézisben jelenik meg: „Az eldologiasodásnak a fejlett kapi-

³ Azt, hogy a szerzők valóban az eldologiasodás fogalmára gondoltak, mutatja a következő, néhány sorral későbbi mondat: „A szellem igazi célja az eldologiasodás negációja. Ott, ahol kultúrjávákká szilárdul és konzumcélokra szolgálatják ki, szét kell mállania” (uo., a fordítást módosítottam).

talista társadalomban fellépő szimptomáit azzal magyarázhatjuk, hogy a gazdaság és az állam médiumok által irányított alrendszerei a maguk monetáris és bürokratikus eszközeivel behatolnak az életvilág szimbolikus reprodukciójába” (Habermas 1988: 522.) – Honneth *Kampf um Anerkennung* című könyvében az eldologiasodás (és általában véve egy kritikai kordiagnózis) számára nem volt hely. A könyvhöz szorosan kapcsolódó *Integritás és megvetés* című székfoglaló előadásában a következőket mondja: „Mindannak összessége, amit a moráleteóriában »emberi méltóságnak« nevezhetünk, csak a személyes lealacsonyítás és megsértés alakzatait feltáró indirekt elemzés útján dolgozható ki” (Honneth 1997: 97). Az elismerés formáinak ilyen indirekt megközelítése kizárja egy kritikai kordiagnózis kidolgozását. „1994-ben aztán Honneth kiadott egy könyvet *Pathologien des Sozialen* címmel, melynek tematikája – első megközelítésben úgy tűnhet – nem is érintkezik az elismerés elméletével. A tanulmányok középpontjában olyan kategóriák állnak, mint a modernség, az elidegenedés, az individualizáció, az egyenlőség stb. Honneth a kötethez hosszú előszót írt, amelyben az elismerés fogalma egyetlenegyszer sem fordul elő” (Weiss 2004: 84). Igazából Honneth csak a most elemzett kötetében tesz kísérletet arra, hogy a patológiákat beillesse az elismerés elméletébe; egy olyan kordiagnózist szeretne kidolgozni, amely Lukácsból indul ki, elkerüli az adornói–horkheimeri radikalitást, ugyanakkor nem esik bele a habermasi dichotómia csapdájába sem.⁴

Honneth mindenekelőtt az eldologiasodás némileg kusza lukácsi leírását veszi szemügyre, majd ennek lényegét próbálja meghatározni: „A gondolat egészét a következőképpen adhatjuk vissza: az árucserre egyre inkább kiterjedő cselekvési szférájában a szubjektumok arra kényszerülnek, hogy ne résztvevőkként, hanem a társadalmi történelem megfigyelőiként viselkedjenek, mert

⁴ Ennek kritikáját fogalmazta meg Joas (1986: 144–176). Lásd továbbá Honneth (1985: 9. fejezet).

a lehetséges hozamok kalkulációja egy tisztán dologi, lehetőleg érzelemmentes beállítottságot követel meg. A perspektíva ilyen megváltozásával együtt jár az összes szituáció-releváns adottság »eldologiasító« észlelése [...]» (Honneth 2005: 23). Az eldologiasodás legfőbb jellegzetessége így abban áll, hogy az árutermelés nyomására az emberek rákényszerülnek egy perspektíva-váltásra: az emberi praxist eredendően jellemző résztvevő beállítottság egyre inkább az eltárgyasító külsődleges megfigyelés beállítottságává alakul át. »Az »eldologiasodás« Lukács számára [...] a pusztán megfigyelő viselkedés habitusát vagy szokását jelenti, amelynek perspektívájából a természetes környezet, a társadalmi világ és a saját személyiségpotenciálunk már csak részvétlenül és érzelemmentesen, mint valamiféle dologság ragadható meg» (uo.). Az eldologiasodás így az emberi gyakorlatnak egy olyan formáját jelenti, amelynek közvetlen episztemikus következményei is vannak. Tulajdonképpen azt mondhatjuk – ha Honneth szövegétől egy pillanatra elszakadunk –, hogy Lukácsnál kétféle episztemikus következmény jelenik meg: egyrészt a tényleket tisztelő, sőt fetiszizáló modern tudományok, másrészt pedig a szubjektum és az objektum dualitását előtérbe állító klasszikus német filozófia. (Ernst Bloch mutatott rá arra, hogy ezt a két mintát nem lehet azonosítani, és igazából csak az első esetben beszélhetünk eldologiasodásról.)⁵ Honneth elsősorban ezt az utóbbi jelentést tartja szem előtt, és ebből kiindulva tágítja ki elemzésének perspektíváját. A lukácsi koncepció így alapvetően két premisszára épül: a) az eldologiasodás egy eredendő, »résztvevő gyakorlat« eltorzításaként jön létre; b) ezzel együtt jár egy olyan episztemikus hiba, amely a szubjektum és az objektum dualítására épül. Ugyanezt a gondolati struktúrát lehet megtalálni a fiatal Heideggernél is. Lucien Goldmann óta tudjuk, hogy a Történe-

⁵ Lásd Bloch (1965: I. köt., 49). Adorno pedig a *Negatív dialektikában* ebből kiindulva fogja kidolgozni az eldologiasodás elméletének általános bírálatát. Ezzel azonban Honneth nem foglalkozik.

lem és osztálytudat, valamint a Lét és idő között szoros szellemi kapcsolat áll fenn, és ezt még inkább aláhúzták Heidegger közelmúltban megjelent, 1924-ben tartott Arisztotelész-előadásai (Heidegger: 2002: Gesamtausgabe, II. rész 18. köt.). Honneth elemzése szerint Heidegger a »gond« fogalmát állítja a lukácsi »résztvevő gyakorlat« helyébe. »Ahogy Heideggernél a »gond« fogalma, úgy Lukácsnál a résztvevő gyakorlat eszméje ad kulcsot ahhoz, hogy a szubjektum-objektum sémájára vonatkozó uralkodó fixálódást megcáfoljuk; a cselekvés ilyen formáját előfeltételezve, a szubjektum már nem semlegesesen áll szemben a megismerendő valósággal, hanem egy egzisztenciális érdeklődés alapján úgy vonatkozna rá, hogy e valóság minőségi jelentései már fel lennének tárva»⁶ Dewey a húszas években írott cikkeiben szintén azt próbálja kimutatni, hogy az általában vett elméleti beállítottságot a köznapi »gyakorlati elköteleződés« modifikált változatának kell tekintenünk. »Dewey elsősorban azt szeretné megmutatni, hogy egy megélt szituáció racionális felosztásához csak úgy juthatunk el, ha a kvalitatív egységétől (a distanciálás aktusával) sikerül eltávolodnunk» (Honneth 1997: 42).

E három szerző véleménye így abban összegezhető, hogy a megismerés előtt áll a gyakorlat általános struktúrája. Először is azt láthatjuk, hogy ez az interpretáció kritikai reflexió Schnädelbach megállapítására, méghozzá kettős

⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne látnánk a két vállalkozás óriási különbségét is: »Amíg a *Lét és idő* szerzője azt szeretné kimutatni, hogy a hagyományos ontológia mentalisztikus nyelve eltorzította a mindennapi létezésünkre irányuló faktikus gondkarakterre irányuló pillantást, addig Lukács abból a teljesen eltérő premisszából indul ki, hogy az előrehaladó eldologiasodás a kapitalizmusban teljesen felbomlasztotta a résztvevő gyakorlat esélyét. Lukács ezért – Heideggertől eltérően – a saját vállalkozását nem tekintheti az ember már mindig is meglévő lehetséges létezőmódja leleplezésének, hanem inkább a jövőben majd lehetségessé váló létezőmód feltárásának kell tekintenie» (Honneth 2005: 32).

vonatkozásban: a) a 20. század nagy gondolkodójának sorában Wittgensteint Dewey váltja fel; b) a 20. század filozófiájának van egy egységes arculata, amit Habermas kifejezésével egy „de-transzcendentalizáló fordulat” vezetett be.⁷ Honneth most azt szeretné megmutatni, hogy a gyakorlatnak ezt az előzetes struktúráját a leginkább az elismerés fogalmával ragadhatnánk meg. „Ahhoz, hogy érthetővé tudjam tenni azt a tézist, hogy a résztvevő viselkedés mindig megelőzi a valóság neutrális megragadását, vagyis az elismerés megelőzi a megismerést, el kell hagynom azt az elmélettörténeti keretet, amelyben eddig kizárólag mozogtam” (Honneth 2005: 47). – (1) Honneth szerint a fejlődépszichológia és a szocializációelmélet képviselői már régóta egyetértenek abban, hogy „a gyermek gondolkodási és interakciós képességeinek létrejöttét egy olyan folyamatként kell elgondolnunk, amely a perspektívaátvétel mechanizmusán keresztül játszódik le”⁸ Vagyis a gyermek kognitív képességeinek kifejlődése az elismerési viszonyokon keresztül játszódik le. Ez a koncepció Honnethnél már a *Kampf um Anerkennung* című könyvben is meghatározó szerepet játszott, és ott egy Winnicott-interpretáció keretei között jelent meg (Honneth 2003: 159–169). Most azonban egy közeli munkatársa, Martin Dornes elemzéseire támaszkodik. „A csecsemő már nagyon korán nemcsak a saját

⁷ Habermas az 1991/92-es téli szemeszterben ebből kiindulva tartott filozófiatörténeti előadásokat, amelyekben Cassirert, Lukácsot, Heideggert és Wittgensteint tárgyalta. Az utóbbi szerzőre azonban már nem került sor. (Honneth elemzéseiből kiindulva azt mondhatjuk, hogy ez közel sem volt véletlen.)

⁸ „E szerint az elképzelés szerint [...] a gyermek fejlődési folyamatában a kognitív képességek megszerzése sajátos módon összefonódik az első kommunikációs kapcsolatok kialakulásával: a gyermek úgy tanulja meg önmagát a konstans tárgyak objektív világára vonatkoztatni, hogy egy második személy perspektívájából fokozatosan eljut a saját, kezdetben még egocentrikus perspektívájának decentralizálásához” (Honneth 2005: 46).

szemével néz a világra, hanem ugyanakkor a mások szemével is. Már nagyon fiatalon képes arra, hogy másoknak a világra irányuló perspektíváját is érzékelyje. Ha ez az elképzelés plauzibilisnek bizonyulna, akkor nem lehetne többé abból kiindulni, hogy a kezdeti világtapasztalat egocentrikus, és csak egy bizonyos idő után egészül ki a perspektívaátvétel képességével [...]” (Dornes 2006: 78). – (2) Az ontogenetikai bizonyítás után logikailag is meg kellene mutatni, hogy az elismerés valóban megelőzi a megismerést. Ebben a tekintetben Honneth Stanley Cavell egyik tanulmányára (Cavell 2002) támaszkodik: „Cavell – mint ismeretes – mindenekelőtt úgy jutott el a maga elismerés-fogalmához, hogy bírálóknak vetette alá azt az elképzelést, hogy más személyek mentális állapotairól (az úgynevezett »idegen pszichék«-ről) direkt, közvetlen tudásunk lehetne”⁹. Cavell szerint a szkeptikusokat mindaddig nem lehet megcáfolni, amíg pszichénk mások általi megközelíthetőségét kognitív viszonyunk tartjuk. Mielőtt azonban egy ilyen kognitív viszony kialakulna, már le kellett játszódnia egy bizonyos elismerésnek.¹⁰ Ebből a meglehetősen speciális példából aztán Cavell azt a következtetést vonja le, hogy a megismerést mindig meg kell, hogy előzze valamifajta elismerés. És ez nem csak a személyekre, hanem a dolgokra is érvényes; mielőtt bármit nekiállnánk megismerni, már fenn kell állnia egy bizonyos afirmatív, jelentőség-tulajdonító vagy érdeklődő beállítottságnak.

⁹ „Neki az a meggyőződése, hogy e feltevés képviselői túlzottan belementek abba a premisszába, amely tulajdonképpen az ellenfeleiktől, vagyis a szkepticistáktól származik; ezek ugyanis az idegenézés-állapotok megközelítését mindig is episztemikus kihívásnak tekintették, és ezért olyan választ követelhetek, amely a kategóriákkal bezitított tudás kontextusában mozog” (Honneth 2005: 54).

¹⁰ „Cavell érvelése nagyon hasonlít Sartre-nak *A lét és a semmi* harmadik részében – a szkepticismussal szemben – megfogalmazott gondolataihoz” (Honneth 2005: 55).

Úgy tűnik, hogy ezzel a könyv már el is érte a célját: a) az eldologiasodás fogalmából kiindulva eljutottunk az elismerés elméletéhez; b) a Dewey és Cavell koncepciójára való hivatkozás ezt az analitikusan iskolázott amerikai közönség számára is hozzáférhetővé tette. („Ha nem érttem teljesen félre a közönség reakcióit, akkor a hídépítési kísérletem Frankfurt és Berkeley között nem volt egészen sikertelen” – Honneth: 2005: 7). Csakhogy észre kell vennünk, hogy az elismerés elmélete újrafogalmazása során mintha elvesztettük volna a kapcsolatot az eldologiasodás fogalmával. A kognitív megismerés előtt elhelyezkedő struktúra felmutatása során mintha teljesen megfedekztünk volna az eldologiasodás fogalmáról. Honneth elemzéseinek ezért még vissza kell találniuk ehhez a fogalomhoz. De ennek szemügyre vétele előtt fel kell hívnunk a figyelmet a koncepció döntő elmozdulására. Lukácsnál az eldologiasodás még kimondottan társadalomelméleti fogalom volt. „Az eldologiasodás állandósításának és kiterjesztésének okát Lukács az árucserre kiterjesztésében látja, amely a kapitalista társadalmak kialakulásával az interszubjektív cselekvés uralkodó módusává vált; mihelyt a szubjektumok az embertársaikhoz való viszonyaikat elsődlegesen az egyenértékes áruk cseréjén keresztül kezdik szabályozni, arra kényszerülnek, hogy a környezetükkel szemben egy eldologiasító viszonyt alakítsanak ki” (uo. 19). Honneth elemzése során azonban a fogalom egyre inkább az antropológia szférájába csúszott át; végső soron valószínűleg azért, mert így látta elkerülhetőnek a habermasi társadalomkép dichotómiáját. Mind az ontogenetikai elemzések, mind a cavelli koncepció recepciója egyértelműen ebbe az irányba mutat. A 20. század elemzett három nagy gondolkodójából kiindulva azt lehet mondani, hogy az eldologiasodást úgy kell értelmeznünk, hogy a megismerés előzetes struktúrája valamiképpen háttérbe szorul mind reális, mind episztemológiai értelemben. E koncepció egészének kidolgozásában egészen biztosan nagy szerepet játszott Martin Seel Adornos *Philosophie der Kontemplation* című könyve,

melynek egyik helyén ezt olvashatjuk: „Adorno a fogalmakat az elismerő megismerés médiumaiként értelmezi, amelyeken keresztül lehetővé válik a tárgyak nem aspektus-vak figyelembevétele. Eközben minden azon múlik, hogy a fogalmakat egyszerre reflektáltan és visszafogottan alkalmazzuk” (Seel 2004: 58–59). Ezt az elképzelést Honneth A felvilágosodás dialektikájának következő mondatával egészíti ki: „Minden eldologiasodás felejtés.”¹¹ „A »felejtés« itt nem rendelkezik olyan erős értelemmel, mint amilyenben általában a »tudás elvesztése« kifejezését használjuk; nem arról van szó, hogy a szóban forgó faktum kiesne a tudatunkból, és így bizonyos értelemben »eltűnne«, hanem a figyelemcsökkenés egy meghatározott esetéről van szó [...]” (Honneth 2005: 71). Honneth abból indult ki, hogy az eldologiasodás-fogalomnak két aspektusa van, az egyik a társadalmi realitás leírására szolgál, a másik pedig egy ezzel összhangban álló kognitív struktúra. A végrehajtott antropológiai fordulat következtében azonban már csak ennek az utóbbinak lesz jelentősége. Az eldologiasodás ezért már nem a kapitalizmus vagy a kapitalista árutermelésből adódó patológiák megragadására szolgál, hanem az öneldologiasítás különböző formáinak leírására. Honneth szerint ennek alapvetően két formája van: a) a detektivizmus, amikor azt hisszük, hogy az érzéseinket egyszerűen csak fel kell ismernünk, és b) a konstruktivizmus, amikor azt hisszük, hogy az „érzéseinket az önmagunknak való tulajdonításon keresztül konstituáljuk”. „Semmi sem akadályozhatja meg azt, hogy ebben a két modellben az ember önmagához való viszonyának két elhibázott kísérletét lássuk [...]”¹² (uo. 91). Messzire kerültünk Lukácstól, véleményem szerint túl messzire.

¹¹ Ez a mondat áll Honneth könyvének hátsó borítóján is.

¹² Ezt a két típust Honneth két viszonylag új német regényből olvassa ki: az elsőre példa Hermann (1998), a másodikra Röggl (2004).

Hivatkozott irodalom

- Bloch, Ernst** (1965): Tübinger Einleitung in die Philosophie. I. köt. Suhrkamp Verlag.
- Cavell, Stanley** (2002): Wissen und Anerkennen. In uó.: Die Unheimlichkeit des Gewöhnlichen. Davide Sparti és Espen Hammer (szerk.). Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Dornes, Martin** (2006): Die Seele des Kindes. Entstehung und Entwicklung. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Habermas, Jürgen** (1988): Theorie des kommunikativen Handelns, II. köt. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Heidegger, Martin** (2002): Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Hermann, Judith** (1998): Sommerhaus, später. Erzählungen. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Honneth, Axel** (1985): Kritik der Macht. Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Honneth, Axel** (1997): Elismerés és megvetés. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Honneth, Axel** (2003): Kampf um Anerkennung. Zur moralischen grammatiksozialer konflikte. Mit einem neuen Nachwort. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Horkheimer, Max –Theodor W. Adorno** (1990): A felvilágosodás dialektikája. Gondolat–Atlantisz Kiadó.
- Jaeggi, Rahel** (2005): Entfremdung. Zur Aktualität eines sozialphilosophischen Problems. Frankfurt: Campus Verlag.
- Joas, Hans** (1986): Die unglückliche Ehe von Hermeneutik und Funktionalismus. In Axel Honneth–Hans Joas: Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas. „Theorie des kommunikativen Handelns“. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Márkus György** (1990): Elidegenedés és eldologiasodás Marxnál és Lukácsnál. Világosság, (11): 824–842.
- Marx, Karl** (1973): A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. köt. Kossuth Könyvkiadó.
- Röggla, Kathrin** (2004): Wir schlafen nicht. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Schnädelbach, Herbert** (1983): Philosophie in Deutschland 1831–1933. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Seel, Martin** (2004): Adornos Philosophie der Kontemplation. Frankfurt am Main. Suhrkamp Verlag.
- Weiss János** (2004): Az elismerés elmélete. Budapest: Áron Kiadó.

Oskar Lange

A szocializmus
gazdaság-
elméletéről

Oskar Lange: *Economic Theory and Market Socialism* (részlet, 1–3 fejezet).

A vita jelenlegi állása

A szocialistáknak minden bizonnyal jó okuk van arra, hogy hálások legyenek Mises professzornak, ügyük advocatus diaboliájának. Ugyanis az ő hatására ismerték fel a szocialisták a gazdasági elszámolási rendszer fontosságát, mely a szocialista gazdaságban az erőforrások elosztását irányítja. Sőt elsősorban Mises professzor felvetéseinek köszönhető, hogy a szocialistákban tudatosult egyáltalán e probléma létezése. És bár nem ő volt az első, aki előállt e kérdésfelvetéssel, és bár egyes szocialistákban a látszathoz jobban tudatosult a probléma, tény, hogy különösen az európai kontinensen – Olaszországot leszámítva – teljes mértékben a professzor érdeme, hogy a szocialisták foglalkozni kezdtek a probléma szisztematikus vizsgálatával. A jó szolgálat elismerése fejében, illetve a pontos gazdasági elszámolás kiemelkedő fontosságának jeléül Mises szobrának megbecsült helyen kellene állnia az Államosítási Minisztérium vagy a szocialista állam Központi Tervezése Hivatalának nagytermében. Bár, attól tartok, Mises professzor aligha lenne elégedett, hogy a szocialisták így róják le hálájukat, amiért új felismerésekre vezette őket. Nehéz is lenne őt ezért kárhóztatni.

Először is helyét meg kéne osztania a szocialista mozgalom nagyjaival, és ez a társaság talán nem illene hozzá. És, hogy tovább fokozzuk a bajt, egy szocialista tanár dialektikus materializmus óráján esetleg elvinné diákjait a szobor megtekintésére a hegeli „az ész csele” szemléltetése céljából, amely még a legmakacsabb burzsoá közgazdászt is akaratlanul a proletariátus ügyének szolgálatára kényszerítené.

Mivel a probléma világos és tiszta megfogalmazása jelentős hozzájárulás a tudományhoz, a közgazdászoknak csatlakozniuk kell a szocialistákhoz Mises professzornak a szocialista gazdaság hatékony kalkulációjáról szóló munkája elismerésében. Hayek professzor szerint Mises jelentőségét az adja, hogy ő volt az első, aki úgy fogalmazta meg a szocialista gazdaság központi problémáját, hogy lehetetlenné tette, hogy

később ne vegyék azt figyelembe a vita során. De sajnos a probléma megfogalmazása mellett Mises azt is állította, hogy bebizonyította a gazdasági kalkuláció lehetetlenségét egy szocialista társadalomban. A közgazdászok számára aligha fogadható el egy ilyen állítás. Egy közgazdász szemszögéből Mises professzor jobban tette volna, ha kizárólag a probléma megfogalmazására szorítkozik, ahogyan azt Pierson tette; bár, ha így cselekedett volna, bizonyára nem érdemli ki a szocialisták elismerését. Hiszen Mises professzornak a szocializmusbeli gazdasági elszámolás lehetetlenségére vonatkozó kijelentése állított ilyen nagy kihívást a szocialisták tábora elé. Így a szocialista és a közgazdász különbözőképp tekint a professzor teljesítményére: íme, egy furcsa példa a véleménybeli különbségekre, ami Mises professzor szerint törvényszerű. A probléma egy megoldását, mely eltér a Mises professzor által kidolgozottaktól, Pareto ajánlotta már 1897-ben, amit Barone fejlesztett tovább. A probléma további tárgyalása, egy kivételével, amire később visszatérünk, aligha ment túl azon, amit Barone dolgozata már tartalmazott.

Mises professzor állítása, miszerint a szocialista gazdaság nem tudja megoldani az erőforrások racionális szétosztásának problémáját, az árak természetével kapcsolatos félreértésen alapszik. Wicksteed kimutatta, hogy az árterminusnak két jelentése van. Jelenthet árat a szokásos értelemben, vagyis két árucikk cserearányát a piacon, vagy lehet általános értelmű, mely kimutatja, hogy „milyen feltételek mellett kínálnak különböző alternatívákat”. „Tehát – mondja Wicksteed – a pénz szűkebb értelme szerinti ár, amiért egy materiális dologhoz, egy szolgáltatáshoz vagy egy előnyhöz jutunk, pusztán egy speciális esete annak a tágabb értelemben vett »árnak«, amely a »kínált alternatívák feltételeit jelenti.« Csak az általánosított értelemben vett „árak” nélkülözhetetlenek az erőforrás-elosztás problémájának megoldásához. A gazdasági probléma valójában a különböző alternatívák közötti választás problémája. Megoldásához három adat szükséges: a választást irányító preferenciaskála (I); a kínált

alternatívák feltételeinek ismerete (II); és végül a rendelkezésre álló erőforrás-mennyiség ismerete (III). Ha ennek a három adatnak a birtokában vagyunk, a választás problémája megoldható. Nyilvánvaló, hogy a szocialista gazdaság az (I) és a (III) adatokat adottnak tekintheti, legalább annyira, mint amennyire azok egy kapitalista gazdaságban adottnak vehetők. Az (I) adat vagy az egyéni kereslet jellegéhez igazítandó, vagy a gazdasági rendszert adminisztráló hatóságok megítélése szerint állapítható meg. Kérdés marad azonban, hogy a (II) adat elérhető-e a szocialista gazdaság ügyintézői számára. Mises professzor tagadja ezt. Habár az ár és a termelés elméletének tüzetes vizsgálata során bebizonyosodik, hogy az (I) és (III) adatok ismeretében a „kínált alternatívák feltételeit” végső soron az egyes termékek más termékekkel alakításának technikai lehetőségei határozzák meg, tehát a termelési függvény. Egy szocialista gazdaság adminisztrátorai ugyanazzal a tudással vagy nem tudással fognak rendelkezni a termelési függvényről, mint a kapitalista gazdaság vállalkozói. De úgy tűnik, Mises professzor összekeverte a szűkebb értelemben vett árat, tehát a termékek piaci cserearányát a tágabb értelmű „kínált alternatívák feltételeinek” árfogalmával. Így a termelési eszközök köztulajdonba bocsátásának eredményeképpen a szocialista gazdaságban nincs olyan piac, amelyben a tőkejavak gazdát cserélnének, s nyilvánvalóan a termelési javaknak sincs cserearány-értékű ára egy piacon. És így Mises professzor szerint nincs az alternatíváknak jelzőszáma vagy mutatója a tőkejavak területén. De ez a konklúzió a leszűkített értelemben vett árak az alternatívák tágabb értelemben veendő árfogalmával való felcserélésén alapszik. Csak ez utóbbi értelemben elengedhetetlenek az árak az erőforrás-elosztás szempontjából, és ezek, a termék más terméké alakításának technikai lehetőségei alapján, szintén adottak egy szocialista gazdaságban.

Mises professzor azt állítja, hogy a termelőeszközök magántulajdonlása elkerülhetetlen a racionális erőforrás-elosztás szempontjából. Szerinte a termelőeszközök magántulajdonlása

nélkül az alternatíváknak nincs meghatározott mutatószáma (legalábbis a tőkejavak terén nincs). A különböző alternatívák közötti választás gazdasági elvei csak egy speciális intézményrendszerre érvényesek, tehát egy olyan társadalomra, amely elismeri a termelési eszközök magántulajdonlását. Marx és a német történeti iskola szerint (már amennyire ez utóbbi bármiféle gazdasági törvényt elismert egyáltalán) minden gazdasági törvény csak történelmileg meghatározott, relatív érvényességgel bír. Meglepő ugyanakkor, hogy ezt az institutionalista nézetet támogatja annak az osztály iskolának egy prominens tagja, amely oly sokat tett a gazdaságelméleti alapelvek univerzális érvényességének hangsúlyozása érdekében.

Így a szocialista gazdaságban megvalósítható gazdasági kalkuláció Mises professzor általi tagadását megalapozatlannak kell tartanunk, habár állítását újabban Hayek és Robbins professzorok is magukévá tették egy kifinomultabb formában. Ők nem tagadják a szocialista gazdaság racionális erőforrás-elosztásának elméleti lehetőségességét, viszont kételkednek a probléma megfelelő gyakorlati kivitelezhetőségében. Megvitatva a Barone, Dickinson és mások által kínált megoldást, Hayek professzor azt mondja: „el kell ismernünk, hogy nem lehetetlen abban az értelemben, hogy logikailag ellentmondásmentes”. De tagadja, hogy a problémának van gyakorlati megoldása egy termelőeszközök magántulajdonlása nélküli társadalomban. Robbins professzor világosan fogalmazta meg ezt a véleményt. „Papíron – mondja – elképzelhetjük, hogy a probléma megoldható matematikai kalkulációk sorozatával... De a gyakorlatban ez a megoldás kivitelezhetetlen. Sok millió egyéni számolásra épülő milliányi statisztikai adat alapján kéne egyenletek millióit felírni. Mire megoldanák az egyenleteket, érvényét vesztené az információ, amire alapozták őket, és újakat kéne számolni. Az a gondolat, miszerint a tervezés problémájának gyakorlati megoldása lehetséges Pareto egyenletei alapján, egyszerűen azt mutatja, hogy azok, akik javasolták, nem fogták fel, mit jelentenek ezek az egyenletek.” Így Hayek és Robbins professzor elvetették Mises professzor alapállítását,

és visszahúzódtak egy második védekezővonal mögé. Elvileg, ismerik be, a probléma megoldható, de kétséges, hogy egy szocialista közösségben ugyanúgy megoldható az egyszerű „próba-hiba” módszerrel, mint ahogyan megoldható egy kapitalista gazdaságban. A termelőeszközök magántulajdonlásának, valamint a tőkejavak piacának jelentősége megváltozott. Elméletileg a „kínált alternatívák feltételei” értelmében általánosan veendő árakat valódi piac nélkül is megadhatjuk. A piac szerepe szerintük más, mégpedig az, hogy biztosítja az erőforrás-elosztás módszerét a „próba-hiba” módszere által. És ez utóbbi lehetőség az, amitől a szocialista gazdaság meg lenne fosztva.

A Hayek és Robbins professzor által felvállalt pozíció egy jelentékeny előrelépés a probléma megvitatásának szempontjából. Sokkal gyümölcsözőbb megközelítést ígér, mint Mises professzornak a szocialista gazdaságon belüli gazdasági kalkuláció lehetőségességre vonatkozó hajthatatlan elutasítása. Mindezt ők is megérdemelnek egy szobrot, vagy legalább egy emléktáblát az Államosítási Minisztérium vagy a Központi Tervezési Bizottság épületében. Az általuk tárgyalt probléma könnyen elképzelhetővé tenne egy efféle tiszteletadást. Barone rávilágított arra a tényre, hogy egy szocialista gazdaságban is a próba-hiba módszerrel kell megoldani a gazdasági egyensúly egyenleteit. Valamilyen megoldást lehetségesnek tartott, de nem jelölte meg kivitelezésének mikéntjét. Ugyanakkor Fred M. Taylor elég világosan kifejtette egy 1929-ben kiadott írásában, hogy hogyan oldaná meg egy szocialista gazdaság a problémát a próba-hiba módszerrel. Ez az írás lényegét tekintve tartalmazza a Hayek és Robbins professzorok érvelésére adott választ, és ez az első hozzászólás, amely túlmegy Barone értekezésén. Azonban érvelésük fontossága a probléma aprókosabb vizsgálatát teszi szükségessé. Jelen dolgozat célja tehát az, hogy megvilágítsa, hogyan hat a próba-hiba módszere az erőforrás-elosztásra egy kompetitív piacon, és hogy kiderítse, vajon egy hasonló próba és tévedés procedúrája nem lehetséges-e egy szocialista gazdaságban.

Az egyensúly meghatározása az egyensúly alap piacon

Lássuk csak, hogyan alakul ki a próba és tévedés a piacon. Kompetitív piacon azt értjük, ahol (1) az egyének száma olyan nagy, hogy senki nem tudja befolyásolni az árakat kereslete és kínálata változtatásával, és ezért az árakat saját magatartásától független, konstans paramétereknek kell tekintenie; (2) valamennyi szakmába és iparágba szabadon lehet beszállni és szabadon lehet elhagyni azt.

Az egyensúlynak kettős feltétele van: A) egyensúlyi árak mellett a gazdasági rendszerben minden részt vevő egyének el kell érnie saját maximális hasznossági helyzetét, és B) az egyensúlyi árakat meghatározza az a feltétel, hogy minden egyes árucikkre irányuló kereslet egyenlő a kínálattal. Az előbbit szubjektív, ez utóbbit pedig objektív feltételeknek nevezzük. Ugyanakkor ez a két feltétel nem határozza meg az egyensúlyt, hacsak nem adunk hozzájuk egy harmadikat, amely kifejezi a gazdasági rendszer társadalmi berendezkedését. A mi esetünkben ez a feltétel a következő: C) a fogyasztói jövedelmek megegyeznek a termelési erőforrások által nyújtott szolgáltatásból származó jövedelmekkel. Ez a kritérium szigorúan véve nem egyensúlyi feltétel, hisz akkor is fennáll, ha egyensúlyban van a gazdasági rendszer, és akkor is, ha nincs. Mindazonáltal az egyensúly létehez definiálnunk kell e három (rendre A, B és C) feltételt, melyek közül A és B a sensu stricto (szűken vett) egyensúlyi feltételek.

Az egyensúly szubjektív feltételeit az egyének biztosítják hasznuk, profitjuk, vagy saját termelési erőforrásaikon alapuló bevételeik maximalizálásával:

(1) A fogyasztók maximalizálják a jövedelmükből származó teljes hasznukat, úgy elköltszve azt, hogy egy (pénzben kifejezett) jövedelmi egységért kapható összeg határhaszna egyenlő minden árucikk esetében. Bevételeik és a megadott árak ismeretében (ez utóbbi szükséges ahhoz, hogy meg tudjuk határozni, mennyi árut

kaphatunk egységnyi jövedelemért) a fogyasztói termékekre irányuló kereslet meghatározott.

(2) A termelők (profitjuk maximalizálása érdekében) minimalizálják termékeik átlagköltségeit. A termelés átlagköltségének minimalizálása két részből tevődik össze: *a)* a termelési tényezők optimális kombinációjának meghatározásából, és *b)* az output optimális szintjének meghatározásából. Az első megkapható, ha úgy kombináljuk a termelési tényezőket, hogy egyensúlyba hozzuk minden egyes tényező egységnyi pénzre jutó határtermelékenységét. A tényezők árának ismeretében meghatározható az egységnyi pénzért kapható tényezők összege, ez a feltétel meghatározza a termelő határköltségének görbét. Az output optimális léptékét két feltétel határozza meg, mindkettő a kompetitív piac egy-egy tulajdonságából származik. Egyrészt a határköltségeknek meg kell egyezniük a termék árával (ami a kompetitív piacon adott), másrészt az átlagköltségnek is meg kell egyeznie a termék árával. Az első a termelő azon céljából ered, hogy maximalizálja profitját, amíg a termék ára gyakorlatilag független az output mértékétől (az egymással versengő termelők nagy száma miatt), és meghatározza az egyes termelő outputját, másrészt a termelők iparágba való belépésének és kilépésének szabadságából ered, és meghatározza az egész iparág outputját. Így a termékek és a tényezők árának ismeretében megkapjuk a termékek kínálatát és a tényezők keresletét.

(3) Az elemi termelési tényezők (munka, tőke és természetes forrásforrások) tulajdonosai maximalizálják bevételeiket azáltal, hogy eladják az erőforrásokból származó szolgáltatásokat a legtöbbet ígérőnek. Adottnak véve e szolgáltatások árait, az elosztásuk a különböző iparágak közt meghatározott.

Az egyensúly szubjektív feltételei csak *adott* árak és fogyasztói jövedelmek mellett valósulhatnak meg. Az árakra az egyének mint magatartásuktól független állandókra tekintenek. Minden egyes ár- és fogyasztói jövedelem-szinthez más árukínálat és keresleti szint tartozik. A C feltétel úgy szól, hogy a fogyasztói jövedelmek megegyeznek

azzal a bevétellel, ami a birtokukban lévő alapvető termelési tényező eladásából származik. E feltétel értelmében a fogyasztók jövedelmeit az alapvető termelési tényezők igénybevételének árai határozzák meg, így végül egyedül az árak maradnak meg olyan változóknak, amelyek meghatározzák a termékek keresletét és kínálatát. Az árak különböző csoportjainak megbecslésével megkapjuk a kereslet-kínálati táblázatot. Tehát az egyensúly objektív feltételei azt a célt szolgálják, hogy kiemeljék az árak egy bizonyos együttesét, amely egyedülként biztosítja minden a gazdaságban részt vevő egyén szubjektív maximális hasznossági helyzetének együttes megvalósulását. Ezen feltételek érvényesülése esetén minden egyes termék keresletének és kínálatának meg kell egyeznie. Azok az árak, melyek teljesítik e feltételeket, egyben egyensúlyi árak lesznek. Ha a kereslet-kínálati táblázat monoton függvényeket ad ki, akkor egyetlen olyan árkészlet létezik, amely kielégíti az objektív egyensúlyi feltételt. Másrészt lehetséges, hogy van többes megoldás, ebben az esetben azonban egyes megkapott árkészletek instabil egyensúlyokat mutatnak.

Ilyen az egyensúlyi probléma elméleti megoldása egy verseny alapú piacon. Most lássuk, hogyan oldható meg a probléma a próba-hiba módszerrel. Ez utóbbi megoldás az árak paraméterjellegén alapszik, tehát azon a tényen, hogy bár az árak valamennyi gazdasági résztvevő magatartásának eredményeként alakultak ki, az egyes egyén külön-külön, adott adatokként szemléli az aktuális piaci árakat, amelyekhez igazítania kell magát. Minden egyén megpróbálja kiaknázni a piaci helyzetben rejlő lehetőségeket, de a piacot nem tudja befolyásolni. A piaci árak tehát olyan paraméterek, amelyek meghatározzák az egyének magatartását. Ezeknek a paramétereknek az egyensúlyi értékét a B kondíciófeltétel, azaz az objektív egyensúlyi feltétel határozza meg. Ahogy Walras oly briliánsan kimutatta, a probléma megoldható a próba-hiba módszer sorozatos alkalmazásával (puhatolózás – tâtonnement).

Kezdjük tehát egy véletlenszerűen kiválasztott árkészlettel (például számok kalapból húzásával).

E véletlenszerűen megadott árkészletek alapján (Walras kikiáltási árai – prix criés par hasard) az egyének megfelelnek a szubjektív egyensúlyi feltételeknek, és eléri maximális hasznossági helyzetüket. Az egyes áruk számára meg van állapítva egy keresleti mennyiség és egy kínálati mennyiség. Ezután az objektív egyensúlyi feltételeket kell vizsgálunk. Ha az egyes árucikkek keresleti és kínálati mennyisége megegyezik, akkor a helyzet megoldódott, és ezek az árak lesznek az egyensúlyi árak. Viszont ha a keresleti és kínálati mennyiség eltér, a vásárlók és eladók versenye módosítja az árakat. Azoknak a termékeknek az ára, amelyek kereslete felülmúlja a kínálatot, emelkedni fog, míg azoknál a termékeknek, ahol ennek az ellenkezője igaz, csökkenni. Ennek eredményeként új árkészletet kapunk, amely új kiindulópontként szolgál az egyének számára, akik arra törekednek, hogy megfeleljenek saját szubjektív egyensúlyi feltételeiknek. A szubjektív egyensúlyi feltételek teljesítését követően új kereslet-kínálati mennyiségi készletet kapunk. Ha a kereslet és kínálat nem egyenlő az egyes termékek esetében, az árak ismét megváltoznak, és egy újabb árkészletet kapunk, amely megint alapként szolgál az egyének számára, újraalakítva a választásaikat; és így kapunk egy új keresleti és kínálati mennyiségi készletet. A folyamat így folytatódik, mígnem az objektív egyensúlyi kritériumok teljesülnek, és végre beáll az egyensúly. Tulajdonképpen a történelmileg adott árak jelentik a próba-hiba sorozat kiindulópontját.

Elnézést kell kérnünk az olvasótól, amiért a gazdasági egyensúly elméletének effajta tankönyvi alapismereteivel traktáltuk. De ha van olyan vélemény, amely tagadja, hogy az árak (a tágabb, az „alternatívák feltételei” értelmében) meghatározása egy szocialista gazdaságban lehetetlen, az azt mutatja, hogy ezeknek az alapfogalmaknak a jelentését nem sikerült teljesen megérteni. Ezek után lássuk, vajon egy hasonló próba-hiba módszer alkalmazható-e egy szocialista gazdaságban.

A próba-hiba eljárás egy szocialista gazdaságban

Annak érdekében, hogy meg tudjuk vitatni az erőforrás-elosztás módszerét a szocialista gazdaságban, tisztáznunk kell, milyen jellegű szocialista társadalomra gondolunk. A termelőeszközök állami tulajdonlása önmagában nem határozza meg a fogyasztói termékek elosztási, illetve az emberek különböző állásokhoz juttatásának rendszerét, sem pedig az árutermelés alapelveit. Tételezzük hát fel, hogy a választás szabadsága a fogyasztásban és a foglalkoztatásban fenntartott, és a fogyasztók preferenciái, ahogyan azok a keresleti árakban kifejeződnek, az irányadó ismérvek a termelés és az erőforrás-elosztás számára. Később áttérhetünk egy központosítottabb szocialista rendszer vizsgálatára.

A fentebb vázoltak alapján a szocialista rendszerben tehát valódi piaca (a szó intézményi értelmében) a fogyasztói termékeknek és a munkaerőnek van. Nincs viszont a tőkejavaknak és a munkán kívül az egyéb termelési tényezőknek. Ez utóbbi kettő ár tehát az ár általános értelmében veendő, vagyis a hozzáférhető alternatívák pusztán jelzőszámai, melyeket elszámolási számdékkal rögzítettek. Lássuk, hogyan állapítható meg a gazdasági egyensúly egy effajta rendszerben. Csakúgy, mint egy versenyen alapuló individualista rezsimben, az egyensúly meghatározása két részből áll.

A. Az alternatívák megadott jelzőszámai alapján (amelyek piaci árak a fogyasztói termékek és a munkaerő esetében, elszámolási árak minden más esetben) mind a gazdaságban fogyasztóként részt vevő egyének, mind a munkaerő tulajdonosai, mind pedig a termelés és a munkán kívüli elemi erőforrások irányítói (tehát a tőke és a természetes erőforrásoké) döntéseket hoznak meghatározott elvek alapján. Ezek a vezetők köztisztviselőnek tekintendők.

B. Az (akár piaci, akár elszámolási) árakat az a feltétel határozza meg, hogy az egyes termékek keresleti mennyisége megegyezik-e a kínált

mennyiséggel. Az A) rész szerinti feltételek meghatározta döntések a *szubjektív*, míg a B) rész kritériumai az *objektív* egyensúlyi feltételek.

Végül van még egy C) feltételünk, mely a gazdasági rendszer társadalmi berendezkedését mutatja meg. Mivel a munkaerőn kívül minden termelési tényező köztulajdonban van, a fogyasztók jövedelmei elválnak ezen erőforrások tulajdonlásától, a C) feltétel pontos megfogalmazása a jövedelemtermelést irányító elvek alapján lehetséges. Az a lehetőség, hogy a C) feltételt különbözőképpen határozhatjuk meg, figyelemre méltó szabadságot ad a szocialista társadalomnak a jövedelemelosztás terén. De annak szükségessége, hogy megtartsuk a választás szabadságát a foglalkoztatás terén, korlátozza ennek a szabadságnak az önkényes használatát, mert kell lennie valamiféle kapcsolatnak a fogyasztó jövedelme és az általa elvégzett munka közt. Célszerű ezért azt feltételezni, hogy a fogyasztók jövedelme két részből tevődik össze: egyik eleme az elvégzett munkáért kapott fizetség, másik pedig a társadalmi jutalék, amely az egyén részesedése a társadalom tulajdonába tartozó tőkéből és természetes erőforrásokból származó jövedelemből. Felteesszük, hogy a társadalmi jutalék meghatározott elveken alapul, ezeket a későbbiekben töltsük fel tartalommal. Tehát a C) feltétel meghatározott, és meghatározza a fogyasztók jövedelmét az elvégzett munka áráért kapott fizetség és a szociális juttatások tekintetében, amely viszont meghatározottnak tekinthető a tőke és a természetes erőforrások teljes hozama és ennek elosztására vonatkozó elvek által.

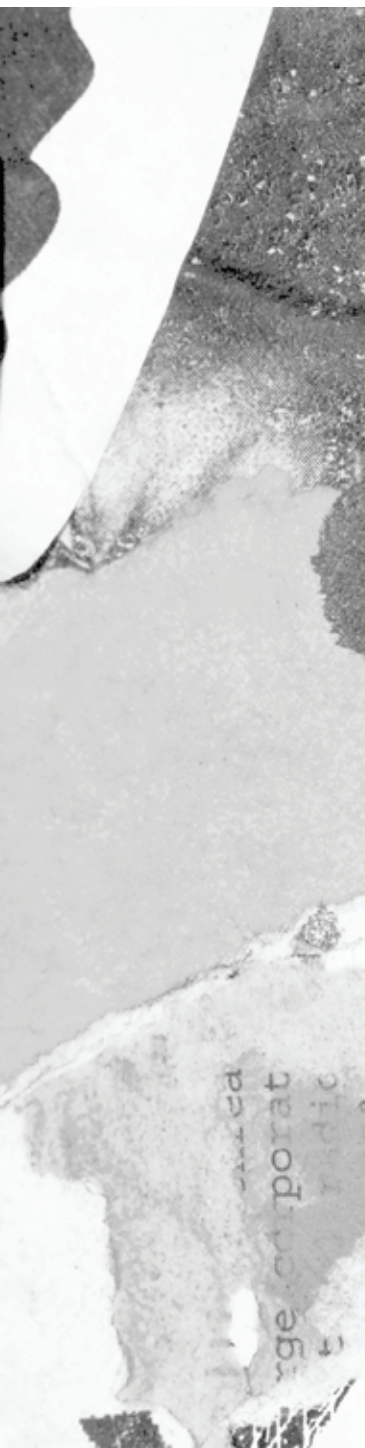
A) Vizsgáljuk meg a szubjektív egyensúlyi feltételeket egy szocialista gazdaságban:

(I) – Feltételezve a választás szabadságát a fogyasztás során, a kompetitív piac szubjektív egyensúlyi kritériumai érvényesek a szocialista gazdaság fogyasztói termékeinek piacára is. A fogyasztók jövedelme és a fogyasztói termékek árainak ismeretében a fogyasztói termékek iránti kereslet meghatározott.

(II) – A vezetői döntéseket többé nem a profitmaximalizálás irányítja. Ehelyett a Központi

Tervezési Bizottság meghatározott szabályokat ír elő számukra a fogyasztói igények maximális kielégítése végett. A termelőüzemek számára előírt szabályok egyikének tartalmaznia kell a termelési tényezők kombinációjának megválaszthatóságát és azt az *output szintet*, amely minimalizálja a termelés átlagköltségét. Az egész iparág outputját annak a szabálynak kell meghatározni, amely előírja, hogy pontosan akkora mennyiségben kell árut előállítani, amekkorában azt el lehet adni a fogyasztóknak, vagy amennyivel el lehet számolni más iparágakkal azon az áron, amely egyenlő a termelési költségek átlagával. Az első szabály helyettesíti a magántermelő profitmaximalizálásra irányuló célkitűzését, amíg a tényezők és a termékek árai függetlenek az egyes felhasznált tényezők mennyiségétől és az output nagyságától. Ez a szabály egy olyan tényezőkombinációhoz vezet, melyben minden, egységnyi pénzre jutó tényező határtermelékenysége meg fog egyezni valamennyi tényező esetében. Sőt az üzem egy olyan output szintjét eredményezi, amelynél egyenlő a határköltség és a termék ára. A második szabály helyettesíti az üzemek szabad belépését vagy kilépését egy iparágban. Ekkor az átlagköltség megegyezik a termék árával. Mindkét szabály meghatározza az egyes iparágak üzemének számát. Ahhoz, hogy lehetővé tegyünk a termelés vezetői számára, hogy követni tudják ezeket a szabályokat, a tényezők és a termékek árainak ismertnek kell lenniük. A fogyasztási cikkek és a munka esetében az árak a piacon határozódnak meg, más esetekben a Központi Tervezési Bizottság rögzíti őket.

Az okok, amelyek miatt elfogadtuk az említett szabályokat, nyilvánvalóak. Miután az árak „a kínált alternatívák feltételeinek” jelzőszámai, a termelési mód és szint, amely minimalizálja az átlagköltségeket, minimalizálja a beáldozott alternatívák hasznait is. Így az első szabály egyszerűen annyit jelent, hogy valamennyi termék előállítása során minimalizálni kell az alternatívaköltséget. A második szabály egy szükségszerű következménye a fogyasztói preferenciákhoz való igazodásnak. Ha a második szabályt nem tartanánk be, bizonyos

alacsonyabb preferenciák teljesülnének addig, amíg a skála magasabb fokán elhelyezkedő igényeket nem elégszítik ki.

(III) – Feltételezve a választás szabadságát a foglalkoztatás terén, a dolgozók munkaerejüket a legmagasabb fizetést ígérő iparágnak vagy hivatásnak ajánlják. A köztulajdonban lévő tőke és természeti erőforrások árait rögzítenie kell a Központi Tervezési Bizottságnak azzal a feltétellel, hogy ezeket a erőforrásokat kizárólag olyan iparágakba irányíthatják, amelyek ki tudják fizetni, vagy még inkább, el tudnak számolni ezzel az árral. Ez a fogyasztói preferenciákhoz való igazodás következménye. Az elemi termelési tényezők adott árainak ismeretében a különböző iparágak közti eloszlásuk szintén meghatározott.

B) A szubjektív egyensúlyi feltételek csak akkor teljesíthetők, ha az árak *adottak*. Ez igaz a termelési vezetők által hozott döntésekre és a köztulajdonban lévő termelési erőforrásokra is. Csak abban az esetben lehet meghatározni az átlagköltség-minimumot, azt az output szintet, amelynél megegyezik az átlagköltség a termék árával, és csak akkor érhetjük el a termelési tényezők legjobb elosztását, ha az árak adottak. De ha sem a tőkejavaknak, sem pedig a munkán kívüli elemi termelési erőforrásoknak nincs piaca (a szó intézményi értelemben), meghatározhatjuk-e objektíven az árakat? Nem lesznek-e önkényesek a Központi Tervezési Bizottság által meghatározott árak? Ha igen, önkényes jellegük megfosztaná őket gazdasági jelentőségüktől, mely abból ered, hogy „a kínált alternatívák feltételeinek” jelzőszámai. Kétségtelenül ez Mises professzor véleménye. Nézetét osztja Cole úr is, aki így ír: „Egy tervezés nélküli gazdaság, amelyben minden egyes vállalkozó a többitől függetlenül hozza meg döntéseit, nyilvánvalóan szembesíti valamennyiüket egy hozzávetőleges költségstruktúrával, amely a fizetések aktuális szintjében, a bérleti díjban, illetve járadékban fejeződik ki. Egy tervezésre épülő szocialista gazdaságban nem lehetnek objektív költségstruktúrák. A költségeket bármilyen kívánt szintre beállíthatják... De ezek a beállított költségek nem objektívek, hanem *rendeletileg meghatározott* költségek, melyeket az állam közpolitikája útján határoz meg.” Cole úr ezen véleménye ugyanakkor könnyen megcáfolható az árelmélet fogalmának felidézésével.

Miért van objektív árstruktúra egy kompetitív piacon? Azért, mert az árak paraméter jellege miatt általában csak egyetlen árkészlet elégíti ki az objektív egyensúlyi feltételeket, azaz egyenlíti ki minden termék keresletét és kínálatát. Ugyanez az objektív árstruktúra tetten érhető egy szocialista

gazdaságban is, ha az ár paraméter jellegét fenntartjuk. Egy kompetitív piacon az ár paraméter jellege az egymással versengő egyének olyan számából ered, amely túl nagy ahhoz, hogy bárki számára lehetővé tegye, hogy egyedül befolyásolja őket. Egy szocialista gazdaságban a munkán kívüli elemi termelési tényezők központosított termelése és birtoklása miatt a vezetők bizonyára befolyásolhatják és befolyásolják az árakat döntéseikkel. Ezért számukra az árak paraméter jellegét a Központi Tervezési Bizottságnak elszámolási szabályként kell előírnia. Mindenféle elszámolást úgy kell végezni, mintha az árak függetlenek volnának a meghozott döntésektől. Az elszámolás érdekében az árakat konstansnak kell tekinteni, mint ahogy a kompetitív piacon a vállalkozók is annak tekintik őket. A megvalósítás technikája nagyon egyszerű: a Központi Tervezési Bizottságnak rögzítenie kell az árakat és gondoskodnia arról, hogy minden üzemi, ipari és erőforrás-menedzser a Központi Tervezési Bizottság által rögzített számok alapján végezze elszámolását, és nem tűr meg semmilyen más elszámolást. Amint a paraméter jellegét elszámolási szabályként elfogadjuk, létrejön az objektív egyensúlyi feltételeknek megfelelő árstruktúra. Minden ár- és fogyasztóijövedelem-készlethez hozzárendelhető minden egyes termék esetében egy meghatározott keresleti és kínálati mennyiség. A C feltétel meghatározza az alapvető termelési erőforrásokból származó fogyasztói jövedelmet és a társadalmi jutalék alapját képező elveket. Az elvek ismeretében az árak lesznek az egyedüli változók, amelyek meghatározzák a termék kereslet-kínálatát. A feltétel, amely szerint a kereslet és kínálat mennyiségének meg kell egyeznie minden egyes áru esetében, azoknak az egyensúlyi áraknak a kiválasztódását szolgálja, melyek egyedül biztosítják valamennyi meghozott döntés kompatibilitását. Minden ár, amely az egyensúlyi ártól különbözne, az elszámolási periódus végén az adott termék túlermelését vagy hiányát jelentené. Így az elszámolási árak egy szocialista gazdaságban távolról sem önkényesek, éppenséggel igencsak hasonló objektív karakterrel bírnak, mint a piaci

árak egy verseny alapú rezsimben. A Központi Tervezési Bizottság által elkövetett bármilyen hiba a rögzített árak esetében nagyon objektív módon jelentkezne: az adott termék vagy erőforrás mennyiségének fizikai hiányaként vagy túlermeléseként, melyet szükséges kiküszöbölni a zökkenőmentes termelés fenntartása érdekében. Mivel általában egyetlen árkészlet teljesíti az objektív egyensúlyi feltételeket, mind a termékek árai, mind a költségek egyértelmű módon meghatározottak.

A szocialista gazdaság egyensúlyi feltételeinek meghatározására vonatkozó vizsgálódásunk megmutatta, hogy az ár meghatározás folyamata hasonlatos a kompetitív piachoz. A Központi Tervezési Bizottság a piac funkcióját tölti be. Szabályokat vezet be a termelési tényezők kombinálására és az üzemek, valamint az iparágak meghatározására, valamint szabályozza az erőforrások elosztását és az árak paraméterként történő használatát az elszámolás során. Végül rögzíti az árakat, hogy megteremtse az egyensúlyt minden áru keresett és kínált mennyisége között. Mind ebből következik, hogy a piaci funkciók tervezéssel történő helyettesítése éppen hogy lehetséges és működőképes.

Két probléma kiemelt figyelmet érdemel. Az első a társadalmi jutalékok legjobb elosztásához kapcsolódik. Feltételezve a szabad választás lehetőségét a foglalkoztatás terén, a társadalmi jutalékok elosztása hatást gyakorolhat a munkakínálat mértékére a különböző iparágakban. Ha bizonyos foglalkozások jelentősebb társadalmi jutalékban részesülnének, mint a többi, a munkaerő a nagyobb juttatások irányába mozdulna el. Így a juttatások elosztásának oly módon kell végbemennie, hogy az ne avatkozzon bele a munkaerő optimális elosztásába a különböző iparágak és foglalkozások között. Optimális elosztásnak az tekinthető, ha a munka határterméke a különböző ipar- és foglalkozási ágakban arányban áll az ezen iparágakban történő munkavállalás határ-hasznosságvesztésével (marginal disutility). Ennek biztosítása érdekében nem csak a fizetéseknek, hanem az egyéneknek adott társadalmi

jutalékoknak is valamiféle kapcsolatban kell állniuk az adott iparágakban történő munkavállalás határ- hasznosságvesztésével.

Az egyes egyénnek fizetett társadalmi jutaléknak akkorának kell lennie, hogy ne zavarja meg a különböző munkavégzések kínálati ára és a munkavégzéssel létrejövő hatékonyságvesztés arányát. Ezt úgy lehet elérni, hogy a társadalmi jutalékokat a bérszint rögzített hányadává tesszük. A társadalmi jutalékok elosztási elvének eredményeként a különböző hivatásokban keresett pénzbeli jövedelem arányos a különböző foglalkozások munkáinak határtermékével, de nem egyezik meg velük. A határterméket meghaladó pénzjövedelem és a határtermék különbsége a társadalmi jutalék.

A másik probléma a kamatláb meghatározása. Különbőséget kell tennünk a probléma rövid és hosszú távra vonatkozó megoldása között. Az előbbi esetben a tőke nagysága állandónak tekintendő, és a kamatláb egyszerűen meghatározható az által a feltétel által, hogy a tőkére irányuló kereslet megegyezik a hozzáférhető mennyiséggel. Amikor a kamatláb túl alacsonyan van meghatározva, az államosított bankrendszer képtelen kielégíteni az iparágak tőkére irányuló keresletét, míg ha a kamatláb túl magas, túlkínálat lesz tőkéből a befektetések számára. Ugyanakkor hosszú távon a tőke mértéke növelhető felhalmozással. Ha a tőkefelhalmozás „kollektív” (corporately) történik, mielőtt még elosztásra kerülne a társadalmi jutalék az egyének között, a felhalmozási rátát önkényesen meghatározhatja a Központi Tervezési Bizottság. A bizottság feltételezhetően annyit próbálna majd meg felhalmozni, hogy a tőke nettó határtermelékenysége nulla legyen. Ezt a célt azonban nem tudja elérni a technikai fejlődés (új, kisebb munkaerő-igényű gépek), a lakosság növekedése, az új természeti erőforrások és esetleg a tőkeintenzívebb megoldásokkal előállított termékek irányába elmozduló kereslet miatt. De a ráta, vagyis a sebesség, amely meghatározza a fejlődést, önkényesen meghatározott. A „kollektív” tőkefelhalmozás mértékének önkényessége egyszerűen annyit tesz, hogy a

mértékkel kapcsolatos döntés azt tükrözi, hogy a fogyasztók helyett a Központi Tervezési Bizottság hogyan becsüli meg a jövedelmek időbeli optimális elosztását (optimum time shape of the income stream). Természetesen felmerülhet, hogy ezáltal csökken a fogyasztó jóléte. Ez a nehézség csak azzal hidalható át, ha a teljes felhalmozás egyéni megtakarítások formájában megy végbe. De ez aligha összeegyeztethető egy szocialista társadalom berendezkedésével. A tőkefelhalmozás rátája meghatározásának elvesztése az az ár, amit a fogyasztó fizet azért, amiért egy szocialista társadalomban él. Úgy tűnik számunkra, hogy a szocialista gazdaság által nyújtott előnyök jelentősen túlkompenzálhatják ezt az árat, de ennek megvitatását e helyütt el kell halasztanunk.

Miután megvizsgáltuk s elméletben meghatároztuk a gazdasági egyensúly elméleti kialakulását a szocialista társadalomban, lássuk, hogyan határozható meg az egyensúly a kompetitív piacon látottakhoz hasonló próba-hiba módszerrel. A módszer esetünkben az árak paraméter jellegére épül. Tegyük fel, hogy a Központi Tervezési Bizottság véletlenszerűen választott árakkal indítja el a folyamatot. Ezekre az árakra épül a termelést és a köztulajdonban lévő termelési erőforrásokat irányító vezetők valamennyi döntése, illetve minden egyén, mint vásárló, és mint munkaerőjét felkínáló szereplő által hozott döntés. Ezen döntések eredményeként a keresett és kínált áru mennyisége meghatározható. Ha a keresett áru mennyisége nem egyezik meg a kínált termékével, az adott termék árát meg kell változtatni. Meg kell emelni, ha a kereslet meghaladja a kínálatot, ellenkező esetben pedig csökkenteni kell. Ekkor a Központi Tervezési Bizottság rögzít egy új árkészletet, amely az új döntések alapjául szolgál, és amely új kereslet-kínálati mennyiségkészletet határoz meg. Végül ezzel a próba-hiba folyamattal kialakulnak az egyensúlyi árak. A próba-hiba folyamat gyakorlatilag a történelmileg adott árakból indulna ki. Így megvalósulhatna ezen árak folyamatos, relatíve kis mértékű kiigazítása, és nem lenne szükség egy teljesen új árrendszer létrehozására.

Ezt a próba-hiba folyamatot kiválóan írta le a néhai Fred M. Taylor professzor. Abból a feltevésből indult ki, hogy a szocialista gazdaság ügyintézői a termelési tényezőknek (csakúgy, mint minden más terméknek) időleges, átmeneti értékeket határoznak meg, és így folytatta: „Ha a termelési folyamat szabályozása során a hatóságok valamely konkrét tényező esetében olyan becslési értéket határoznának meg, amely túl magas vagy túl alacsony, az kétségtelenül hamar napvilágra kerülne. Így, ha feltesszük, hogy egy konkrét tényező értékét ... túlbecsülte a Központi Tervezési Bizottság, az a hatóságokat arra ösztökélné, hogy az adott tényezővel túlságosan takarékosan bánjanak; ennek következtében pedig a tényező adott termelési időszakban hozzáférhető mennyisége túllépné az adott időszakban fogyasztott mennyiséget. Más szóval, bármely tényező túlértékelése az adott tényező túltermeléséhez vezet a termelési ciklus végén.” Ehhez hasonlóan egy tényező alulértékelése a készletek kimerülését eredményezné az adott tényezőtől. „Felesleg vagy hiány – minden hibás tényezőértékelés esetén valamelyik a kettő közül mindenképpen bekövetkezik.” Az egymást követő kísérletek eredményeként rátalálunk a tényezők helyes elszámolási áaira.

A fentieknek megfelelően a szocialista gazdaság elszámolási árai meghatározhatók ugyanazzal a próba-hiba módszerrel, amellyel a kompetitív piac árai is meghatározódnak. Az árak meghatározásához a Központi Tervezési Bizottságnak nincs szüksége „az összes termék különböző mennyiségeinek teljes listájára, amely az elérhető árucikkek árainak minden lehetséges kombinációját is tartalmazza”. A Központi Tervezési Bizottságnak ráadásul nem kellene megoldania több ezer (ahogy azt Hayek professzor gondolja) vagy több millió (ahogy Robbins professzor gondolja) egyenletet sem. Az egyedüli „egyenletek”, amiket meg kellene „oldani”, a fogyasztóké és a termelési egységek vezetőié lennének. Ezek pontosan azok az „egyenletek”, amelyeket a jelenlegi gazdasági rendszerben is megoldanak, és az egyenletmegoldást végző személyek is ugyanazok. A

fogyasztók azzal oldják meg, hogy úgy költik el jövedelmüket, hogy a maximális teljes hasznosságra töreksenek; a termelési egységek vezetői pedig úgy, hogy megtalálják a faktortényezők azon kombinációját és az output olyan mértékét, amely minimalizálja az átlagköltséget. A megoldást ráadásul a próba-hiba módszerrel végzik, csekély változtatásokkal számolva (vagy elképzelve) a határértékeknél (margin), ahogy Marshall mondta, és figyelve, hogyan hat ez a teljes hasznosságra vagy a termelés átlagköltségére. Közülük ráadásul csak nagyon kevesen diplomáztak felső szintű matematikából. Hayek és Robins professzorok például maguk is napi több száz egyenletet oldanak meg például újságvásárlással vagy egy étteremben az ebéd kiválasztásával, és minden bizonnyal nem használnak hozzá determinánsokat és Jacobi-mátrixokat. Ugyanígy minden vállalkozó, aki felfogad vagy elbocsát egy dolgozót, vagy aki vesz egy köteg gyapjút, „egyenleteket old meg”. Ugyanazokat az „egyenleteket”, se többet, se kevesebbet nem kell „megoldani” egy szocialista gazdaságban, és ugyanazoknak az embereknek, a fogyasztóknak és a termelési üzemek vezetőinek kell „megoldaniuk” azokat. Az árak létrehozásához, amelyek paraméterként szolgálnak az „egyenleteket megoldó” személyek számára, szintén nincs szükség matematikára. Semmiféle tudásra nincs szükség a keresleti-kínálati függvényekre vonatkozóan sem. A megfelelő árak egyszerűen létrejönnek azzal, hogy figyeljük a keresett és a kínált mennyiséget, és azáltal, hogy megemljük a termék vagy szolgáltatás árát, amikor nagyobb a kereslet, mint a kínálat, és lecsökkentjük, amikor fordított eset áll fenn, egészen addig, amíg a próba-hiba módszerrel megtaláljuk azt az árát, amely esetében beáll a kereslet és kínálat egyensúlya.

Amint láttuk, semmiféle érv nincs az ellen, hogy miért ne működhetne a kompetitív piachoz hasonló próba-hiba módszer egy szocialista gazdaságban, amely meghatározhatja a tőkejavak és a köztulajdonban lévő termelési tényezők elszámolási árát. Éppen ellenkezőleg, sokkal jobban működne, vagy legalábbis működhetne egy

szocialista gazdaságban, mint ahogy teszi azt a kompetitív piacon. A Központi Tervezési Bizottság ugyanis sokkal szélesebb ismerettel rendelkezik arról, hogy mi folyik az egész gazdasági rendszerben, mint amellyel bármely magánvállalkozó valaha rendelkezhetne; és így a verseny alapú gazdaságban megvalósulónál is sokkal rövidebb kísérletsorozattal képes lenne elérni a megfelelő egyensúlyi árat. Az az érv, amely szerint egy szocialista gazdaságban a tőkejavak és köztulajdonban

lévő termelési tényezők elszámolási árait nem lehet objektíven meghatározni vagy azért, mert ez elméletileg lehetetlen, vagy pedig mert nincs kielégítő próba-hiba folyamat, tarthatatlan. 1911-ben Taussing professzor úgy vélte, hogy azt a kijelentést, miszerint „az árucikkeket nem lehet értékelni”, a szocializmus elleni „csekély jelentőségű” érvek között kell feljegyeznünk. Az azóta lefolytatott viták alapján semmi okunk nincs rá, hogy változtassunk ezen a véleményen.

Fordította: Komoróczy Tünde

Horváth Gergely

A szocialista kalkuláció s vita
egy rövid tekintés

A szocialista kalkulációs vita az 1920–40-es évek gazdaságelméleti vitája, melynek fő kérdése az volt, hogy lehetséges-e a gazdasági erőforrások hatékony felhasználása (azaz a gazdasági kalkuláció) a szocializmusban. Ebben az időszakban a szocializmus mint alternatív társadalomszervezési mód még valódi lehetőségként élt a társadalomról gondolkodók fejében. Emellett a kor gazdaságelmélete még nem rendelkezett válasszal sok, az egyéni cselekvést és azok koordinációját alapvetően érintő kérdésre. Ebből következően a vita egyrészt válaszokat kínált a gazdaságelméleti problémákra, másrészt politikai érveket és ellenérveket szolgáltatott egy jövőbeli szocialista társadalom kívánatosságával kapcsolatban.

A kalkulációs vita az 1930-as vekig

A vita irodalmából egy sajátos szocializmuskép rajzolódik ki, melyet az érintett szerzők piaci szocializmusnak neveztek. Ebben a fő különbséget a szocializmus és a kapitalizmus között a tőkejavak tulajdonlása adja, nevezetesen, hogy a kapitalizmusban a tőke magántulajdonban van, míg a szocializmusban állami tulajdonban van. Ennek háttérében az áll, hogy – Marx szerint – a kapitalizmusban jelentkező filozófiai problémák, az elidegenülés és a kizsákmányolás a magántulajdon kérdésére vezethetőek vissza. A tőkejavak felhasználásáról a piaci szocializmusban az állam dönt, míg a fogyasztási javaknak és a munkaerőnek a szocializmusban is piaca van. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az emberek szabadon döntenek fogyasztásukról és munkahelyükről.

A szocialista társadalom ilyen módon való definiálása teremtette meg tulajdonképpen azt a lehetőséget, hogy a kor gazdaságelméletének eszköztárát és fogalmait alkalmazni lehessen a szocialista gazdaság működéséről szóló vitában. Ebben a felfogásban a gazdaság feladata a társadalom számára rendelkezésre álló erőforrások maximális hasznosításának biztosítása a gazdaság szereplői által támasztott igények mellett. Ez

a hatékony gazdasági kalkuláció, melynek során meghatározódik az, hogy mely igények elégitődnek ki, pontosan milyen erőforrások felhasználásával történik az egyes igények kielégítése, és az ennek során keletkező jövedelem hogyan oszlik el a társadalomban.

Az első, a vita irodalma által sokat hivatkozott elemzés Enrico Barone nevéhez fűződik. Az 1908-ban napvilágot látott „A kollektivisták állam termelési minisztériuma” (Il Ministro della Produzione nello Stato Collettivista) címet viselő tanulmányban Barone a walrasi termelési egyenletrendszerhez hasonló keretben mutatta meg, hogy egyetlen termelő (a termelési minisztérium) mellett létezik olyan „árrendszer”, mely biztosítja, hogy a kereslet és a kínálat minden piacon megegyezzen. Ez azt jelenti, hogy létezik általános egyensúly a szocialista gazdaságban, s ha az egyensúly egyben Pareto-hatékony is, nem lehetséges a felmerült igényeket jobban kielégíteni az adott erőforrások mellett. A későbbiekben a szocialista kalkuláció hatékonysága mellett érvelők mindvégig megmaradtak a walrasi általános egyensúly által nyújtott gondolkodási keretben. A szocialista általános egyensúly létezése táplálta azt a nézetet, hogy valójában a szocialista és a kapitalista gazdaság működése formálisan megegyezik (formal similarity). Ez azt jelentette, hogy gazdaságelméleti szempontból nincs különbség a két rendszer között, a különbség az egyensúly megvalósításában rejlik.

A szocialista gazdasági rendszer racionális működésének kritikája az osztrák iskola követőinek nevéhez fűződik, akik Walras helyett a marginalista forradalom másik nagy egyéniségéhez, Carl Mengerhez kötődtek. Ludwig von Mises 1920-as tanulmánya a „Gazdasági kalkuláció a szocialista államban” (Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen) címet viselte. Mises ebben kifejti, hogy lehetetlen, hogy a termelési minisztérium képes legyen a tőkejavak megfelelő értékét (árát) meghatározni. Egy kapitalista gazdaságban ugyanis a tőkejavak értéke a piacon határozódik meg az alapján, hogy a fogyasztóknak „mennyit érnek” azok a fogyasztási javak, amit

az adott tőke elő tud állítani (az osztrák iskola tagjai ezt nevezik beszámítási elvnek). A szocialista gazdaságban ugyanakkor a tőkejavaknak nem létezik piaca, mely ezt az értéket a termelési minisztériummal közölné. A fogyasztói és a termelési döntések egymástól teljesen elkülönültek. Ebből következően a minisztériumnak nincs semmilyen reális alapja a tőkejavak árának és felhasználásának meghatározásakor. Ez a javak irracionális felhasználásához vezet. Mises emellett felveti azt a problémát is, hogy a köztulajdonlás miatt a termelési döntéseket meghozók nem lesznek érdekelték a legjobb megoldások felkutatásában.

A szocialista kalkuláció hívei a kritikára válaszul olyan mechanizmusokat javasoltak, melyek segítségével az állam képes megtalálni a tőkejavak helyes értékelését, ezáltal az általános egyensúlyi árrendszer. Fred M. Taylor megoldása a statisztikai adatok gyűjtése és azoknak a próba-hiba módszer (trial and error) keretében való felhasználása volt, melyet 1928-as „A termelés tervezése egy szocialista államban” (The Guidance of Production in a Socialist State) című munkájában közölt. A megoldás lényege, hogy a termelési minisztérium elszámolási árakat közöl az alárendelt termelési egységekkel, s adatokat gyűjt arról, hogy ilyen árak mellett a termelési egységek melyik nyersanyagból mennyit használnak fel. Később korrigálja ezeket az árakat az alapján, hogy az adott tőkejóságból túlkereslet vagy túlkínálat mutatkozott: túlkeresletnél növeli az árakat, túlkínálatnál pedig csökkenti. Ez a megoldás tulajdonképpen a walrasi árverező koncepciójának a gyakorlatba ültetését jelenti.

Lange és Hayek vitája

A teljes szocialista gazdasági modell koherens leírása Oskar Lange nevéhez fűződik. Lange jelen fordításban közölt cikke azt a gondolatot fogalmazza meg, hogy a szocialista gazdaság éppúgy képes a racionális kalkuláció elérésére, mint a kapitalista, sőt a számos egyensúly közül egy

kedvezőbbet hoz létre. Lange a két gazdaság működését párhuzamosan fejt ki, s megmutatja, hogy azok a tényezők, melyek hatékonyá teszik a kapitalista gazdaságot, jelen vannak a szocialistában is. Mivel a fogyasztói javak és a munkapiac egyformán működik a két gazdaságban, a különbséget a tőkepiac jelenthetné. Lange szerint a kapitalista gazdaságban azért áll fel hatékony egyensúly a tőkepiacon, mert tökéletes verseny esetén az egyes termelők túl kicsik ahhoz, hogy befolyásolni tudják az árakat. Lange analógiaként olyan mechanizmust ír le, melyben a központi tervező (Central Planning Board) hatóságilag előírja az árakat a tulajdonában álló vállalatoknak, s így azok ugyanúgy képtelenek az árakra hatni, mint a kapitalista gazdaság vállalatai. A központi tervező pedig a próba-hiba módszerrel határozza meg a közölt árakat, melyben az árak közelednek az egyensúlyiakhoz. Így tehát a szocialista gazdaságban is létezik egyensúly. Lange továbbá emellett érvel, hogy az itt létrejövő egyensúly kedvezőbb, mint a kapitalista gazdaságbeli. Ez egyrészt azért igaz, mert a kapitalizmusban monopóliumok és oligopóliumok is léteznek, melyek mellett nem jön létre az ideális kapitalista egyensúly, míg a szocialista gazdaság az állam segítségével meg tudja ezt valósítani. Emellett a szocialista társadalom egy egyenlőbb társadalom is, mivel a tőkejavak jövedelmei az állam kezében összpontosulnak, melyeket az demokratikus kontroll alatt a jövedelmi különbségek csökkentésére fordít.

A piaci szocializmus egyre kidolgozottabb koncepcióját az 1930-as években egy másik – az új osztrák iskolához tartozó – közgazdász, Friedrich August von Hayek több tanulmányban is támadta. Kritikája egyrészt az általános egyensúly-elméleti keretre mint a piacgazdaság megfelelő modelljére irányult, másrészt bírálta a gazdasági információk központi begyűjtésének lehetőségét. Hayek szerint a piac a kapitalista gazdaságban nem azt a „matematikai-mérnöki” feladatot látja el, amely lehetővé teszi a gazdasági szereplők adott preferenciáinak adott technológia melletti legteljesebb kielégítését. Ellenezte emellett azt a felfogást is, miszerint a feladat

megoldása az általános egyensúly nyugvópontja lenne. Hayek szerint a piac egy dinamikus folyamat, melyben az árrendszer folyamatosan közli az egyénnel, hogy miként tudnak a legjobban alkalmazkodni ahhoz a permanens változáshoz, melyet éppen a gazdasági szereplők cselekvései idéznek elő. A gazdasági szereplők folyamatosan keresik azokat a lehetőségeket, melyekkel nagyobb profitra vagy hasznosságra tehetnek szert, s ezen törekvésük, mintegy nem szándékolt következményként, megváltoztatja a többiek döntési környezetét. A piac ilyen felfogása mellett nincs értelme adott preferenciák adott termelési lehetőségek melletti legjobb kielégítéséről beszélni. A központi tervezőnek a körülmények folyamatos változása miatt minden pillanatban új egyensúly után kutatva kellene elindítania az időigényes próba-hiba folyamatot. Emellett az iterációs folyamatban minden ár megváltoztatása kihatna az összes többi árra a piacok teljes összefüggése következtében. A piac működésének eredménye tehát nem egy statikus általános egyensúly létrejötte, hanem a szereplők folyamatos és egyre hatékonyabb alkalmazkodása a szüntelen változásokhoz.

Hayek kritikájának másik lényeges eleme a gazdasági folyamatok szempontjából lényeges tudás központnak való átadhatatlansága. Szerinte a gazdasági szereplők által használt lényeges tudások nem átadható információkat jelentenek, hanem a gazdasági lehetőségek ismeretét, melyek segítségével a vállalkozó mindennapi üzletmenetét bonyolítja. A piaci szocializmus koncepciója feltételezi, hogy az állam képes lényeges információkat begyűjteni a gazdaságban található termelőeszközök mennyiségéről, és képes a vállalatoktól a termelőeszközökre vonatkozó keresletüket bekérni. Ez önmagában is erős feltételezés. Hayek kritikája ugyanakkor azt is jelenti, hogy valójában nem is ezek az információk a lényegesek a gazdaság működésének szempontjából; szerinte a piaci koordináció egyben a vállalkozók által ismert helyi tudásoknak is a lehető legtökéletesebb kihasználását biztosítja.

Hayek mindezzel tulajdonképpen azt is állítja, hogy az általános egyensúlyelmélet által leírt tökéletes megoldás a gazdasági kalkulációra a valóságban teljességgel lehetetlen. Ezzel szemben a szabad piacgazdaság az elérhető lehető legjobb megoldást nyújtja.

A vita rt kel se

Az 1930–40-es évek közgazdászainak értékelése szerint a kalkulációs vita a piaci szocialisták győzelmével ért véget. Ez részben annak volt köszönhető, hogy Hayek csak később fejtette ki elméletét koherens módon. 1935-ben megjelent két tanulmánya még nem tartalmazott olyan kidolgozott érvelést, mint az 1945-ös „A tudás társadalmi hasznosítása” címet viselő cikke. Emellett a kor közgazdászai számára a kialakulóban lévő neoklasszikus közgazdaságtanhoz közelebb álló walrasi alapokon nyugvó piaci szocializmus koncepciója könnyebben elfogadható volt, mint a teljesen más kiindulóponttal dolgozó osztrák álláspont. Az 1940-es évektől kezdve tehát nagyjából az az értékelés vált általánossá, hogy a szocialista koordináció elméletileg lehetséges, és hasonló megoldásra vezet, mint a kapitalista, gyakorlati megvalósítása azonban sok problémát vet fel. A vita ilyen értékelését Don Lavoie „Rivalizálás és központi tervezés” (Rivalry and Central Planning) című 1985-ös könyve változtatta meg, mely szisztematikusan újratárgyalta a vitához hozzászóló anyagokat, s megmutatta, hogy Hayek későbbi munkáiban világosan cáfolta a piaci szocialisták érveléseit. A vita újraértékelését az is segítette, hogy az 1970-es években az osztrák iskola ismét népszerűvé vált, Hayek pedig 1974-ben közgazdasági Nobel-díjat kapott.

A piaci szocializmus működéséhez fűzött reményeket azonban végső soron a szocialista országok sikertelen reformkísérletei és rendszer-váltása oszlatta szét. A szocialista országok mindennapi tapasztalata megmutatta, hogy a bürokrácia képtelen begyűjteni a tervezéshez szükséges információkat, és az állami hivatalnokokként működő vállalatvezetők nincsenek ösztönözve a

hatékonyabb eljárások kifejlesztésére. A gazdaság nemhogy a lehető legjobban használná fel az erőforrásokat, hanem egyenesen hiánygazdasággá válik. A szocialista országok reformkísérletei pedig bizonyították, hogy a piaci típusú ösztönzők bevezetése hogyan növelheti a hatékonyságot a rendszerben. Ez annak ellenére így van, hogy nem beszélhetünk arról, hogy a szocialista blokk országainak gazdaságszervezését a piaci szocializmus koncepciója motiválta volna. Ezen országok sokkal inkább a Szovjetunióban alkalmazott módszereket vették át. Ugyanakkor a gazdaságszervezés változásait sem Hayek kritikája motiválta, hanem azok a gyakorlati problémák, amelyekkel a rendszer szembesült.

A vitáról alkotott vélekedés tehát egészen az 1970–80-as évekig támogatta a szocializmus mellett érvelőket, habár a nyugati országok történelme más irányt vett. Ugyanakkor gazdaságelméleti szempontból mindenképpen fontos hozzájárulás, hogy a vitához kötődően elindult egy szakmai diskurzus a gazdasági koordináció mibenlétéről. Hogy ez mennyire befolyásolta a múltban az uralkodó közgazdasági gondolkodást, az részben azzal is összefüggött, hogy az osztrák iskola milyen elismertségnek örvendett. Ettől függetlenül mindenképpen elmondható, hogy Hayek munkássága jelentősen befolyásolta a piac működéséről alkotott felfogásunkat.

Hivatkozott irodalom

- Barone, E.** (1908): The Ministry of Production in the Collectivist State. In: *Collectivist Economic Planning*. Hayek, F. A. von (szerk.). 245–290. London: George Routledge and Sons, 1935.
- Hayek, F. A. von** (1935a): Szocialista kalkuláció I. A probléma természete és története. In: *Piac és szabadság*. Válogatott tanulmányok. Madarász A. (szerk.). 157–178. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.
- Hayek, F. A. von** (1935b): Szocialista kalkuláció II. A vita állása. In: *Piac és szabadság*. Válogatott tanulmányok. Madarász A. (szerk.). 179–202. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.
- Hayek, F. A. von** (1945): A tudás társadalmi hasznosítása. In: *Piac és szabadság*. Válogatott tanulmányok. Madarász A. (szerk.). 241–252. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.
- Lange, O.** (1936): On the Economic Theory of Socialism I–II. In *Economic Theory and Market Socialism. Selected Essays of Oskar Lange*. Kowalik, T. (szerk.). 252–290. Aldershot: Edward Elgar, 1994.
- Lavoie, D.** (1985): *Rivalry and Central Planning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mises, L. von** (1920): Economic Calculation in the Socialist Commonwealth. In: *Collectivist Economic Planning*. Hayek, F. A. von (szerk.). 87–130. London: George Routledge and Sons, 1935.
- Taylor, F. M.** (1929): The Guidance of Production in a Socialist State. *American Economic Review*, V. 19, I. 1. March, 1–8.

Böcskei Balázs

Világnézet-keresőben.

Marxizmus és a
szubjektum

feltámadása

A kelet-európai rendszerváltozásokkal a filozófia szerepe is alapvetően változott meg. Egyrészt a magyar filozófiai diskurzusokban végérvényesen kimondásra került a Nagy Elmélet halála, másrészt megkérdőjeleződött az is, hogy lehetséges-e egyáltalán még a filozófiai iskolák. Talán összefüggésben azzal is, hogy az ész uralmába vetett hit diszkreditálódott, a filozófia mindinkább *személyes üggyé* vált, s a figyelem az egyedi tettekre, személyiségekre és történésekre összpontosul. Természetesen már ezt megelőzően megkezdődött a filozófiai gondolkodás pluralizálódása, de a posztmodern beköszöntével az értelmiség világnézete és otthonossága alapjaiban változott meg.

Ez a filozófiai fordulat azonban nem az 1990-es évek elejére datálható. Nyugat-Európában ez a változás több szakaszban történt meg. Mivel írássom témája a marxizmus leolvadása az értelmiség világnézeti horizontjáról, melynek következtében az egyéniség válik azzá, melyet „a történelemnek meg kell őrizni”, nem vállalkozom az elmúlt évtizedek filozófiai gondolkodásának bemutatására. A marxizmus reneszánsza két síkon folyt: az egyik a nyugat-európai, mely leginkább a 60-as évek végére tehető, és a másik a kelet-európai, amely ezzel párhuzamosan és ettől nem függetlenül a 70-es évek elejéig tartott. Mindkét reneszánsznak végkövetkeztetése: „a nagy elbeszélések kora lejárt”, és hinni sem kell/lehet bennük már. Igaza van Babarczy Eszternek, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a nem-hit nem a technokratáé, a tudósé vagy a közösségé, hanem a kritikus értelmiségé (Babarczy 1998: 56). E helyütt engedjék meg, hogy Vajda Mihályt idézzem: „Mi az első pillanattól fogva kezdtük úgy átfogalmazni a „nagy narratívát”, hogy kérdéssé tettük annak filozófiai-etikai alapjait. Amit a budapesti iskola filozófiai humanizmusának neveztek, [...] az a nagyon tudatos törekvés [volt] mindannyiunkban, hogy tagadjuk az univerzális történelem előjogát az egyes történetek fölött” (Vajda 2001: 27). A filozófusok, akik tevékenyen részt vettek a marxista reneszánsz filozófiai arculatának formálásában, bár még jó ideig használták

egy-egy diskurzusban az emancipatorikus retorikát és a marxista eszkatológiát, de már visszafordíthatatlanul magukévá tették a gondolatot, mely szerint egyrészt a történelmet személyessé kell tenni, másrészt az esetlegességet újra fel kell fedezni.

A kelet-európai filozófus-értelmiség otthonosságának megszűnése a marxizmus 70-es évekbeli filozófiai revíziójával vette kezdetét, hogy aztán a 90-es évekbe fordulva a posztmodernben vélje azon kapaszkodók megtalálását, amelyek a Nagy Elmélet (és a világnézet) széttörésének folyamatait komfortossá tehetik. E kapaszkodókat megfogni azonban nem lehet, mert feloldódnak és elolvadnak. E hiábavaló, ám – ami a filozófiai teljesítményeket illeti – termékeny kapaszkodás válik egy Sollen nélküli korszak szimbólumává, „amely a róla való beszédben, az új sejtelmének megfelelő identitás megfogalmazásának vágyában létezik”. A posztmodern állapot tartósan beállni látszik, nem függetlenül attól, hogy a valahai Nagy Elmélet alapját adó marxizmus filozófiailag kiüresedett.

Marxizmuson tül, Marxon innen

Heller Ágnes írja a következőket a marxizmus kapcsán: „ha egy elmélet nem cáfolható, vagyis nem lehet bebizonyítani, hogy hamis, hanem csak igazolható (ha igaz volta bizonyítható), akkor az vagy vallási, vagy metafizikai elmélet. A marxista elmélet igazságkövetelése kétségkívül metafizikai: csakhogy éppen ebben állt vonzereje. A marxizmust át lehetett alakítani egyfajta zárt világmagyarázattá (Heller 2003: 233). Fredric Jamesont idézve ehhez azt is hozzátehetjük, hogy „a történelmi materializmus struktúrájának a sajátossága épp abban áll, hogy a gondolat autonómiáját tagadja; hogy gondolat létére azt hangsúlyozza, hogy a tiszta gondolkodás a társadalmi viselkedésnek egy álcázott módja” (Jameson 2005: 16). Michel Foucault szerint a Marx utáni marxizmus voltaképpen olyan szemiológia, amely hermeneutikának hiszi és hirdeti magát, s ezért válhatott az index mindenhatóvá a konkrét

szocializmusban. Hermann István a 70-es évek általa irracionálisnak tartott gondolkodását bírálva, Foucault, „Nietzsche, Freud, Marx” címmel írott könyvéből idéz: „Úgy látszik, igen jól meg kell érteni azt, amit kortársaink közül oly sokan elfelejtenek, hogy a hermeneutika és a szemiológia egymás ádáz ellenségei. Az olyan, hogy amely ténylegesen szemiológiára épül, hisz a jelek az abszolút egzisztenciájában: vagyis föladja az interpretációk bevégezhetetlenségét, kiteljesíthetetlenségét, hogy uralkodóvá tegye az index terrorját és gyanússá tegye a nyelvet. Itt a Marx utáni marxizmusra gondolunk. Viszont az a hermeneutika, amely önmagába burkolódik, a nyelvek területére lép, szüntelenül önmagát implikálja, s az örület és a tiszta nyelvezet mitikus régiójába kerül. Ez az, amit Nietzsche-nek köszönhetünk” (Hermann 1982: 212). A Marx utáni marxizmusban – már ami a dogmatizmust illeti – a szavak szinte bevégezté váltak. A szintén francia Jean-Paul Sartre a marxizmust „pozitivizmusba bújtatott metafizikának” tartja. Hozzáteszi: a marxizmus embertelen antropológiává fog fajulni, ha saját alapjaként nem integrálja magát az embert. A marxista praxisfilozófus Lukács – esetében ez az 1919 és 1930 közé tehető időszak – ezzel bizony nem értene egyet, hisz „a marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólag a módszerre vonatkozik. Az ortodoxia az a tudományos meggyőződés, hogy a dialektikus marxizmusban rátalálunk a helyes kutatási módszerre, hogy e módszer csak megalapítóinak intenciói alapján építhető ki, fejleszthető tovább és mélyíthető el” (Lukács 1971: 97). A *Történelem és osztálytudat* Lukácsa szerint „nem az ökonomiai motívum elsődlegessége a történelem-magyarázatban, hanem a totalitás nézőpontja különbözteti meg a marxizmust a polgári tudománytól” (Lukács 1971a: 246). Ugyanakkor, ha már a praxis szóba került, hozzá kell tennem, hogy a praxisfilozófia tekintetében a praxis szubjektuma osztályszempontból meghatározhatatlan. Lukács a *Történelem és osztálytudat*ban még következetesen munkásosztályról beszél. Ehhez képest a lukácsi *Ontológia* végkövetkeztetése más: az osztályok az individualizáció felé mutatnak, és az „ügy” iránti odaadás és elköteleződés – amely nem más jelent, mint a partikularitás meghaladását – semmiképpen sem köthető egyetlen társadalmi csoporthoz. Sőt Lukács „emberekről”, „egyénekről” és „szubjektumról” beszél.

Amennyiben a marxizmust politikai filozófiának tekintjük, úgy kell lenni válaszának a „mit tudok?” és a „mit kell tennem?” etikai kérdésére. Ugyanakkor éppen a posztmarxista kritikusok világítottak rá arra, hogy a marxizmus nem a Weltanschauung

fajtaból való politikai filozófia. Beszélhetünk marxista politikai gyakorlatról, de a marxizmusban fellelhető politikai gondolkodásnak szinte kizárólag a társadalom gazdasági szerkezetéhez van köze, illetve ahhoz, hogy miként működnek együtt az emberek a termelés megszervezése érdekében (Jameson 1998: 73). Részben már ebből is kitűnik, hogy a marxizmus filozófiai kiegészítése indokolt. Kezdve a frankfurti iskolával, a freudomarxistákon vagy a Sartre-féle egzisztencialistákon át az 1960-as évek marxista reneszánszát is beleértve, többen is ennek programja mellett foglaltak állást. A nyugati marxizmus egyik meghatározó vonása, hogy középpontjában a felépítményi viszonyok, objektivációk állnak, ezen belül is a kultúra az, amelyre érdeklődése elsősorban irányul. Miloš Nikolić szerint a nyugati marxizmus sajátossága abban érhető tetten, hogy a gyakorlat marxi fogalmának sajátos újraértelmezése köthető hozzá. Ennek értelmében a „tárgyat, a valóságot, az érzékiséget” nem csupán az „objektum vagy a szemlélet formájában fogja fel”, hanem „mint érzéki-emberi tevékenységet, gyakorlatot”. Ezzel összefüggésben kerül sor a szubjektív oldal hangsúlyozására és vizsgálatára annak érdekében, hogy megtörténhessen a szubjektum és objektum antidiialektikus szembeállításának meghaladása (Balogh 1987: 26).

Lukács késői művében, az *Ontológiában* az eszmei mozzanat és a szubjektív tényező fontosságát is hangsúlyozza. Ez egy új eleme a magyarországi marxista filozófiai önreflexiónak. Az eszmei mozzanat felértékelődésével a szabadság kérdésköre

is más megvilágításba kerülhet. Az egyes ember szerepe megnő, előtérbe kerül alternatív döntései és konkrét választásainak kérdése. Ugyanakkor az *Ontológia* Lukácsa e szubjektív tényezőt a történelmi változások elemzésekor használja. E helyütt idézzük magát a szerzőt: „A nagy történelmi változások sohasem egyszerűen a termelőerők fejlődésének, a termelési viszonyok és ezek közvetítésével az egész társadalomra gyakorolt robbantó hatásának mechanikusan szükségszerű következményei” (Lukács 1976: 509). Lukács oldalakkal később így folytatja: „a történelem szubjektív tényezője tehát végső soron, de csak végső soron, a gazdasági fejlődés terméke ugyan, minthogy ez a folyamat veti fel azokat az alternatívákat, amelyek között az embernek döntenie kell, mégis lényeges értelemben e folyamattól viszonylag függetlenül cselekszik, mivel igenlése vagy tagadása csak lehetőségek szerint kötődik hozzá. Ezen alapul a szubjektív tényezőnek (...) történelmileg aktív, nagy szerepe” (Lukács 1976: 516–517). A marxizmus, mint zárt rendszer felbomlásával párhuzamosan kerül sor az individualitás jogának elismerésére. Utaltunk már Sartre gondolatára, mely szerint a marxizmus embertelen antropológiává lesz, ha alapjaként nem integrálja az embert. Hisz a marxizmus egyik alapvető fogyatékosága, hogy hiányzik belőle az emberi valóság megértése (Szabó 2001: 201). Ugyanakkor, s ezt látjuk a marxista reneszánszból revízióba átmenő életutakban, az individualitás elemeinek integrálása szintúgy felbomlasztja a marxizmust, esetleg „megszüntette megőrizi” azt.

Dönt sem a te szabadságod, a mi szabadságunk

Oskar Negt helyesen állapítja meg, hogy a marxizmus válsága elsődlegesen *morális válság*. Az 1920-as évekkel kezdődően dominanciára tettek szert a strukturális összefüggések, amelyek egyfelől elméleti antihumanizmushoz, másrésztől a történelmi szubjektum problémájának negligálásához vezettek. Lukács György ugyanekkor úgy gondolta, hogy a szubjektum-objektum viszony helyreállításának egyik előfeltétele a szubjektum létrehozási aktsa. Később a marxista filozófia társadalomontológiai irányzata, félretéve a marxisták történelmi optimizmusát, visszatért a szubjektum-objektum, az okság-célszerűség vagy éppen a szükségszerűség-szabadság antinómiájának kérdéséhez.

A kísérlet sikeressége azonban a marxista irányzatokon belüli aktuális hegemonia függvénye volt. Márkus György 1968-ban írt tanulmányában mutatja be a marxista filozófia irányzatait. Az írás megszületésének egyik fő szempontja volt a Kolakoswki nyomán „terjedelmek” nevezett irányzattal való filozófiai polémia illusztrálása. Ez utóbbi irányzat a marxizmusra továbbra is mint a valóság, azaz a természet és társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényeinek tudományára tekintett. A marxizmus „terjedelmi” irányzata szerint a filozófia általánosítja, s ezáltal egy egységes világképbe és világnézetbe szintetizálja a szaktudományok eredményeit, s így egyben módszertani útmutatóul is szolgál ezek számára” (Márkus 1968: 1110). Ez a leginkább az Anti-Dühring és a Materializmus és empiriokritizmus lapjain „szocializálódó” filozófia ellentmondásba került a marxi történelem- és társadalomfelfogás alap gondolatával. Azzal a tézissel, amely szerint az ember maga alkotja történelmét, s ezért azt mindig e konkrét feltételek közt tevékenykedő emberek valóságos praxisának vizsgálatából lehet és kell megérteni. Szabó Tibor, tárgyalván a késői Lukács filozófiai antropológiáját, megállapítja,

hogy a Lukács-irodalom ezen elemei nem hangsúlyozódnak eléggé. Ennek oka egyrészt az a bizonyos tudományos szemérmesség, amely szerint a marxizmuson belül „nem illik” az emberről beszélni. Másrésztől, hogy „egy marxista filozófus esetében nem volt szokás a szubjektív tényező, a filozófiai antropológia elemeinek a keresése, kutatása, mert magát a »szubjektív« terminust a polgári filozófia körébe utalták, az embert pedig automatikusan társadalmiságával azonosították. Ez Lukács esetében is így van, mert sohasem választja le az emberről társadalmiságát, de az embert, az egyént, a személyiséget önmagában is vizsgálendő entitásnak tartotta az 1960-as években” (Szabó 2001: 198).

A lukácsi Ontológiát olvasva, bár szerzője művét az etika ontológiai megalapozásának szándékával írja, mégis a következő kérdés fogalmazódik meg az olvasóban: vajon Lukács nem ifjúkori etika terveinek marxista alapokon történő realizálására tesz kísérletet? A válasz természetesen a „nem”, bár ezt nem lehet ilyen egyértelműen kijelenteni. Ha a kérdést végiggondoljuk, úgy a válasz arra már nem is marxista. Lehetséges-e a marxizmus egyáltalán? Így érthetjük meg, hogy a marxizmus reneszánsza egyben a marxizmus válságának „programja” is, mely nem a vissza Marxhoz, hanem az előre a (Marx nélküli) filozófiába választ adja.

És ezzel a marxista filozófusok identitása alapjában változott meg, ugyanis a belső (etikai) és külső (természeti, társadalmi) létezés közötti kapcsolat megszakadt. Hisz a világnézet a filozófiában gyökerezik. A politika túlságosan is kontextuális és változékony ahhoz, hogy berendezze az egyén hétköznapijait és gondolatait. A posztmodern konzervatív kritikusa szerint mindezt azonban nem válságként éli meg a posztmodern, hanem a szabadság kiteljesedéseként. Egy minden metafizikai elemtől megfosztott, minden korábbi gondolkodó által felállított korlától megszabadult posztmodern alanyiség esetében az ember magára van hagyatva, bele van dobva a világba. Ebből a filozófia felszámolására irányuló folyamatból, „ebből a szorongásból csak még

több szabadsággal kerülhet ki az ember” (Lánczi 2007: 13).

A Nagy Változással a talajt vesztett (filozófiájának elégtelenségére ráébredt) értelmiség kiüzte világnézeti igényét a művészetbe, leginkább az irodalomba, vagy ami az egyénre és identitására nézve mindennél rosszabb, a politikai ideológiákba. Babarczy Eszter korábban azt jósolta, hogy a posztmodern „kor” világképe abban fog állni, hogy tartalma a posztmodern kor akarása lesz (Babarczy 1998: 55). Az integrálódás megtagadása az esetlegesség diszkrét báját adja, az egyénre nézve pedig a megnyugtató iróniát a nagy elbeszélések jövőbeli sikerességére vonatkozólag. Nem lett egyszerűbb az egyén helyzete azzal, hogy megdőlt annak a tudásnak az értéke, amely valamiféle hittel fonódott össze. Az antinómiák továbbra is fennállnak, az egyén nem kapta vissza otthonát, viszont iróniájával az otthontalanságát nem-hittel rendezte be.

A posztmodern Janus-arcú, s ez hasonlatos ahhoz, amit a fiatal Lukács az impresszionizmus kapcsán írt: a „dolgok szilárdságával megszűnt az énnel a szilárdsága is; a tények elvesztésével elvesztek az értékek is. Nem maradt más, mint a hangulat. (...) Minden felfogás dolgává lett; minden csak nézet volt, csak egyéni vélemény. És minden egyéni véleménynek csak az adott jelentőséget, hogy egyéni volt, és nem lehetett különbség a nézetek jelentősége között. Megszűnt minden egyértelműség (...), megszűnt az, hogy jelentenek valamit az állítások, hogy kizárják az ellenkező állítás jelentőségét. Ebben a világban minden összefért mindennel, és nem volt semmi, ami bármit is kizárhatott volna” (Lukács 1977: 282). Hogy a posztmodern valóban csak ennyi lenne, természetesen nem igaz, de amennyiben az előbbiek benne rejlenek, úgy az végzetes lenne a politikára nézve, amelyhez végredményben a posztmodern megért.

És ebben a világállapotban született meg a marxizmusnak egy olyan újragondolása, amely azoknak az elméleti hézagoknak a kitöltésével veszi kezdetét, amelyeket a marxizmus klaszikusai és reneszánsza feladatul hátrahagytak.

Tekintettel arra a marxi kiindulópontonra, amely az ember társadalmi meghatározottságát hangsúlyozza, a szubjektum szerepére is nagy hangsúlyt kívánok fektetni.

A fiatal Lukács György szerint az individuális nem lehet más, mint az egyedi ember teleológiai kibontakozása és tökéletesedése. A lélek azonban a művészetben tud kibontakozni, a művészet azonban nem az élet. Egy rezignációra berendezkedett egzisztencia álláspontja ez. Reiner Ruffing helyesen írja, hogy Lukács korai álma egy egységes élet, amit Lukács az egyének expresszív és produktív hajlaimainak kibontakozásaként fogott fel egy szolidáris közösségben. Vajda Mihály több írásában is rámutatott arra, hogy Lukács nevezetes egzisztenciális döntésének hátterében az áll, hogy a tárgyi világ idegensége és a szubjektum egésze törő feltartóztathatatlan vágyát condition humaniből történelmi válságjelenséggé értelmezte át.

A Lukács-recepcióban is egyre többen utasítják el azt az elméleti kiindulópontot, amely választóvonalat kíván húzni a praxisfilozófus és a társadalomontológia Lukácsa közé. Rüdiger Dannemann szerint a forradalmi praxisból egyfajta etika maradt vissza, amely egy kategorikus imperatívusz formájában így hangzik: *„Cselekedj úgy, hogy a cselekedet létrehozza az autonóm, nem-eldologiasodott gyakorlati formák megteremtésének szükségszerű feltételeit”* (Weiss 2006: 143.) A 20-as évek és az Ontológia Lukácsa ugyanazt mondja: *tenni kell* azért, hogy a helyzet változzon. Miért is lehet aktuális az Ontológia és a belőle kibontakozó cselekvési forma? Lukács a szubjektum esetében az osztályról az emberre, a kommunizmus ideáljáról az elidegenedés konkrét viszonyaival szembeni gyakorlati fellépés lehetőségére tér át. Szemben a „klasszikus” marxizmus elméleti implikációival, ez a lukácsi szándék respektálható és követhető. Mindazon óvatosság ellenére, amelyet Lukács maga fogalmaz meg: *„Az egyénnek saját elidegenedtségétől való önfelszabadítása a mondott körülmények között feltételezi, hogy az ember fejlettebb kritikai bepillantást nyerjen a bonyolultan működő komplexusokba, mint*

ahogy erre korábbi korszakokban szükség volt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ez a harc immár a személyiségen belüli ügygé vált, és főként nem jelenti, hogy az úgynevezett tiszta egyéniség felszabadulóban van az általánosságban vett társadalmiság elidegenedési tendenciáitól” (Lukács 1976: 817). De Lukács, amikor arról ír, hogy az elidegenedés elleni küzdelem az egyén számára nem csak lehetőség, hanem kötelesség, akkor *szerephez juttatja az egyént*, annak ellenére, hogy annak ténykedését alapvetően befolyásolja a társadalmi lét. Lukács tehát az ember lényegét a tudatosságban és a gyakorlati tevékenységben vélte felfedezni. A Goethe-díj átvételekor így fogalmazott: „Csak az az ember, aki cselekvéseiben – még saját partikularitása ellenére is – magát mint nembeli lényt törekszik megvalósítani, csak ő lelhet etikai indítást etikai énjének legbensőbb belsejében anélkül, hogy magát absztrakt-konvencionális normáknak kellene alávetnie, csak ő közeledhet ily módon saját nembelisége felé” (Lukács 1970: 1577). A fiatal Lukácsal élve az autentikusság kollektív megvalósításának igénye e sorokban háttérbe szorul, de fontos hangsúlyozni, hogy Lukács szerint ennek ellenére egyetlen személyes döntés sem jöhet létre, ha annak meghatározó vonásai társadalmilag nem meghatározottak. Ha már szóba került az etika, idézni kell a fiatal és idős Lukácsal egyaránt vitázó tanítványt. Heller Ágnes 1970-ben írott könyvében amellest foglal állást, hogy nincs közvetlen összefüggés az etikai és a történelmi konfliktusok között. Elhibázott is lenne etikai kérdéseket történelemfilozófiai perspektívában feloldani (Heller: 1970). Lukács mindvégig feltételezi a tudatosságot, hisz, mint írja, a történelmi fejlődés olyan szakaszhoz vezetett el, „amely – objektíve elvileg, noha gyakorlatilag még távolról sem valósítva – mindenki számára lehetővé teszi, hogy tudatában is reprodukálja az emberiség eddigi útját, és kritikailag, pozitívan vagy negatívan állást foglaljon e fejlődés szakaszaival, vívmányokkal és problematikus vonásokkal teljes jelenével kapcsolatban” (Lukács 1976: 202). Lukács az etikának ontológiai megalapozását kívánja adni akkor, amikor az etikai normativitás és kauzalitás érvényét veszítette.

Mennyiben marxi tehát az itt csak vázlatosan kifejtett lukácsi álláspont? Megállapításra kerül, hogy „az ember saját gyakorlatának eredménye”, amely pedig egy olyan kijelentés, amely természetesen merít „az emberek csinálják a történelmet” marxi formulából. Ugyanakkor, mint arra Szabó Tibor felhívja a figyelmet, Lukács minden tiltakozása ellenére is, emlékezteti az olvasót Sartre azon bizonyos megállapítására, amely szerint „Az ember semmi más, mint amivé önmagát teszi.” (Szabó 1990: 140). A személyiség tettekben valósítja meg önmagát. Ugyanakkor ott marad az ellentmondás, amit Lukács a munka kapcsán fogalmaz meg. A munka kettős természetű: egyrészt létrehozza a társadalmat és benne magát az embert, másrészt viszont a konkrét viszonyok között az embert elidegeníti a nemtől. Ennek ellenére az egyéntől sok minden függ, gondoljunk a már használt Dannemann-idézetre. Lukácsnak tehát van egy vállaltan marxista determináltsága, bármiről is nyilatkozzék, de ennek tarthatatlanságáról maga a szerző is megbizonyosodik. Lukács egy marxista felelősségetikát „dolgoz ki”. A felelős tevékenykedés a szubjektív és objektív teleologikus és kauzális mozzanatok dialektikus együttlevését mutatja fel. Az etikai attitűd egy felelős választás formáját ölti fel. A történelmi materializmus a társadalom mozgástörvényeit, az objektív tereket adja hozzá, amelyeken belül az emberi tett a döntést meghozza. Cselekvésében az individuum természetesen a nembeliség jegyében jár el (Dannemann 1996: 425). Hogy marxista-e ezen etika, illetve individuumkép, arra részben már megadtam a választ. A Kant-kritikus Lukács sokat köszönhet Kantnak, s összefoglalásképpen ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a Dannemann által konstruált lukácsi kategorikus imperatívusz: „Cselekedj úgy, hogy cselekvésed autonóm, nem-eldologiasult praxisformák eléréséhez szükséges föltételeket teremtsen, és az öncél-jellegű cselekvések történelmileg lehetséges sokféleségében személyes identitást fejlesszenek ki” (Dannemann 1995: 432). Lukács György etikájának célja hasonlít ahhoz, mint ami késői esztétikájának volt: a személyes és objektív

jelenlét együttes megragadása, azaz a szubjektum szerepe a mimézisben (etikai szemszögből a döntés), illetve objektívként a műalkotások saját világa (a törtélelmi materializmus értelmezte objektív valóság).

Tan tv nynak maradni

A posztmodern számos tanulsággal szembesítette azokat, akik a filozófiára mint megváltástanra tekintettek. Korántsem egyértelmű dolog meghatározni ma korunk világnézetét. Olyan filozófia, amely egyszerre oldhatja meg az egzisztenciális és szociális problémákat, nem lehetséges. A marxizmus filozófiai kiegészítésének számos programja bizonyítja ezt. Ha viszont egy világnézetet megalapozó filozófiát kiegészítünk, meddig tartható annak központi magva? Ez és az ehhez hasonló kérdések azok, melyekre válasz nem egy könnyen adható, melynek következtében szükségszerű volt a posztmodern beköszönte, a Nagy Elmélet felbomlása. Meglehet, hogy ennek következménye lesz Lukácssal élve az, hogy „a szubjektumnak az az intenciója, miszerint empirikusan adott létezését nem fogadja el minden további nélkül, a Legyen formáját ölti, az empíria

közvetlenül adott formája filozófiai igazolást és megszentelést kap; filozófiailag megörökítettik” (Lukács 1971a: 436–437). Az elfáradt modernisták nem tudtak mit kezdeni a nagy elbeszélések beteljesülhetlenségével, amelyre a posztmodern problémakomplexumának érkezete a szellem felfrissülésével járt.

Hogy miért mégis Lukács? A budapesti iskola tagjai a Történelem és osztálytudat szerzőjének tanítványai voltak. Ma aki a marxista filozófiai önreflexiót komolyan veszi, az inkább az Ontológia szerzőjének tanítványa kíván lenni. Meglehet, túlzott optimizmus, de aki ma az Ontológia szerzője tanítványának vallja magát, bátran beszállhat a filozófiai diszkurzív térbe. Azzal, hogy Lukács az Ontológiában az elidegenedést az egyedre is vonatkoztatja és az elidegenedés szubjektív vetületét is hangsúlyozza, lehetőséget nyújt arra, hogy az elidegenedés tudati felszámolása vegye kezdetét. Csak a tudati, hisz az elidegenedés általános megszüntetése más előfeltevéseket követel, mely gyengeségeire írásomban szórványosan utaltam is. Számolni kell tehát azzal, hogy az Ontológiában felvázolt cselekvési elvek kikezdi a történelmi materializmus és a proletariátus mítoszát. Csak akkor fogadhatjuk el az Ontológia ajánlatát, ha ezzel tisztában vagyunk. Csak és kizárólag akkor.

Hivatkozott irodalom

- Babarczy Eszter** (1998): *Síralmas posztmodern. Replika*, 6.
- Balogh István** (1987): *Szubjektum nélküli történelem*. MSZMP Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Balogh István** (1990): *A forradalmi ész kritikája*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Dannemann, Rüdiger** (1996): Lukács György „társadalmi ész”-kritikája. A marxizmus válsága és a marxista ontológia. *Magyar Filozófiai Szemle*, 4–6.
- Heller Ágnes** (1970): *A szándéktól a következményig. Előadások az általános etikáról*. Magvető, Budapest.
- Heller Ágnes** (2003): Marx és a marxizmus. *Holmi*, 2.
- Hermann István** (1982): *Ideológia és kultúra a 70-es években*. Kossuth, 1982, Budapest.
- Jameson, Fredric** (1998): *A posztmodern, avagy a késő kapitalizmus kulturális logikája*. Józsvöveg Könyvek, Budapest.
- Jameson, Fredric** (2005): Lukács György védelmében. In *Angolszász íráskok Lukács Györgyről*. Gond-Cura Alapítvány.
- Lánczi András** (2007): Válság és politikai filozófia. Politikai bölcselet vagy politikai tudás. *Kommentár*, 4.
- Lukács György** (1970): Goethe példája. *Kortárs*, 10.
- Lukács György** (1971): *Utam Marxhoz*. Magvető, Budapest.
- Lukács György** (1971a): *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Budapest.
- Lukács György** (1976): *A társadalmi lét ontológiájáról. II. kötet*. Magvető, Budapest.
- Lukács György** (1977): *Ifjúkori művek*. Magvető, Budapest.
- Márkus György** (1968): Viták és irányzatok a marxista filozófiában. *Kortárs*, 7.
- Mezei György** (1985): Lukács György késői etikájához. *Világosság*, 11.
- Ruffing, Reiner** (2000): Heller Ágnes és Lukács György. *Pro philosophia füzetek*, 23.
- Szabó Tibor** (1990): Az igazi ember az idős Lukácsnál. In *Miért Lukács?* Szabó Tibor (szerk.). SOTE, Budapest.
- Szabó Tibor** (2000): „Embertelen antropológia”. In *Filozófia az ezredfordulón*. Nyíri Krisztof (szerk.). Áron, Budapest.
- Szabó Tibor** (2001): A filozófiai antropológia elemei a késői Lukácsnál. *Eszmélet*, 50.
- Sziklai László** (1995): *Egyszer volt – hol nem volt. Eszmetörténeti esszék*. T-Twins, Budapest.
- Vajda Mihály** (2001): Darkness at Noon. In *Tükörben*. Csokosnai Kiadó, Debrecen.
- Vajda Mihály** (2007): Lukács, Az esztétikum sajátossága. In *Visszatükrözés nélkül*. Boros János–Heller Ágnes (szerk.). Brambauer, Pécs.
- Weiss János** (2006): A Lukács-kutatás nehézségeiről. *Holmi*, 8.